

INSTITUTIE
OF
ONDERWIJZING IN DE CHRISTELIJKE RELIGIE

IN VIER BOEKEN BESCHREVEN DOOR

BOEK 1

JOHANNES CALVIJN

In zijn leven herder en professor der kerke Christi te Genève

Opnieuw vertaald door
Dr. A. Sizoo

STICHTING DE GIHONBRON
MIDDELBURG
2006

INHOUD VAN HET GEHELE BOEK

INHOUD

Woord vooraf

Johannes Calvinus aan de lezer

Brief van Johannes Calvinus aan de Koning van Frankrijk

BOEK I

OVER DE KENNIS VAN GOD DE SCHEPPER.

Hoofdstuk I. Dat de kennis van God en de kennis van onszelf ten nauwste aan elkander verbonden zijn, en hoe zij onderling samenhangen.

Hoofdstuk II. Wat het is: God te kennen, en waartoe die kennis dient.

Hoofdstuk III. Dat de kennis Gods van nature in de geest van de mensen is ingeplant.

Hoofdstuk IV. Dat die kennis deels door onwetendheid, deels door slechtheid of verstikt of verdorven wordt.

Hoofdstuk V. Dat de kennis Gods schittert in de bouw van de wereld en in haar voortdurende besturing.

Hoofdstuk VI. Om tot God de Schepper te komen is de leiding en de onderwijzing van de Schrift nodig.

Hoofdstuk VII. Door welk getuigenis de Schrift moet worden bekrachtigd, opdat haar gezag vast sta, namelijk door het getuigenis van de Geest, en dat het een goddeloos verzinsel is, dat haar geloofwaardigheid afhangt van het oordeel van de kerk.

Hoofdstuk VIII. Dat er, voorzover de menselijke rede vordert, voldoende sterke bewijzen ter beschikking staan om de geloofwaardigheid van de Schrift te staven.

Hoofdstuk IX. Dat de dweepzieken, die, met achterstelling van de Schrift, zich wenden tot openbaring, alle beginselen van de vroomheid omverwerpen.

Hoofdstuk X. Dat de Schrift, om alle bijgeloof terecht te wijzen, uitsluitend de ware God stelt tegenover alle goden van de heidenen.

Hoofdstuk XI. Dat het zonde is aan God een zichtbare gedaante toe te kennen, en dat in het algemeen van de ware God afwijken, al wie zich afgoden oprichten.

Hoofdstuk XII. Dat God afgescheiden wordt van de afgoden, opdat Hij geheel en al alleen gediend worde.

Hoofdstuk XIII. Dat van de schepping af in de Schriften een enig Wezen Gods geleerd wordt, hetwelk drie Personen in zich bevat.

Hoofdstuk XIV. Dat ook bij de schepping van de wereld en van alle dingen de Schrift de ware God door gewisse tekenen onderscheidt van de verzonnen goden.

Hoofdstuk XV. Hoedanig de mens geschapen is; waarin gesproken wordt over de vermogens van de ziel, het beeld Gods, de vrije wil en de oorspronkelijke staat van de rechtheid onzer natuur.

Hoofdstuk XVI. Dat God door zijn kracht de door Hem geschapen wereld onderhoudt en beschermt, en al haar delen door zijn voorzienigheid regeert.

Hoofdstuk XVII. Waarheen en op welk doel deze leer gericht moet worden, opdat er voor ons

nut in gelegen zij.

Hoofdstuk XVIII. Dat God zo gebruik maakt van de dienst van de goddelozen en hun gemoed neigt tot het uitvoeren zijner oordelen, dat Hij zelf rein blijft van elke smet.

Boek II

VAN DE KENNIS VAN GOD DE VERLOSSER

Hoofdstuk I. Dat door Adams val en afwijking het gehele menselijke geslacht aan de vloek onderworpen is en van zijn eerste oorsprong ontaard is. Over de erfzonde.

Hoofdstuk II. Dat de mens nu beroofd is van wilsvrijheid en aan jammerlijke dienstbaarheid onderworpen.

Hoofdstuk III.. Dat uit des mensen verdorven natuur niets voorkomt dan wat doemwaardig is.

Hoofdstuk IV. Hoe God werkt in de harten van de mensen.

Hoofdstuk V. Weerlegging van de tegenwerpingen, die ter verdediging van de vrije wil plegen aangevoerd te worden.

Hoofdstuk VI. Dat de verloren mens zijn verlossing moet zoeken in Christus.

Hoofdstuk VII. Dat de wet gegeven is, niet om het oude volk onder zich te houden, maar om de hoop van de zaligheid in Christus te voeden tot op zijn komst.

Hoofdstuk VIII Uitlegging van de zedenwet.

Hoofdstuk IX Dat Christus, hoewel Hij onder de wet de Joden bekend geweest is, toch eerst in het evangelie ten volle geopenbaard is.

Hoofdstuk X Over de gelijkheid van het Oude en Nieuwe Testament.

Hoofdstuk XI. Over het onderscheid tussen het Oude en het Nieuwe Testament.

Hoofdstuk XII. XII Dat Christus, om het ambt van Middelaar te volbrengen, mens moest worden.

Hoofdstuk XIII Dat Christus het waarachtige wezen van het menselijke vlees heeft aangenomen.

Hoofdstuk XIV Hoe de twee naturen van de Middelaar één Persoon uitmaken.

Hoofdstuk XV Dat we, om te weten, waartoe Christus door de Vader gezonden is, en wat Hij ons heeft aangebracht, vooral moeten letten op drie zaken in Hem, zijn profetisch, koninklijk en priesterlijk ambt.

Hoofdstuk XVI Hoe Christus het ambt van Verlosser vervuld heeft, om voor ons de zaligheid te verwerven; over zijn dood, opstanding en Hemelvaart.

Hoofdstuk XVII Dat terecht gezegd wordt, dat Christus voor ons de genade Gods en de zaligheid verdiend heeft.

Boek III

DERDE BOEK OVER DE WIJZE, WAAROP DE GENADE VAN CHRISTUS VERKREGEN WORDT, EN WELKE VRUCHTEN DAARUIT VOOR ONS VOORTKOMEN, EN WELKE WERKINGEN DAARUIT VOLGEN

Hoofdstuk I. Dat hetgeen over Christus gezegd is, ons ten voordeel is door de verborgen werking des Geestes.

Hoofdstuk II Over het geloof: waarin ook een bepaling van het geloof gegeven wordt en de eigenaardigheden, die het heeft, worden uitgelegd.

Hoofdstuk III Dat wij door het geloof weergeboren worden. Over de boetvaardigheid.

Hoofdstuk IV Hoe ver al wat de sofisten in hun scholen wauwelen over de boetvaardigheid verwijderd is van de zuiverheid van het evangelie; waarbij gehandeld wordt over de biecht en de voldoening.

Hoofdstuk V Over de aanvullingen, die ze aan de voldoeningen toevoegen, namelijk de aflaten en het vagevuur.

Hoofdstuk VI Over het leven van de Christen: en in de eerste plaats met welke bewijzen de Schrift ons daartoe vermaant.

Hoofdstuk VII De hoofdsom van het Christelijk leven; waar gesproken wordt over de verloochening van onszelf.

Hoofdstuk VIII Over het dragen van het kruis, hetwelk een deel is van de zelfverloochening.

Hoofdstuk IX Over de overdenking van het toekomstige leven.

Hoofdstuk X Hoe men het tegenwoordige leven en zijn hulpmiddelen gebruiken moet.

Hoofdstuk XI Over de rechtvaardigmaking des geloofs en in de eerste plaats over de definitie van de naam en de zaak zelf.

Hoofdstuk XII. Dat wij onze harten tot Gods rechterstoel moeten verheffen, opdat wij met ernst overtuigd worden van de onverdiende rechtvaardigmaking.

Hoofdstuk XIII. Dat men bij de onverdiende rechtvaardigmaking op twee dingen moet letten.

Hoofdstuk XIV Hoedanig het begin is van de rechtvaardigmaking en de onafgebroken voortgang daarvan.

Hoofdstuk XV Dat al wat men roemt van de verdiensten van de werken, zowel Gods lof in het toebrenge van de gerechtigheid, als de zekerheid van de zaligheid te niet doet.

Hoofdstuk XVI Weerlegging van de lasteringen, waardoor de pausgezinden deze leer met haat pogen te bezwaren.

Hoofdstuk XVII Vereniging van de beloften van de wet met die van het evangelie.

Hoofdstuk XVIII Dat uit het loon ten onrechte besloten wordt tot de rechtvaardigheid van de werken.

Hoofdstuk XIX Over de Christelijke vrijheid.

Hoofdstuk XX. Over het gebed, dat de voornaamste oefening des geloofs is.

Hoofdstuk XXI Over de eeuwige verkiezing, door welke God sommigen tot de zaligheid, anderen tot het verderf heeft voorbeschikt.

Hoofdstuk XXII Bevestiging van deze leer door getuigenissen van de Schrift.

Hoofdstuk XXIII Weerlegging van de lasteringen, waarmede deze leer altijd ten onrechte bezwaard is.

Hoofdstuk XXIV Dat de verkiezing bekrachtigd wordt door Gods roeping; en dat de verworpenen over zich halen het rechtvaardig verderf, waartoe zij bestemd zijn.

Hoofdstuk XXV Over de laatste opstanding.

Boek IV

OVER DE UITERLIJKE HULPMIDDELEN DOOR WELKE GOD ONS TOT DE GEMEENSCHAP MET CHRISTUS NODIGT EN IN HAAR HOUDT

I. Over de ware kerk, met welke wij eenheid moeten onderhouden, omdat zij de moeder is van alle vromen.

Hoofdstuk II Vergelijking van de valse met de ware kerk.

Hoofdstuk III Over de leraren en dienaren van de kerk, hun verkiezing en ambt.

Hoofdstuk IV Over de staat van de oude kerk en de wijze van regering die in gebruik geweest is voor het pausdom.

Hoofdstuk V Dat de oude regeringsvorm door de tirannie van het pausdom geheel te gronde gericht is.

Hoofdstuk VI Over het primaat van de Roomse stoel.

Hoofdstuk VII Over het begin en de toeneming van het Roomse pausdom, totdat het zich verheven heeft tot de tegenwoordige hoogheid, door welke de vrijheid van de kerk onderdrukt en alle regering omvergeworpen is.

Hoofdstuk VIII Over de macht van de kerk ten aanzien van de leerstellingen des geloofs; en met welk een teugelloze ongebondenheid deze macht in het pausdom gebruikt is tot het schenden van alle zuiverheid van leer.

Hoofdstuk IX Over de conciliën en hun gezag.

Hoofdstuk X Over de macht om wetten te maken, waarin de paus met de zijnen de zielen door een zeer wrede tirannie en marteling gekweld heeft.

Hoofdstuk XI Over de rechtspraak van de kerk en haar misbruik, zoals die gezien wordt in het pausdom.

Hoofdstuk XII Over de tucht van de kerk, welker voornaamste gebruik gelegen is in de censuur en in de ban.

Hoofdstuk XIII Over de geloften, die men lichtvaardig doet, waardoor men zich jammerlijk verstrikt.

Hoofdstuk XIV Over de sacramenten.

Hoofdstuk XV Over de Doop.

Hoofdstuk XVI Dat de kinderdoop met de instelling van Christus en de natuur van het teken zeer goed overeenkomt.

Hoofdstuk XVII Over het Heilig Avondmaal van Christus en wat het ons aanbrengt.

Hoofdstuk XVIII Over de Paapse mis, door welke heiligschennis het Avondmaal van Christus niet alleen ontheilgd, maar ook te niet gemaakt is.

Hoofdstuk XIX Over de vijf valselijk dusgenaamde sacramenten: waarin verklaard wordt, dat de vijf andere, die tot nog toe algemeen voor sacramenten gehouden zijn, geen sacramenten zijn, en ook aangetoond wordt, hoedanig ze zijn.

Hoofdstuk XX Over de burgerlijke regering.

Woord vooraf bij de eerste druk

Door Dr. A. Sizoo

Het is thans 65 jaren geleden, dat de laatste, door Ds. W. J. Wyenberg geleverde, vertaling van Calvijns Institutie verscheen en 280 jaren geleden, dat de voortreffelijke vertaling van Wilhelmus Corsmannus bij de uitgever Paulus Aertz. van Ravesteyn te Amsterdam het licht zag. Dr. A. Kuyper bezorgde van Corsmannus' werk een nieuwe uitgave in 1889 en deze editie is tot nog toe wel de meest gebruikte. Maar, aangezien zowel deze als andere vertalingen niet meer anders dan antiquarisch te verkrijgen zijn en het bovendien wenselijk leek Calvijns meesterwerk ook in modern Nederlands te kunnen lezen, richtte de Uitgever tot mij het verzoek voor een geheel nieuwe vertaling te willen zorgen.

Hoewel aanvankelijk enigszins aarzelend, om dat zowel de theologie als ook de neo-latiniteit valt buiten het eigenlijke terrein mijner studie, heb ik tenslotte toch de taak op mij genomen. Want niet alleen wezen deskundigen op het wenselijke van een nieuwe vertaling, maar ook lokte mij, als "issue de Calvin" de arbeid aan; immers mijn overzetting van Augustinus' Confessiones had mij geleerd, op hoe intieme wijze de vertaler met het vertaalde werk kennis maakt.

Ik gebruikte de Latijnse tekst van de uitgave van Guilielmus Baum, Eduardus Cunitz en Eduardus Reuss (Ioannis Calvini opera quae supersunt omnia, vol. II, Brunsvigae 1864) uit het Corpus Reformatorum vol. XXX, waarin deze geleerden Calvijns bewerking van 1559 afdrukken; en de weinige drukfouten van deze uitgave lieten zich gemakkelijk verbeteren. Waar de Latijnse tekst meer dan één uitleg toeliet maakte ik een voorzichtig gebruik van de Franse vertaling, door dezelfde geleerden afgedrukt in het Corp.Ref.vol.XXXI en XXXII. Ik liet mij leiden door het beginsel, dat nauwkeurige weergave van de gedachte van het origineel gaat boven sierlijkheid van Nederlandse stijl: menige volzin ZOU in vertaling fraaier hebben kunnen luiden, maar dikwijls niet zonder, in een werk als dit geheel ongewenste, vervlakking en verwatering van de gedachte. Ik heb me zozeer onderworpen aan de Latijnse tekst, dat ik ook de citaten uit de Heilige Schrift geef, zoals het Latijn ze bood vaak dus in afwijking van de Statenvertaling; liet echter het origineel het me toe, dan nam ik de woorden uit de Statenvertaling over. Ook waar Calvijn zich, naar de gewoonte van zijn tijd, uitte in bewoordingen, die ons ruw in de oren klinken, heb ik me geheel aan hem gehouden en allerm minst gepoogd zijn uitdrukkingen te verzachten. De registers heb ik opnieuw, zelfstandig bewerkt.

Voor de belangstelling van Dr. H. H. Kuyper in mijn werk, als ook voor menig door hem welwillend gegeven advies, ben ik deze Calvijn-kenner bijzondere dank verschuldigd. Mocht mijn werk, onder Gods zegen, iets bijdragen tot de gestadige verbreiding van de Calvinistische beginselen onder ons volk, dan zal ik mij voor deze arbeid van verscheidene jaren ruimschoots beloond achten.

Hilversum, 1931 A. Sizoo

Johannes Calvinus aan de lezer.

Aangezien ik bij de eerste uitgave van dit ons werk allerminst het succes verwachtte, dat de Heere in zijn onmetelijke goedheid gegeven heeft, had ik het grotendeels (zoals dat met kleine werken pleegt te geschieden) vluchtig geschreven; maar toen ik begreep, dat het door bijna alle vromen ontvangen was met een goedgunstigheid, die ik nooit had durven begeren, laat staan hopen, gevoelde ik niet alleen van harte, dat men mij veel meer schonk dan ik verdiend had, maar ook meende ik, dat het van grote ondankbaarheid zou getuigen, wanneer ik niet althans naar mijn geringe krachten trachtte te beantwoorden aan de gezindheid, die me zozeer genegen was en die mijn ijver van zelf opwekte. En dat heb ik niet alleen gepoogd in de tweede uitgave, maar zo vaak als het werk daarna gedrukt is, is het door enige toevoeging verrijkt. En ofschoon ik geen spijt had van de arbeid die ik er toen aan besteedde, heeft het mij zelf toch nooit voldoening geschonken, totdat het werk gebracht was in die gedaante, waarin het nu wordt geboden. Ik vertrouw, dat ik nu iets gegeven heb, dat het goedkeurend oordeel van u allen kan wegdragen. Voorzeker, met hoe grote ijver ik er mij op toegelegd heb om voor Gods Kerk deze dienst te verrichten, daarvan kan ik dit duidelijke getuigenis aanvoeren, dat in de afgelopen winter, toen ik meende, dat mij door de derde-daagse koorts de dood aangekondigd werd, ik mij zelf des te minder gespaard heb, naarmate de ziekte mij meer kwelde, totdat ik dit boek kon nalaten om daardoor enige dank te vergelden voor de zo vriendelijke uitnodiging van de vromen. Ik zou wel gewild hebben, dat ik dat vlugger had kunnen doen, maar het is vlug genoeg, als het goed genoeg is. En ik zal dan het er voor houden, dat het te juister tijd gekomen is, wanneer ik bemerk, dat het aan Gods Kerk nog overvloediger vrucht geschonken heeft dan tevoren. Dit is mijn enige wens. En zeker zou het slecht met mij gesteld zijn, wanneer ik niet met de goedkeuring van de enige God tevreden ware, en de dwaze en verkeerde oordeelvellingen van onervaren mensen of de onbillijke en kwaadaardige beoordelingen van boze lieden niet verachtte. Want hoewel God mijn geest geheel heeft overgegeven aan de ijver, om zijn Rijk uit te breiden en het algemeen nut te dienen, en ik ook mijzelf er goed van bewust ben en Hemzelf en zijn engelen tot getuigen heb, dat ik, sinds ik het ambt van leraar in de kerk op mij genomen heb, geen ander doel voor ogen gehad heb dan de bevordering van de kerk door de zuivere leer van de Godzaligheid te verdedigen, zo meen ik toch, dat er niemand is, die met meer laster aangevallen, geheten en verscheurd wordt. Toen deze brief reeds op de drukpers lag, heb ik voor zeker vernomen, dat te Augsburg, waar de Staten des Rijks vergaderden, het gerucht verspreid was, dat ik tot het pausdom aangevallen was en dat dát gerucht met meer gretigheid dan behoorlijk was aan de hoven van de vorsten was aangenomen. Dit is zeker de dankbaarheid van hen, aan wie ongetwijfeld niet ontgaan zijn de zeer vele bewijzen mijner standvastigheid, welke bewijzen niet alleen een zo vuile laster afwijzen, maar mij ook hij alle eerlijke en onpartijdige rechters daartegen hadden behoren te beschermen. Maar de duivel met zijn ganse hel vergist zich, wanneer hij, mij met zijn weerzinwekkende leugens aanvallend, meent, dat ik door deze onwaardige bejegening meer versaaagd of traag zal zijn: want ik vertrouw, dat God in zijn onmetelijke goedheid mij zal geven, dat ik in de loop zijner heilige roeping met onveranderlijke lijdzaamheid volhard. En daarvan lever ik aan de vrome lezers in deze uitgave een nieuw bewijs. Verder is in deze arbeid mijn oogmerk geweest, degenen die zich gezet hebben tot de studie van de heilige Godgeleerdheid tot het lezen van Gods Woord zo voor te bereiden en te onderwijzen, dat zij daartoe een gemakkelijke toegang kunnen hebben en er zonder moeilijkheden in kunnen doorgaan. Immers ik heb, naar ik meen, de hoofdsom van de godsdienst in alle delen zo samengevat en in zulk een orde gesteld, dat, indien iemand die hoofdsom juist heeft gevat, het hem niet moeilijk valt vast te stellen, wat hij vooral moet zoeken in de Schrift en tot welk doel hij al wat in haar vervat is, moet richten. Daarom zal ik,

nu deze weg als het ware gebaad is, wanneer ik later enige uitleggingen van de Schrift uitgeef, het niet nodig achten over de leerstellingen lange uiteenzettingen te geven en uit te weiden over gemeenplaatsen, maar die uiteenzettingen altijd bekorten. Op die manier zal de vrome lezer van grote last en onaangenaamheid verschoond blijven: mits hij slechts met de kennis van dit werk, als met een noodzakelijk hulpmiddel toegerust zich tot die lectuur begeeft. Maar aangezien de bedoeling van deze opzet in zovele uitlegkundige werken van mijn hand als in een spiegel duidelijk blijkt, wil ik liever metterdaad duidelijk maken, hoe het is, dan het met woorden verkondigen. Vaarwel, beminde lezer, en wanneer ge van mijn arbeid enige vrucht geniet, steun mij dan door uw gebeden bij God, onze Vader.

Genève, de 1e Augustus 1559.

Brief van Calvijn aan Franciscus, Koning van Frankrijk

Ik beken, dat ik behoor tot het getal dergenen, die vordering makende schrijven en schrijvende vordering maken.

Aan de zeer machtige en doorluchtige monarch, FRANCISCUS, de allerchristelijkste Koning van Frankrijk, zijn Vorst, wenst JOHANNES CALVINUS vrede en zaligheid in Christus.

Toen ik mij zette tot het schrijven van dit werk, roemruchte Koning, dacht ik niets minder dan dat ik dingen schreef, die later aan Uw Majesteit zouden worden aangeboden. Het was slechts mijn bedoeling enige beginselen te boek te stellen, waardoor zij, die met enige ijver tot de godsdienst bezielde zijn, opgeleid konden worden tot de ware vroomheid. En deze arbeid verrichtte ik hoofdzakelijk voor onze Franse landgenoten, onder welke ik begreep, dat er velen waren, die hongerden en dorstten naar Christus; maar van wie ik zeer weinigen zag, die ook maar met een geringe kennis van Hem naar behoren toegerust waren. Dat dit mijn bedoeling was, getuigt het boek zelf, dat immers opgesteld is in eenvoudige en ongeleerde trant. Maar toen ik tot het inzicht kwam, dat de razernij van sommige boosaardige mensen in Uw koninkrijk zulk een kracht gekregen had, dat daar voor de gezonde leer geen plaats is, scheen het mij toe, dat het de moeite zou lonen, wanneer ik tegelijkertijd aan hen onderwijzing schonk en mijn belijdenis onder Uw ogen bracht, opdat Gij daaruit kunt leren kennen, welke de leer is, tegen welke met zo grote waanzin ontvlammen die woedende lieden, die tegenwoordig met vuur en zwaard Uw koninkrijk in onrust brengen. Immers ik zal niet schromen te erkennen, dat ik in dit werk ongeveer de hoofdsom van die leer vervat heb, van welke zij luide roepen, dat ze met de kerker, verbanning, vogelvrijverklaring en vuur gestraft moet worden, en dat ze te land en ter zee behoort uitgeroeid te worden. Ik weet zeer wel, met hoe gruwelijke aanklachten zij Uw oren en Uw hart vervuld hebben, om onze zaak bij U zo gehaat mogelijk te maken; maar dit staat U, naar Uw zachtzinnigheid, te overwegen, dat er geen enkele onschuld zal zijn, noch in woorden, noch in daden, wanneer de aanklacht alleen voldoende is. Voorzeker, wanneer iemand, om haat op te wekken, voorgeeft, dat deze leer, waarvan ik U rekenschap tracht te geven, door de stemmen van alle Staten veroordeeld is, en dat zij reeds lang door veel vonnissen van de rechtbanken afgekeurd is, dan zal hij niets anders zeggen, dan dat ze deels door de samenrotting en de macht van haar tegenstanders met geweld terneer geworpen is, deels door leugens, listige streken en laster verraderlijk en bedrieglijk onderdrukt is. Het is geweld, dat zonder vorm van proces bloedige vonnissen tegen haar geveld worden; bedrog, dat ze onverdiend beticht wordt van opstandigheid en misdaad.

Opdat niemand mene, dat wij hierover ten onrecht klagen: Gij zelf, edele Koningen, kunt ons tot getuige zijn, met hoe leugenachtige laster deze leer dagelijks bij U ervan beticht wordt, dat haar bedoeling geen andere is, dan om de Koning hun scepter uit de handen te wringen, de rechtbanken en alle rechtspraak neer te werpen, alle Staten en burgerlijke regeringen ten val te brengen, de vrede en de rust des volks te verstoren, alle wetten af te schaffen, eigendommen en bezittingen te verstrooien, kortom alles onderste boven te keren. En toch is het slechts een zeer klein deel, wat Gij hoort. Want er worden verschrikkelijke dingen onder het volk uitgestrooid; en indien die waar waren, zou de ganse wereld terecht die leer met degenen, die haar leren, duizend vuren en kruisen waardig oordelen. Wie zou er zich dan over verwonderen, dat de algemene haat jegens haar ontvlamd is, waaraan die onbillijke beschuldigingen geloof geschonken wordt?

Ziedaar, waar om alle Staten samenstemmen en samenspannen tot de veroordeling van onszelf en van onze leer. Onder invloed van deze stemming spreken zij, die ten gericht zitten, de veroordelen, die Zij van huis hebben meegebracht, als hun vonnissen uit: en zij menen, dat zij hun taak naar behoren vervuld hebben, als ze niemand ter dood laten brengen, tenzij op zijn eigen bekentenis of wanneer hij door krachtige getuigen overtuigd is. Maar van welke misdaad? Van die veroordeelde leer, zo zeggen zij. Maar met welk recht is die veroordeeld? Hierin nu was de kracht van de verdediging gelegen: niet de leer zelf verloochenen, maar haar verdedigen als waar. Maar hier wordt de gelegenheid om ook het geringste woord te spreken afgesneden. Daarom is mijn verzoek niet onbillijk, onoverwinnelijk Koning, dat Gij geheel opnieuw kennis neemt van deze zaak, die tot nog toe op verwarde wijze en zonder enige orde van recht en meer met ongebreidelde hartstocht dan met rechtmatige ernst behandeld is, of op welke manier dan ook voortgedreven is. En meen niet, dat het mij hier te doen is om een verdediging van mijzelf; om daardoor een behouden terugkeer in mijn vaderland te bewerken; want ofschoon ik jegens dat vaderland met een passend gevoel van genegenheid bezielde ben, derf ik het, zoals de zaken thans staan, niet met moeite. Maar ik omhels de gemeenschappelijke zaak van alle gelovigen, ja ook Christus' zaak zelf, die tegenwoordig in Uw koninkrijk op alle manieren verscheurd en vertreden, als het ware verloren ter neer ligt, en dat wel meer door de tirannie van sommige Farizeeën dan met Uw eigen medeweten. Doch hoe dit komt, is niet nodig hier te vermelden; in ieder geval ligt de zaak verslagen terneer. Want dit hebben de goddelozen bereikt, dat de waarheid van Christus, ook al gaat ze dan niet, verdreven en verstrooid, te gronde, toch als begraven en onbekend, in 't verborgen schuilt; en dat de arme Kerk óf door wrede moorden is vernietigd, of door ballingschappen verdreven, óf door de dreigingen en verschrikkingen ontsteld, zelfs geen geluid durft geven. En zij stormen nog steeds aan met hun gewone razernij en woede, krachtig aandringend op de muur, dit reeds helt, om de val, die ze reeds bewerkstelligden, geheel te voltooien. En intussen treedt er niemand op om zich als hersteller te stellen tegenover zulk een razende woede. Indien sommigen de schijn willen aannemen de waarheid zeer gunstig gezind te zijn, dan oordelen die, dat men de dwaling en het onverstand van de onkundige mensen vergeven moet. Want zo spreken deze gematigde mensen, dwaling en onverstand noemde datgene, waarvan ze weten, dat het de gewisse waarheid Gods is, en onkundige mensen noemend, hen, wier verstand, naar ze zien, door Christus zo hoog geacht wordt, dat Hij hen de verborgenheden zijner hemelse wijsheid waardig gekeurd heeft. Zo zeer schamen zij zich allen voor het evangelie.

Uw taak nu zal het zijn, doorluchte Koning, noch Uw oren, noch Uw hart van een zo rechtmatige bescherming af te wenden, temeer daar het gaat om een zo gewichtige zaak, namelijk hoe Gods eer ongedeerd zal kunnen bestaan op aarde, hoe Gods waarheid haar waardigheid kan behouden, hoe Christus' rijk ongeschonden onder ons kan blijven. Een zaak waardig Uw oren, waardig Uw kennisneming, waardig Uw rechterstoel. Want deze gedachte maakt de ware Koning, wanneer hij erkent, dat hij in het bewind zijns rijks Gods dienaar is. En hij, die niet regeert om Gods eer te dienen, voert geen bewind meer, maar pleegt roverij. Verder vergist hij zich, die een langdurige voorspoed verwacht van een koninkrijk, dat niet door Gods scepter, dat is door zijn heilig Woord, geregeerd wordt: immers de hemelse uitspraak kan niet verloren gaan, waarin gezegd is, dat het volk verstrooid zal worden, als de profetie ontbreken zal (Spr. 29:18). En Gij moogt ook van de ijver hiertoe U niet laten afbrengen door minachting voor onze geringheid. Welk een armzalige en verdachte mensjes wij zijn, zijn wij ons zeer wel bewust, namelijk voor God ellendige zondaars, en voor de ogen van de mensen de allerverachtste; in dien men wil, uitwerpselen en wegwerpselen van de wereld, of zo men nog iets verachtelijkers kan noemen; zodat er niets over blijft, waarop wij bij God mogen roemen, dan alleen zijn barmhartigheid, door welke wij zonder enige verdienste onzerzijds tot de hoop op de eeuwige gelukzaligheid zijn aangenomen; bij de

mensen echter niet zoveel, behalve onze zwakheid, welke ook maar in 't minst te belijden bij hen de hoogste schande is. Maar onze leer moet hoogverheven staan boven alle roem van de wereld en onoverwonnen boven alle macht; want ze is niet van ons, maar van de levende God en van zijn Gezalfde, die de Vader tot een Koning gesteld heeft, opdat Hij van zee tot zee zou heersen en van de rivieren tot aan de einden van de aarde. En wel zo heersen, dat Hij de ganse aarde, met haar ijzeren en metalen kracht, met haar gouden en zilveren glans, wanneer Hij haar alleen met de roede zijnsmonds slaat, evenzo verbrijzelt als aarden vaten: gelijk de profeten van de heerlijkheid zijns Koninkrijks profeteren (Dan. 2:34) (Jes. 11:4) (Ps. 2:9). Hier tegen in roepen wel de tegenstanders, dat wij bedrieglijk Gods Woord voorwenden, waarvan wij, naar zij zeggen, de allersnoodste schenders zijn. Hoezeer dit echter niet alleen kwaadaardige laster, maar ook in 't oog vallende onbeschaamdheid is, zult Gij zelf, door onze belijdenis te lezen, naar Uw wijsheid kunnen beoordelen.

Toch moet ik ook hier een en ander zeggen, dat bij U de ijver en de aandacht tot de lectuur moge opwekken, of althans de weg moge banen. Toen Paulus wilde, dat alle profetie gevormd zou zijn naar de overeenstemming des geloofs (Rom. 12:6), heeft hij daarmee een ontwijfelbaar richtsnoer gesteld, waarnaar de uitlegging van de Schrift moet worden onderzocht. Indien dus onze leer naar deze regel des geloofs wordt afgemeten, hebben wij de overwinning in handen. Want wat komt beter en passender overeen met het geloof, dan te erkennen dat wij van alle deugd ontbloot zijn, opdat wij door God mogen bekleed worden? Dat wij ledig zijn van alle goed, opdat wij door Hem vervuld worden? Dat wij dienstknechten van de zonde zijn opdat wij door Hem bevrijd worden? Dat wij blind zijn, opdat wij door Hem verlicht worden? Dat wij kreupel zijn, opdat wij door Hem geleid worden? Dat wij zwak zijn, opdat we door Hem ondersteund worden? Dat wij aan onszelf alle stof tot roemen ontnemen, opdat Hij alleen roemrijk uitblikke en wij in Hem roemen? Wanneer deze en andere dergelijke dingen door ons gezegd worden, maken zij de tegenwerping en klagen dat op die manier omvergeworpen wordt, ik weet niet wat voor een blind natuurlijk licht, verzonnen voorbereidingen, vrije wil, werken, die de eeuwige zaligheid verdienen, met al hun overtolligheden; want zij kunnen niet verdragen, dat de lof en roem van alle goed, deugd, gerechtigheid en wijsheid geheel bij God berust. Maar wij lezen niet, dat zij bestraft zijn, die te veel uit de springader des levenden waters geput hebben; daarentegen worden zij ernstig berispt, die zichzelf bakken hebben uitgehouwen, gebroken bakken en die geen water houden (Jer. 2:13). Weerom, wat past er meer aan het geloof, dan dat men zich God voorstelt als een genadig Vader, wanneer men Christus erkent als Broeder en Verzoener? Dan dat men alle vreugde en voorspoed onbekommerd van Hem verwacht, wiens onuitsprekelijke liefde jegens ons zover gegaan is, dat Hij zijn eigen Zoon met gespaard heeft, maar Hem voor ons overgegeven heeft? Dan dat men in de vaste verwachting van de zaligheid en des eeuwigen levens berust, wanneer men bedenkt, dat Christus door de Vader gegeven is, in wie zulke schatten verborgen zijn? Hier leggen zij de hand op ons en schreeuwen, dat die zekerheid van vertrouwen niet vrij is van aanmatiging en inbeelding. Maar zoals wij ons niets van onszelf moeten inbeelden, moeten wij ons alles voorstellen van God. En wij worden om geen andere reden beroofd van ijdele roem, dan opdat wij leren roemen in de Heere. Wat zal ik nog verder zeggen? Doorloop, machtige Koning, alle delen onzer zaak en houd ons voor slechter dan welke soort van misdadigers Gij wilt, indien Gij niet duidelijk bevindt, dat wij hierom verdrukking en smaadheid lijden, omdat wij onze hoop stellen op de levende God (1 Tim. 4:10); omdat wij geloven, dat dit het eeuwige leven is, de enige waarachtige God te kennen en Jezus Christus, die Hij gezonden heeft (Joh. 17:3). Wegens deze hoop worden sommigen van ons met ketenen geboeid, sommigen met roeden geseld, sommigen ten spot rondgevoerd, sommigen verbannen, sommigen heftig gemarteld; sommigen ontkomen door de vlucht; allen

worden wij door benardheid gedrukt door vreselijke vervloekingen vervloekt, door lasteringen verscheurd, op de onwaardigste wijzen behandeld.

Let nu ook eens op onze tegenstanders (ik bedoel de stand van de priesters, op wier wenken beschikking anderen ons hun vijandelijkheden bedrijven) en ga met mij even na door welk een hartstocht zij gedreven worden. Zij staan zich zelf en anderen gemakkelijk toe de ware godsdienst, die in de Schrift geleerd wordt en die onder allen voor vast behoorde gehouden te worden, niet te kennen, te veronachtzamen en te minachten; en zij menen dat het er weinig toe doet, wat een ieder denkt over God en Christus of niet denkt, mits hij maar met een omwonden geloof zoals zij het noemen, zijn verstand aan het oordeel van de Kerk onderwerpt. En het maakt op hen geen grote indruk, wanneer het geschiedt, dat Gods eer door openlijke Godslastering bezoedeld wordt, mits maar niemand tegen het primaat van de apostolische stoel en het gezag van de heilige moederkerk de vinger opheft. Waarom strijden ze dan met zulk een wreedheid en bitterheid voor de mis, het vagevuur, bedevaarten en dergelijke onbenulligheden, zodat ze zeggen, dat zonder een zeer onomwonden geloof, om het zo te noemen, in die dingen de godvruchtigheid niet staande kan blijven, hoewel ze toch niet kunnen bewijzen, dat een van die dingen uit Gods Woord is? Waarom anders dan omdat de buik hun God is, en de keuken hun godsdienst: en wanneer die weggenomen zouden zijn, geloven ze, dat ze niet alleen geen Christenen, maar zelfs geen mensen meer zouden zijn. Want ofschoon sommigen zich in overdaad te goed doen, anderen van schrale korstjes leven, zo leven ze toch allen uit dezelfde pot, die zonder die brandstoffen niet alleen koud zou worden, maar geheel en al zou bevrozen. Daarom wie van hen het meest bekommerd is voor zijn buik die wordt bevonden de krachtigste strijder voor zijn geloof te zijn. Kortom zij leggen zich allen zonder uitzondering hierop toe: of dat ze hun rijk in stand houden, of dat ze hun buik gevuld houden; niemand geeft ook maar het geringste blijk van oprechte ijver. Maar toch houden ze ook niet zo op onze leer aan te vallen en op alle mogelijke manieren te beschuldigen en te belasteren, om haar gehaat of verdacht te maken. Zij noemen haar een nieuwe en eerst kort geleden ontstane leer; zij honen haar als twijfelachtig en onzeker; zij vragen door welke wonderen ze bevestigd is, zij vragen of het recht is, dat zij zich handhaaft tegenover de eenparige mening van zoveel heilige vaders en tegen de overoude gewoonte; zij dringen er op aan, dat wij erkennen dat zij scheurmakend is, daar zij tegen de kerk de strijd aanbindt; of dat de kerk vele eeuwen dood geweest is, in welke iets dergelijks niet gehoord is. Ten slotte zeggen zij, dat zij niet veel bewijzen nodig hebben, want dat men uit de vruchten kan oordelen, hoe ze is, daar ze een zo grote hoop van sekten, zoveel opstandige woelingen, zo grote ongebondenheid van boosheden heeft voortgebracht. Voorzeker, het valt hun zeer gemakkelijk bij de lichtgelovige en onkundige massa de zaak, die van hulp verlaten is, te honen.

Maar indien ook wij, op onze beurt, de gelegenheid kregen om te spreken, zou waarlijk die felheid wel bekoelen, waar mede zij zo met volle mond en even ongebreideld als ongestraft tegen ons schuimbekken. In de eerste plaats, dat ze het een nieuwe leer noemen, daarin zijn ze geweldig onrechtvaardig tegenover God, wiens Heilig Woord niet verdiende van nieuwheid beschuldigd te worden. Ik twijfel er allerminst aan, dat ze voor hen nieuw is, voor wie ook Christus nieuw is en het evangelie nieuw is; maar zij, die weten, dat de prediking van Paulus, dat Jezus Christus gestorven is om onze zonden en opgewekt om onze rechtvaardigmaking (Rom. 4:25), oud is, zullen bij ons niets nieuws aantreffen. Dat deze leer lange tijd onbekend en begraven geweest is, is de schuld van de menselijke goddeloosheid; daar ze nu door Gods goedertierenheid ons weergegeven wordt, moest ze tenminste in eer hersteld worden en haar ouderdom terugkrijgen. Uit dezelfde bron van de onwetendheid komt het voort, dat ze haar voor twijfelachtig en onzeker houden. Dit is het waarlijk, wat de Heere door zijn profeet

klaagt (Jes. 1:3), dat een os zijn bezitter kent en een ezel de krib zijner Heeren; maar dat Hij niet gekend wordt door zijn volk. Maar hoezeer zij ook de spot drijven met haar onzekerheid: indien ze hun eigen leer met hun eigen bloed en verlies huns levens moesten bezegelen, dan zou men kunnen zien, hoe hoog die door hen geschat wordt. Met ons geloofs vertrouwen staat het geheel anders, dat niet huivert voor de verschrikkingen des doods, ja zelfs niet voor de rechterstoel Gods. Dat ze wondertekenen van ons eisen, daarin handelen ze slecht. Want wij smeden niet een of ander nieuw evangelie, maar wij behouden juist dat evangelie, tot het bevestigen van welks waarheid alle wondertekenen dienen, welke Christus en de apostelen ooit gedaan hebben.

Maar, kan men zeggen, zij hebben dit bijzondere op ons voor, dat ze door tot op deze dag voortdurende wondertekenen hun geloof kunnen bevestigen. Ja veeleer beroepen zij zich op wonderen, die een overigens gerust gemoed aan het wankelen kunnen brengen, zo flauw en belachelijk, of ijdel en leugenachtig zijn ze. En toch, ook al waren die nog zo wonderbaarlijk, behoorden ze geen gewicht in de schaal te leggen tegen de waarheid Gods, daar de naam Gods overal en altijd geheiligd moet worden, hetzij door wonderen, hetzij door de natuurlijke orde van de dingen. De schijn kon misschien schitterender zijn, indien de Schrift ons niet onderwees aangaande de bedoeling en het wettelijk gebruik van de wondertekenen. Want Markus (Marc. 16:20) leert, dat de tekenen, die volgden op de prediking van de apostelen, gegeven zijn tot bevestiging daarvan. Zo verhaalt ook Lukas (Hand. 14:3), dat de Heere getuigenis gaf aan het woord zijner genade, toen er tekenen en wonderen geschieden door de handen van de apostelen. En daarmee stemt geheel overeen het woord van de apostel (Hebr. 2:4), dat de zaligheid, nadat het evangelie verkondigd was, bevestigd is, God mede getuigende door tekenen en wonderen en menigerlei krachten. Zullen wij dan de wondertekenen, waarvan we horen, dat ze bezegelingen des evangelies zijn, aanwenden om het geloof aan het evangelie neer te halen? En zullen wij ze, daar ze bestemd waren om slechts de waarheid te bezegelen, gebruiken om leugens te bevestigen? Daarom moet de leer, van welke de evangelist zegt, dat ze voorgaat, in de eerste plaats onderzocht en nagespeurd worden. En wanneer zij goed bevonden is, dan eerst mag ze terecht haar bevestiging ontleen aan de wonderen. Van de ware leer nu is volgens getuigenis van Christus dit het kenmerk, dat ze zich richt niet op het zoeken van de eer van de mensen, maar van Gods eer. (Joh. 7:18) (Joh. 7:50). Daar Christus verzekert, dat dit de beproeving van de leer is, worden verkeerdelijk voor wonderen gehouden, die op een ander doel betrokken worden dan tot verheerlijking van de naam des enigen Gods. En het past ons te bedenken, dat ook satan zijn wondertekenen heeft, die, ofschoon ze meer tovenarijen zijn dan ware krachten, toch van die aard zijn, dat ze onverstandigen en onkundigen bedriegen. Waarzeggers en tovenaars zijn altijd beroemd geweest door hun wonderen; de afgodendienst is door verbazingwekkende wonderen gevoed; maar toch bewijzen die voor ons niet de juistheid van de superstitie van de waarzeggers en afgodendienaars. En met deze stormram beukten oudtijds de Donatisten de eenvoudigheid des volks, dat ze sterk waren in wondertekenen. Wij antwoorden dus nu onze tegenstanders hetzelfde, wat toen Augustinus 1) tot de Donatisten zeide, dat de Heere tegen die wonderdoeners ons gewaarschuwd heeft, toen Hij voorzei (Matth. 24:24), dat er valse profeten zouden komen, die met bedrieglijke tekenen en verschillende wonderdaden de uitverkorenen, als het mogelijk was, tot dwaling zouden verleiden. En Paulus heeft ons vermaand (2 Thess. 2:9), dat het rijk van de antichrist zou wezen in alle kracht, en tekenen en wonderdaden van de leugen. Maar deze wonderen, zo zeggen ze, geschieden niet door afgoden, niet door kwaaddoeners, niet door valse profeten, maar door heiligen. Alsof wij niet wisten, dat dit de methode van satan is, zichzelf te veranderen in een engel des lichts (2 Kor. 11:14). De Egyptenaars hebben oudtijds Jeremia, die in hun land begraven was, met offers en andere goddelijke eerbewijzen geëerd 2), Misbruikten zij zo niet de heilige profeet Gods tot

afgodendienst? En toch kwamen ze door zulk een verering van het graf tot de opvatting, dat de genezing van de beet van een slang het rechtmatige loon van die verering was. Wat zullen wij anders zeggen, dan dat dit de rechtvaardige straf Gods geweest is en altijd zijn zal, hun, die de liefde tot de waarheid niet hebben aangenomen, te zenden de krachtige werking van de dwaling, dat zij de leugen zouden geloven (2 Thess. 2:11)? Wondertekenen ontbreken ons dus allerm minst en dat wel gewisse en die aan geen spot onderhevig zijn. Maar de tekenen, waarop zij zich herroepen, zijn loutere begoochelingen van satan, daar zij het volk van de ware dienst zijns Gods wegvoeren tot ijdelheid. Bovendien stellen ze lasterlijk de vaders tegenover ons (ik bedoel de oude schrijvers, die nog in een betere tijd leefden) alsof ze die hadden als begunstigers van hun Goddeloosheid. Indien de strijd beslecht moest worden door het gezag van die vaders, dan zou het beste deel van de overwinning (om zeer bescheiden te spreken) naar ons overhellen. Maar, dewijl door die vaders veel voortreffelijke en wijze dingen geschreven zijn, in enkele zaken hun echter overkomen is, wat mensen pleegt te overkomen, aanbidden die zogenaamde vrome zonen, handig als ze zijn van verstand, oordeel en geest, alleen hun mishagen en dwalingen; wat goed gezegd is, merken ze niet op, of ze veinzen het niet op te merken, of ze verdraaien het: zodat men zou zeggen, dat hun grootste zorg geweest is in goud naar drek te zoeken. Dan gaan ze ons te lijf met groot geschreeuw, als waren we verachters en tegenstanders van de vaders. Maar het is er zover vandaan, dat wij hen verachten, dat als het paste in het kader van mijn opzet, ik zonder enige moeite het beste deel van wat tegenwoordig door ons gezegd wordt, met hun getuigenissen zou kunnen bewijzen. Maar wij houden ons met hun geschriften zo bezig, dat wij ons steeds herinneren, dat alles het onze is, om ons te dienen en niet om over ons te heersen, doch dat wij in Christus alleen zijn, aan wie men in alles, zonder uitzondering gehoorzamen moet (1 Kor. 3:21). Wie dit onderscheid niet vasthoudt, zal in de godsdienst geen vastheid hebben. Want veel is er, dat die heilige mannen niet geweten hebben; dikwijls zijn zij het onder elkander oneens, somtijds zijn zij ook met zichzelf in strijd. Niet zonder oorzaak, zeggen zij, worden wij door Salomo vermaand de oude palen, die onze vaders gezet hebben, niet te overschrijden (Spr. 22:18). Maar de regel in de grenspalen van de akkers en in de gehoorzaamheid des geloofs is niet dezelfde; want het geloof moet zo toegerust zijn, dat men zijn volk en zijns vaders huis vergeet (Ps. 45:11). Indien ze zo'n lust hebben in allegoriseren, waarom leggen ze het dan niet zo uit, dat eerder dan anderen de apostelen de vaders zijn, wier voorgeschreven grenspalen men niet mag wegnemen? Want zo heeft Hieronymus het uitgelegd, wiens woorden zij in hun canones opgenomen hebben. En indien zij willen, dat de palen van hen, die zij bedoelen, blijven staan, waarom overschrijden zij ze dan zelf zo vrijelijk, zo dikwijls als het hun lust? Het was een van de vaders, die zeide 3), dat onze God niet eet en drinkt en dus geen bekertjes en schotels nodig heeft; en een ander, die zeide 4), dat de sacramenten niet vragen om goud, en dat met door het goud aangenaam is, wat niet met goud gekocht wordt. Ze overschrijden dus de grens, wanneer zij in hun ceremoniën zo groot behagen scheppen in goud, zilver, ivoor, marmeer, gesteenten en zijden stoffen, en menen, dat God niet naar behoren gediend wordt, wanneer niet alles overvloeit van uitgelezen schittering of liever van dwaze weelde. Een vader was het, die zeide 5), dat hij daarom vrij vlees at op de dag, waarop anderen zich daarvan onthielden, omdat hij een Christen was. Dus overtreden zij de grenzen wanneer ze een ziel in de ban doen, die in de veertigdaagse vasten vlees gegeten heeft. Het waren vaders, van wie de een zeide 6), dat een monnik, die met zijn handen niet werkt, gelijk geacht moet worden aan een geweldpleger, of indien ge wilt een struik rover, de ander 7), dat het de monniken niet geoorloofd is van het goed van een ander te leven, ook al bevinden ze zich voortdurend in overdenkingen, gebeden en studiën. Ook deze grens hebben zij overschreden, toen ze de luie en omvangrijke buiken van de monniken in bordelen en hoerenhuizen geplaatst hebben (namelijk in hun kloosters) om zich met de goederen van een ander vet te mesten. Een vader was het, die zeide 8), dat het een verschrikkelijke gruwel is in

de kerken van de Christenen een geschilderde afbeelding te zien van Christus of van een of andere heilige. En dit is niet door de stem van één man uitgesproken, maar ook door een kerkelijk concilie besloten 9), dat wat vereerd wordt niet aan de wanden mag worden geschilderd. Het is er zeer ver vandaan, dat ze zich binnen deze grenzen houden, daar ze geen hoek vrij laten van afbeeldingen. Een andere vader 10) ried aan, dat wanneer we door de begrafenis de laatste eer aan de doden hebben bewezen, we hen verder zullen laten rusten. Deze grenzen verbreken zij, wanneer zij een voortdurende bezorgdheid voor de doden inboezemen. Het was een van de vaders, die betuigt 11), dat de substantie van het brood en de wijn in het Avondmaal bij de voortduur zo blijft, gelijk in de Heere Christus blijft de substantie en de natuur des mensen, verbonden met de Goddelijke natuur. Dus gaan zij de grens te buiten, de voorgeven, dat wanneer de woorden des Heeren uitgesproken zijn, de substantie van brood en wijn ophoudt, om over te gaan in het lichaam en bloed van Christus. Het waren vaders 12), die gelijk ze aan de ganse kerk slechts één Avondmaal bedienden en gelijk ze de misdadigen en bozen daarvan afhielden, zo ook zeer ernstig veroordeelden allen die, hoewel aanwezig, aan het Avondmaal geen deel namen. Hoe ver hebben zij deze grenzen verlegd, daar ze niet slechts de kerken, maar ook de particuliere huizen met hun missen vervullen, een ieder toelaten om die bij te wonen en een ieder des te liever naarmate hij kwistiger geld telt, ook al is hij onrein en misdadig; tot het geloof in Christus en de gelovige gemeenschap van de sacramenten nodigen zij niemand, maar veeleer verkopen zij hun eigen werk voor de genade en de verdienste van Christus.

Het waren vaders 13), van wie de een verordende, dat men van het heilige Avondmaal van Christus geheel zou weren degenen, die met deelname aan het ene deel tevreden, zich van het andere onthielden; en de ander er krachtig voor strijdt, dat men aan het Christenvolk niet het bloed van zijn Heer mag onthouden, voor wiens belijdenis het 't bevel krijgt zijn eigen bloed te vergieten. Ook deze grenzen hebben ze weggenomen, toen ze door een onschendbare wet juist dat hebben bevolen, wat de eerstgenoemde vader met de ban strafte, en de laatstgenoemde met krachtige redenen afkeurde. Het was een vader 14), die verzekerde, dat het roekeloosheid was, omtrent een duistere zaak een beslissing te nemen naar een van beide zijden, zonder heldere en duidelijke getuigenissen van de Schrift. Deze grens hebben zij vergeten, toen ze zoveel besluiten, zoveel regelen, zoveel meester-bepalingen zonder enig woord Gods hebben vastgesteld. Het was een vader 15), die aan Montanus onder andere ketterijen verweten heeft, dat hij het eerst de wetten van het vasten had opgelegd. Ook deze grens zijn zij ver te buiten gegaan, daar zij het vasten met zeer strenge wetten hebben geregeld. Het was een vader 16), die zei, dat de dienaren van de kerk het huwelijk niet verboden moest worden; de gemeenschap met zijn eigen vrouw noemde hij kuisheid. En het waren vaders, die ingestemd hebben met zijn uitspraak. Deze grenzen zijn zij te buiten gegaan, door dat ze hun priesters gestreng de ongehuwde staat hebben bevolen. Het was een vader 17), die oordeelde, dat men alleen Christus moet horen, van wie gezegd is: Hoort Hem, en dat men niet moet letten op wat anderen voor ons gezegd of gedaan hebben, maar wat Christus bevolen heeft, die de eerste van allen is. Deze grens stellen zij zichzelf niet en staan niet toe, dat anderen die zichzelf stellen, wanneer ze liever en over zichzelf en over anderen alle mogelijke andere meesters plaatsen dan Christus. Het was een vader 18), die beweerde, dat de kerk zich niet boven Christus moet stellen, omdat Hij altijd waarachtig oordeelt, maar de kerkelijke rechters, daar ze mensen zijn, zich zeer vaak vergissen. Ook deze grens hebben ze doorbroken en ze aarzelen niet te verzekeren, dat het ganse gezag van de Schrift afhangt van het oordeel van de kerk. Alle vaders hebben het eenparig verfoeid en eenstemmig vervloekt, dat Gods heilig Woord door de spitsvondig heden van de drogredenaars werd verontreinigd en in de twisten van de twistredenaars betrokken werd. Houden zij zich binnen die grenzen, terwijl ze in hun leven niets anders bewerkstelligen dan

de eenvoudigheid van de Schrift te verduisteren en te verwarren door hun eindeloze twisten en meer dan spitsvondige woordgevechten? Zodat, wanneer de vaderen nu opstonden en die soort van strijdkunst hoorden, welke zij bespiegelende Godgeleerdheid noemen, ze niets minder zouden geloven, dan dat er geredeneerd werd over God.

Maar mijn woorden zouden zich verder dan behoorlijk is uitstrekken, als ik wilde nagaan, hoe brutaal zij het juk van de vaderen, wier gehoorzame zonen zij willen schijnen, van zich werpen. Waarlijk de maanden en de jaren zouden me ontbreken. En zij zijn zo hopeloos en jammerlijk onbeschaamd, dat ze ons durven verwijten, dat we niet aarzelen de oude grenzen te overschrijden. Verder, dat ze ons roepen tot wat gewoonte was, daarmee bereiken zij niets. Want het zou ons zeer kwalijk gaan, wanneer we moesten wijken voor de gewoonte. Voorzeker, indien de oordelen van de mensen juist waren, zou men de gewoonte bij de goeden moeten zoeken. Maar meermalen gebeurt het, dat het geheel anders gaat. Want wat men door velen ziet doen, krijgt weldra een recht van gewoonte. En toch ternauwernood is het met de menselijke zaken zo goed gegaan, dat het betere aan de meerderheid behaagde. Zo is dan uit de persoonlijke fouten van velen zeer dikwijls een openbare dwaling ontstaan, of liever een gemeenschappelijk instemmen met die fouten: en die willen die brave mensen nu als een wet beschouwen. Zij, die ogen hebben, zien, dat meer dan één zee van boosheden de aarde overstroomd heeft, dat vele dodelijke pestilentiën haar hebben aangetast, dat alles tot de ondergang neigt: zodat men óf aan de redding van de menselijke zaken geheel moet wanhopen, of aan de zo grote boosheden de hand geslagen moet worden of liever hun geweld moet worden aangedaan. En toch wordt het geneesmiddel afgewezen, om geen andere reden dan omdat we reeds zolang aan de boosheden gewoon zijn 19). Mocht al in de samenleving van de mensen een openbare dwaling haar plaats hebben: in het koninkrijk Gods echter moet alleen zijn eeuwige waarheid gehoord en opgemerkt worden, aan welke door geen enkele reeks van jaren, geen enkele gewoonte, geen enkele samenspanning iets kan worden voorgeschreven. Zo leerde eens Jesaja (Jes. 8:12) de uitverkorenen Gods, Dat zij niet moesten zeggen: een verbintenis, van alles, waar het volk van zei: het is een verbintenis; dat wil zeggen, dat ze zich niet zouden aansluiten bij de goddeloze eenstemmigheid des volks, en niet zouden vrezen en angstig zijn voor zijn vrees, maar veeleer de Heere van de heirscharen zouden heiligen en dat Hij hun vrees en angst zijn. Laat hen dus, ons zoveel voorbeelden als zij willen uit vroegere en tegenwoordige tijden voor de voeten werpen: wanneer wij de Heere van de heirscharen heiligen, zullen wij niet zeer verschrikt worden. Want indien ook al vele eeuwen samengestemd hebben tot een gelijke goddeloosheid, Hij is krachtig, om wraak te doen tot in het derde en vierde geslacht; of ook al de gehele wereld tegelijkertijd saamspant tot dezelfde boosheid: Hij heeft ons door ervaring geleerd, wat de afloop is van hen, die met menigte zondigen, toen Hij het ganse menselijk geslacht vernietigd heeft, waarbij Noach met zijn klein gezin behouden is, om door het geloof van hem alleen de gehele wereld te veroordelen (Hebr. 11:7). Kortom de slechte gewoonte is niet anders dan een algemene pestilentie, in welke niet minder omkomen zij, die onder de grote menigte vallen. Hierbij behoorde men te overwegen, wat Cyprianus ergens zegt 20), dat degenen, die in onwetendheid zondigen, ofschoon ze zich niet aan alle schuld kunnen onttrekken, toch in zeker opzicht verontschuldigbaar kunnen schijnen; dat echter zij, die hardnekkig de hun door Gods weldaad aangeboden waarheid versmaden, niets hebben, dat ze als voorwendsel zouden kunnen gebruiken. Zij brengen ons met hun andere bewijsgrond niet zo in het nauw, dat zij ons er toe brengen te erkennen, óf dat de kerk enige tijd lang dood geweest is, óf dat wij nu tegen de kerk strijden. Voorwaar, de kerk van Christus heeft geleefd en zij zal leven, zolang Christus zal heersen aan de rechterhand des Vaders door wiens hand zij geschraagd wordt, door wiens steun zij verdedigd wordt, door wiens kracht zij ongedeerd onderhouden wordt. Want Hij zal ongetwijfeld volbrengen, wat Hij eenmaal op zich genomen heeft, namelijk, dat

Hij bij de zijnen zal zijn tot aan de voleinding van de wereld (Matth. 28:20). Tegen haar gaat nu onze strijd niet, dewijl wij immers de ene God en Christus de Heere in eenstemmigheid, met het ganse volk van de gelovigen, eren en aanbidden, zoals Hij altijd door alle vromen aanbeden is. Maar zijzelf dwalen niet weinig van de waarheid af, wanneer ze geen andere kerk erkennen, dan die zij met hun eigen ogen thans aanschouwen, en haar binnen die grenzen pogen te sluiten, binnen welke ze geenszins ingesloten is. Dit zijn de hoofdpunten, waarover ons geschil loopt: ten eerste, dat zij beweren, dat de gestalte van de kerk altijd zich vertoont en zichtbaar is, en ten tweede, dat zij deze gestalte stellen in de stoel van de Roomse kerk en in de orde van haar prelaten.

Wij daarentegen beweren, dat de kerk ook zonder dat haar gestalte zich vertoont, kan bestaan en dat haar gestalte niet door die uiterlijke glans, die zij zo dwaas bewonderen, maar door iets geheel anders gekenmerkt wordt namelijk door de zuivere prediking van Gods Woord en de wettelijke bediening van de sacramenten. Zij morren, wanneer de kerk niet altijd met de vinger wordt aangewezen. Maar hoe dikwijls is het gebeurd, dat ze onder het Joodse volk zo misvormd werd, dat geen gedaante overbleef? Welke gestalte denken we, dat nog geschitterd heeft, toen Elia klaagde, dat hij alleen over was (1 Kon. 19:11)? Hoe lang is ze na de komst van Christus zonder gestalte verborgen geweest? Hoe dikwijls Is zo sinds die tijd door oorlogen, oproeren en ketterijen zo onderdrukt geweest, dat zij nergens zichtbaar was? Indien zij in die tijd geleefd hadden, zouden zij dan wel geloofd hebben, dat er een kerk was? Maar Elia heeft gehoord, dat zeventuizend mannen over waren, die de knie voor Baäl niet gebogen hadden. En het behoeft voor ons niet twijfelachtig te zijn, dat Christus altijd op aarde geregeerd heeft, sinds Hij ten hemel gevaren is. Maar indien de vromen toen met hun ogen een waarneembare gestalte gezocht hadden, zouden ze dan niet terstond de moed hebben laten zinken? En voorzeker, Hilarius hield dit reeds in zijn tijd voor een zeer grote fout, dat ze, vervuld van een dwaze bewondering voor de bisschoppelijke waardigheid, de dodelijke adder niet merkten, die achter dat masker school. Want hij spreekt aldus 21): "Eén ding vermaan ik u, hoedt u voor de antichrist; want ten onrechte heeft u de liefde tot de muren bevangen; ten onrechte verbindt gij het woord vrede aan hen: is het twijfelachtig, dat de antichrist in hen zal zetelen? De bergen, de bossen, de wateren, de kerkers en de hollen beschouw ik als veiliger, want daarin verbleven de profeten of waren ze verzonken, toen ze profeteerden". Wat echter vereert de wereld tegenwoordig in haar gehoornde bisschoppen dan dat ze hen voor heilige leiders van de godsdienst houdt, die ze in vermaarde steden ziet zetelen? Weg dan met zulk een dwaze achting. Laten wij dit liever aan de Heere overlaten, dat Hij, daar Hij zelf alleen weet, wie de zijnen zijn (2 Tim. 2:19) somtijds ook aan zijn kerk de uiterlijke bekendheid van voor de ogen van de mensen wegneemt. Dit is erken het, een verschrikkelijke straf Gods over de aarde, maar wanneer de goddeloosheid van de mensen, die verdient, waarom doen wij dan ons best om ons tegen die wraak Gods te verzetten? Zo heeft de Heere in de voorgaande eeuwen de ondankbaarheid van de mensen gestraft. Want omdat zij zijn waarheid niet wilden gehoorzamen, en zijn licht uit doofden, heeft Hij toegelaten, dat zij, verblind van verstand door ongerijmde leugens misleid en in diepe duisternis gedompeld werden, zodat geen gestalte van de ware kerk bleef bestaan. Intussen echter heeft Hij de zijnen, die verstrooid waren en temidden van de dwalingen schuil gingen, van het verderf behouden. En dat is geen wonder: want Hij heeft geleerd hen te behouden ook in de verwarring zelfs van Babylon en in de vlam van de brandende oven. Dat zij echter willen, dat de gedaante van de kerk beoordeeld wordt naar ik weet niet welke ijdele praal: hoe gevaarlijk dat is, zal ik meer aanwijzen dan uiteenzetten, om mijn woorden niet tot in het oneindige te rekken.

De priester, zeggen ze, die op de apostolische stoel zetelt, en de bisschoppen, die door hem gezalfd en gewijd zijn, indien ze maar met mijter en staf getekend zijn, stellen de kerk voor

ogen en mochten voor de kerk gehouden worden: en daarom kunnen ze ook niet dwalen. Hoe dat? Omdat ze herders van de kerk zijn en aan de Heere geheiligd. En waren Aäron en de overige ambtsdragers van Israël geen herders? Maar Aäron en zijn zonen hebben toch ook, nadat ze reeds tot priesters aangewezen waren, gedwaald, toen ze het kalf maakten. Waarom zouden volgens deze redenering de vierhonderd profeten, die Achab bedrogen, de kerk niet voor ogen gesteld hebben? Maar de kerk stond aan de zijde van Micha, die wel alleen was en verachtelijk, maar uit wiens mond de waarheid voortkwam (1 Kon. 22:8) e.v.. Droegen ook niet de profeten de naam van de kerk en vertoonden zij niet haar gedaante, toen ze als één man tegen Jeremia op stonden, en dreigend verkondigden, dat het onmogelijk was, dat de wet zou vergaan van de priester, de raad van de wijze, het woord van de profeet (Jer. 18:18)? Tegen het ganse geslacht van de profeten wordt alleen Jeremia gezonden, om van 's Heeren wege te verkondigen, dat de wet zou vergaan van de priester, de raad van de wijze, het woord van de profeet (Jer. 4:9). Schitterde er ook niet zulk een glans in dat concilie, hetwelk de overpriesters, schriftgeleerden en Farizeeën bijeenbrachten, toen zij wilden beraadslagen over het doden van Christus (Joh. 12:10)? Laat hen nu gaan en blijven vasthouden aan het uiterlijke masker, om Christus en alle profeten Gods te maken tot scheurmakers en daarentegen satans dienaren tot werk tuigen van de Heilige Geest! Indien zij naar hun beste weten spreken, laat hen dan mij te goeder trouw antwoorden, waar ter wereld, naar hun mening, de kerk haar zetel heeft, sinds volgens het besluit van het concilie te Bazel Eugenius afgezet en van de pauselijke waardigheid vervallen verklaard is, en in zijn plaats Amedaeus gekozen is? Ze kunnen, ook al zouden ze barsten van spijt, niet ontkennen, dat het concilie, voorzover de uiterlijke plechtigheden aangaat, wettig geweest is en niet slechts door één paus, maar door twee uitgeschreven is. Eugenius is daar veroordeeld wegens scheurmakerij, rebellie en hardnekkigheid met de ganse bende van kardinalen en bisschoppen, die met hem de ontbinding van het concilie poogden te bewerken. Later echter is hij door de gunst van vorsten ondersteund en heeft de pauselijke waardigheid weer geheel teruggekregen. Die verkiezing van Amedaeus, die op gezag van de algemene en heilige synode volgens de gebruikelijke ceremoniën had plaats gehad, is in rook vervlogen; behalve dat hij, evenals een blaffende hond met een stuk brood, dat men hem in de bek werpt met een kardinaalshoed gepaaid is. Uit de schoot van die ketters, rebellen en hardnekkigen zijn voortgekomen alle pausen, kardinaals, bisschoppen, abten en priesters, die er geweest zijn. Hier moeten zij zich wel gevangen geven. Want aan welk van beide delen zullen zij de naam van kerk toekennen? Zullen zij loochenen, dat het een algemeen concilie geweest is, waaraan, wat de uiterlijke majesteit betreft, niets ontbrak? Immers het is door twee bullen plechtig uitgeschreven, onder voorzitterschap van de legaat van de Roomse stoel gewijd, in alle op zichten naar de orde goed ingericht, en heeft altijd, tot het einde toe, in dezelfde waardigheid volhard. Zullen zij erkennen dat Eugenius met zijn ganse schare een ketter was, door wie ze allen gewijd zijn? Dus, of ze moeten de gestalte van de kerk anders omschrijven, of ze zullen allen zonder uitzondering door ons voor ketters gehouden worden, die willens en wetens door ketters geordend zijn. En indien nooit te voren ervaren was dat de kerk niet gebonden is aan uiterlijke praal, kunnen zij ons tot een voldoende bewijs zijn, die onder de schone naam van kerk zich zo lange tijd hoogmoedig bij de wereld hebben aangetreden, hoewel ze toch verderfelijke pestilentiën van de kerk waren. Ik spreek niet over hun zeden en die verschrikkelijke misdaden, waarvan hun ganse leven vol is: daar ze zeggen, dat ze Farizeeën zijn, naar wie men wel moet horen, maar die men niet moet navolgen. Maar indien Gij aan het lezen van onze werken een weinig van Uw vrije tijd wijdt, zult Gij duidelijk leren inzien, dat juist die leer zelf, aan welke zij zeggen, dat het te danken is, dat zij de kerk zijn, een verderfelijke zielenmoordery is, een brandfakkelt, een ondergang en verderving van de kerk. En eindelijk, zij handelen gans niet zuiver, wanneer ze hatelijk vermelden, hoe grote beroerten, opschuddingen en twisten de prediking van onze leer met zich gebracht heeft en welke

vruchten zij nu in velen draagt. Want de schuld van deze rampen wordt ten onrechte op haar geschoven, terwijl ze aan de boosaardigheid van satan behoorde te worden toegeschreven. Dit is als het ware onafgebroken verbonden aan het Woord Gods, dat nooit, wanneer het te voorschijn komt, satan rustig blijft en slaapt. Dit is een zeer vast en bovenal vertrouwenswaard merkteken, waardoor het zich onderscheidt van valse leringen, die zich gemakkelijk kenbaar maken, doordat ze door allen met welwillende oren worden aangenomen en onder toejuiching van de wereld worden aangehoord. Zo waren enige eeuwen geleden, gedurende welke alles in diepe duisternis gedompeld was, bijna alle mensen deze heer van de wereld tot spel en spot en evenals een Sardanapalus lag hij in diepe vrede terneer en vermaakte hij zich. Want wat zou hij anders hebben moeten doen dan lachen en zich vermoeien, daar het bezit van zijn rijk rustig en ongestoord was? Evenwel, toen het licht, van boven schijnende, zijn duisternis een weinig verdreef, en toen die Sterke zijn rijk in beroering bracht en verstoorde, toen begon hij zijn gewone traagheid af te schudden en naar de wapenen te grijpen. En eerst riep hij de krijgsbenden van de mensen op, om daardoor de aanlichtende waarheid gewelddadig te onder drukken. En toen hij daardoor niets bereikte, wendde hij zich tot hinderlagen en wekte door zijn Wederdopers en ander dergelijk boos gespuis onenigheden en twisten over de leerstellingen op, om haar daardoor te verduisteren en eindelijk ook uit te blussen. En nu gaat hij nog steeds door haar door die beide middelen aan te tasten. Immers hij tracht door het geweld en de macht van de mensen dat ware zaad uit te rukken en door zijn onkruid, voor zoveel hij kan, te verstikken, opdat het niet groeie en vrucht drage. Maar dat al tevergeefs, wanneer wij luisteren naar de vermaning des Heeren, die lang te voren ons zijn kunstgrepen geopenbaard heeft, opdat hij ons niet onverhoeds zou vangen en die ons tegen al zijn listen met genoegzaam krachtige hulp gewapend heeft. Overigens, van welk een kwaadaardigheid getuigt het, juist op Gods Woord de blaam te werpen van de beroerten, die de goddelozen en de oproerigen, of van de sekten, die de bedriegers daartegen verwekken?

Toch is dat niet zonder vroeger voorbeeld. Men vroeg Elia, of hij het niet was, die Israël beroerde. Christus werd door de Joden als een oproermaker beschouwd. De apostelen werden beschuldigd van volksopruiming. Wat doen zij anders, die tegenwoordig alle beroeringen, opschuddingen en twisten, die tegen ons opborrelen, ons toerekenen? Wat echter dezulken geantwoord moet worden, heeft ons Elia geleerd, namelijk, dat wij het niet zijn, die dwalingen uitstrooien of opschuddingen verwekken, maar zij zelf, die strijdt tegen Gods kracht. Maar ge lijk dat ene voldoende is om hun vermetelheid te knotten, zo moet men aan de andere zijde de zwakheid van anderen tegemoet komen, die zoals niet zelden gebeurt, door dergelijke bezwaren ontroerd en onthutst, aan het wankelen geraten. Zij echter moeten, opdat ze door die ontsteltenis niet bezwijken en van hun stuk gebracht worden, weten, dat de apostelen in hun tijd hetzelfde ervaren hebben, wat ons nu overkomt.

Het waren ongeleerde en onvaste mensen, die tot hun eigen verderf verdraaiden, wat door Paulus van Godswege geschreven was, zoals Petrus zegt (2 Petrus 3:16). Het waren verachters van God, die, toen ze hoorden, dat de zonde overvloedig was geworden, opdat de genade te meerder zou worden, terstond daartegen in brachten: wij zullen blijven in de zonde, opdat de genade te meerder worde; toen zij hoorden, dat de gelovigen niet onder de wet zijn, zeiden ze terstond daartegen in: wij zullen zondigen, omdat wij niet zijn onder de wet, maar onder de genade (Rom. 6:1), (Rom. 6:15). Er waren mensen, die hem ervan beschuldigden, dat hij aanspoorde tot het doen van kwaad. Er drongen veel valse apostelen binnen om de kerk(n) te vernielen, die hij zelf gesticht had. Sommigen predikten het evangelie door nijd en twist en niet zuiver, in hun boosaardigheid beogende aan zijn banden verdrukking toe te brengen (Fil. 1:15). In sommige plaatsen had het evangelie niet veel voortgang. Allen zochten het hunne en niet wat van Jezus Christus was. Anderen keer den terug, als honden tot hun uitbraaksel en

varkens tot de wenteling in het slijk. Zeer velen misbruikten de vrijheid des geestes tot ongebondenheid des vleses. Velen drongen binnen als broeders, van wie later de vromen gevaren dreigden. Onder de broederen zelf rezen verschillende twistingen op. Wat moesten de apostelen thans doen? Moest soms een tijdlang verborgen of liever geheel opgegeven en verlaten worden dat evangelie, waarvan ze zagen, dat het een kweekplaats van zoveel twisten was en dat het stof bood tot zoveel gevaren en gelegenheid tot zoveel ergernissen? Maar in dergelijke benauwd heden kwam hun te binnen, dat Christus was een steen des aanstoots en een rots van de ergernis, gezet tot een val en op standing van velen, en tot een teken, dat weersproken zou worden (Luc. 2:34). En met dit vertrouwen gewapend gingen zij onverschrokken voort door alle gevaren van beroerten en ergernissen. Door dezelfde overweging moeten ook wij ons laten steunen, daar Paulus getuigt, dat het evangelie onafgebroken hierdoor vergezeld wordt, dat het een reuk des doods is ten dode degenen, die verloren gaan (2 Kor. 2:16), ofschoon het voor ons veeleer hiertoe bestemd was, dat het zou zijn een reuk des levens ten leven en een kracht Gods ter zaligheid van hen, die geloven. En dit zouden ook wij zeker ondervinden, indien wij niet door onze ondankbaarheid deze zo bijzondere weldaad Gods bedierven en tot onze ondergang keerden, terwijl ze ons enig redmiddel tot zaligheid had behoren te zijn. Maar ik wend mij weerom tot U, Sire. Laat U niet bewegen door die ijdele aanklachten, waardoor onze tegenstanders U schrik pogen aan te jagen: namelijk, dat door dit nieuwe evangelie (want zo noemen zij het) niets anders nagejaagd en ge zocht wordt dan een gelegenheid tot beroerten en een straffeloze vrijheid tot alle mogelijke misslagen. Want onze God is niet een verwekker van verdeeldheid, maar van vrede; en Gods Zoon is niet een dienaar van de zonde, wijl Hij gekomen is om de werken des duivels te verstrooien. En wij worden ten onrechte van van de gelijke begeerten beschuldigd, waarvan we nooit de allermiste verdenking gegeven hebben. Zouden wij de omverwerping van koninkrijken beramen, wij, van wie nooit enig oproerig woord gehoord is en wier leven steeds bekend is geweest als rustig en eenvoudig, toen wij onder U leefden, en die ook nu nog, hoewel wij van huis verdreven zijn, toch niet ophouden voor U en Uw rijk om alle voorspoed te bidden! Zouden wij jagen naar straffeloze ongebondenheid in misslagen, in wier zeden, ofschoon er veel lakenswaard in is, toch niets is, dat zulk een aantijging verdient! En wij hebben in het evangelie, Gode zij dank, niet zulke slechte vorderingen gemaakt, of ons leven kan voor die lasteraars een voorbeeld zijn van kuisheid, welwillendheid, barmhartigheid, matigheid, lijdzaamheid, ingetogenheid en alle mogelijke andere deugden. Dat wij voorwaar God oprecht vrezen en dienen is metterdaad duidelijk, daar wij zowel door ons leven als door onze dood zijn naam zoeken te heiligen, en de nijd zelve is gedwongen geweest aan sommigen van ons het getuigenis te geven van onschuld en burgerlijke rechtschapenheid, in wie alleen met de dood gestraft werd datgene, wat als een bijzondere lof gerekend had moeten worden.

Indien sommigen onder de dekmantel van het evangelie oproer stichten (hoedanigen tot nu toe in Uw rijk niet gevonden zijn), indien er zijn, die de ongebondenheid hunner misslagen trachten te dekken door de vrijheid van de genade Gods (zoals ik er velen ken): er zijn wetten en wettelijke straffen, waardoor ze naar verdiensten ernstig kunnen beteugeld worden, mits maar niet intussen het evangelie Gods vanwege de slechtheid van misdadige mensen in een slechte naam komt. Gij hebt, Sire, thans een genoegzaam uitvoerige uiteenzetting vernomen van de giftige boosheid van de lasteraars, opdat Gij niet met een al te lichtgelovig oor U zoudt neigen tot hun aanklachten. Ik vrees zelfs, dat ik al te uitvoerig geweest ben, daar deze voorrede bijna de maat bereikt van een volkomen verdedigingsgeschrift, hoe wel mijn bedoeling niet was door deze voorrede een verdediging op te zetten, maar alleen tot het horen van onze rechtszaak Uw gemoed zacht te stemmen, dat nu van ons is afgewend en ver vreemd, ja zelfs tegen ons ontstoken is in toorn, maar welks gunst wij vertrouwen te kunnen herwinnen, wanneer Gij deze onze belijdenis, die wij willen, dat bij Uwe Majesteit als

verdediging zal dienen, eenmaal kalm en rustig gelezen zult heb ben. Maar indien de inblazingen van de kwaadwilligen Uw oren zo in beslag nemen, dat er voor de beschuldigten geen plaats zal zijn om voor zich te spreken, maar daarentegen die onbeschaamde geesten van de razernij, onder Uw oogluikende toelating, altijd door woeden met ketenen, gesels, pijnbanken, vuur en zwaard, dan zullen wij, als schapen, die bestemd zijn voor de slacht bank, tot het uiterste gedreven worden; maar toch zo, dat wij onze zielen in lijdzaamheid bezitten en de krachtige hand des Heeren verwachten, die ongetwijfeld te zijner tijd zal komen en gewapend zal verschijnen, zowel om de armen te verlossen uit de verdrukking, als ook om de verachters, die in zo grote onbekommerdheid nu opspringen, te straffen. De Heere, de Koning van de koningen, bevestigte Uw troon door rechtvaardigheid en Uw zetel door billijkheid, zeer doorluchtige Koning.

Bazel, de 1e Augustus 1536.

- 1} In Ioann.tract.13, 17.
- 2} Hieron.in praef.Ieremiae.
- 3} Acatius, in tripert.hist.XI, 16.
- 4} Ambros.de off.II, 28.
- 5} Spiridion, in tripert.hist.I, 10.
- 6} Tripert.hist.VIII, 1.
- 7} Augustin.de opere monach.17.
- 8} Epiph.in de door Hieronymus vertaalde brief.
- 9} Conc.Elibertin.c.36.
- 10} Ambros.lib.de Abrah.I, 9.
- 11} Gelasius, de paus in het Rom.conc.
- 12} Chrysost.in 1 cap.Eph.;Calixtus, de paus, de consecrat.dist.2.
- 13} Gelasius, canon.comper. de consecrat.dist.2;Cyprian.ep.2, libr.1 de lapsis.
- 14} Augustin.de pecc.merit.II c. ult.
- 15} Apollon.in eccles.hist.V, 18.
- 16} Paphnut.tripert.hist.II, 14.
- 17} Cyprian.ep.2, libr.2.
- 18} Augustin.contra Crescon.II, 21.
- 19} Decret.dist.8 c.fin.extr.de consuet
- 20} Epist.3.lib.2; in ep.ad Iulianum de haeret.baptiz.73.
- 21} Contra Auxentium.

Boek I

Hoofdstuk I : 1

Dat de kennis van God en de kennis van onszelf ten nauwste aan elkander verbonden zijn en hoe zij onderling samenhangen.

1. Nagenoeg de ganse hoofdinhoud van onze wijsheid, die verdient voor de ware en hechte wijsheid gehouden te worden, bestaat uit twee delen, de kennis van God en de kennis van onszelf. Maar hoewel deze twee door vele banden onderling verbonden zijn, is het toch niet gemakkelijk te onderscheiden, welke van beiden aan de andere voorafgaat en haar uit zichzelf voortbrengt. Want eerstens kan niemand zichzelf bezien, of hij richt terstond zijn zinnen tot de aanschouwing van God, in Wie hij leeft en zich beweegt (Hand. 17:28): immers het is allerminst verborgen, dat de gaven, waardoor wij iets betekenen, geenszins van onszelf afkomstig zijn, ja zelfs dat ons zijn zelf niet anders is dan een zijn in de enige God. Vervolgens worden wij van deze goederen, die droppelsgewijs uit de hemel tot ons neerdruppen, als van de beekjes tot de Bronwel geleid. Verder blijkt uit onze armoede des te beter die oneindige rijkdom van goederen, welke in God is. Voornamelijk noopt onze jammerlijke gevallen staat, in welke ons de val van de eerste mens geworpen heeft, ons de ogen opwaarts te heffen, niet alleen opdat wij, nooddruftig en hongerig, vandaar zouden begeren wat ons ontbreekt, maar ook opdat wij, door vrees wakker geschud, ootmoed zouden leren. Want daar in de mens een wereld van alle ellenden gevonden wordt en, sinds wij beroofd zijn van het Goddelijke sierkleed, onze smadelijke naaktheid een onmetelijke hoop schandelijkheden aan de dag brengt, moet een ieder door het bewustzijn van zijn eigen ongelukkige staat er toe geprikkeld worden, om althans tot enige kennis van God te geraken. Zo komen wij door de waarneming van onze eigen onwetendheid, ijdelheid, armoede, zwakheid, slechtheid en verdorvenheid tot het inzicht, dat nergens elders dan in de Heere gelegen is het ware licht van de wijsheid, de onwrikbare deugd, de volmaakte toe vloed van alle goeds en de zuiverheid van de gerechtigheid, ja zelfs worden wij door al wat slecht is in ons opgewekt tot het beschouwen van het goede Gods; en wij kunnen niet eerder in ernst ons opheffen tot Hem, dan nadat wij begonnen zijn onszelf te mishagen. Want wie van de mensen zou niet gaarne rusten in zichzelf? Wie ook rust niet in zichzelf, zolang hij aan zichzelf onbekend is, dat wil zeggen, zich met zijn eigen gaven vergenoegd en onwetend is van zijn eigen ellende of aan haar niet denkt? Zo wordt een ieder door kennis van zichzelf niet alleen aangezet tot het zoeken van God, maar ook als het ware aan de hand er toe geleid om Hem te vinden.

Boek I hoofdstuk I : 2

Dat de kennis van God en de kennis van onszelf ten nauwste aan elkander verbonden zijn en hoe zij onderling samenhangen.

2. Daarentegen staat het vast, dat de mens nooit tot een zuivere kennis van zichzelf geraakt, tenzij hij eerst Gods aan gezicht aanschouwd heeft, en van diens aanblik afdaalt tot het beschouwen van zichzelf. Want door de ons allen ingeboren hoovaardij schijnen wij onszelf steeds rechtvaardig toe en rechtschapen en wijs en heilig, tenzij wij door stellige bewijzen van

onze onrechtvaardigheid, verdorvenheid, dwaasheid en onreinheid overtuigd worden. Hiervan worden wij echter niet overtuigd, indien wij slechts zien op onszelf en niet ook op de Heere, die het enige richtsnoer is, naar hetwelk dat oordeel moet worden afgemeten. Want daar wij allen van nature tot huichelarij geneigd zijn, is ons in plaats van de gerechtigheid ruimschoots voldoende een ijdel beeld van de gerechtigheid. En dewijl niets in ons of om ons zichtbaar is, dat niet met de grootste vuilheid besmeurd is, lacht ons iets, dat een weinig minder bezoedeld is, toe als iets geheel reins, zolang wij onze geest houden binnen de perken van de menselijke bevlekking. Evenals het oog, waaraan zich niets anders voordoet dan wat zwart is van kleur, oordeelt, dat zuiver wit is, wat in werkelijkheid grijs of bruinachtig is. Ja uit de lichamelijke waarneming kunnen wij nog nauwkeuriger onderscheiden, hoezeer onze zinnen verbijsterd worden bij het beoordelen van de krachten van de ziel. Want wanneer wij op het midden van de dag naar de aarde zien of beschouwen wat zich rondom aan onze blik voordoet, dan lijkt het ons, dat we met een zeer sterk en scherp gezichtsvermogen zijn toegerust; maar wanneer we naar de zon opzien en die met wijdgeopende ogen gadeslaan, dan wordt die scherpte van gezicht, die op de aarde zo uitnemende kracht had door zo grote glans terstond verstoord en verward, zodat wij genoopt worden te erkennen, dat die helderheid van blik bij het waar nemen van de dingen op aarde, zodra het de zon betreft, louter stomtheid is. Zo gaat het nu ook bij het overdenken van onze geestelijke goederen. Immers zolang wij niet buiten de aarde kijken, zijn wij goed tevreden met onze eigen gerechtigheid, wijsheid en kracht en vleien onszelf op 't aangeNaamst en komen onszelf schier voor als halfgoden; maar zijn wij eenmaal begonnen onze gedachte tot God op te heffen en te overwegen, hoedanig Hij is en hoe volkomen de volmaaktheid zijner gerechtigheid, wijsheid en kracht is, naar welker maatstaf wij behoren gevormd te worden: dan zal terstond wat te voren onder de valse dekmantel van de gerechtigheid aangenaam in ons scheen, als de grootste ongerechtigheid in vuilheid verkeren; wat wonderbaarlijk misleidde onder de leus van wijsheid, zal als de uiterste dwaasheid walgingwekkend zijn, wat praalde met het uiterlijk van kracht, zal zich verraden als de jammerlijkste onmacht. Zo slechts stemt datgene, wat in ons geheel volmaakt schijnt, over een met de Goddelijke zuiverheid.

Boek I hoofdstuk I : 3

Dat de kennis van God en de kennis van onszelf ten nauwste aan elkander verbonden zijn en hoe zij onderling samenhangen.

3. Vandaar die huivering en ontzetting, waardoor zoals de Schrift op verscheidene plaatsen meldt de heiligen bevangen en aangegrepen zijn, zo dikwijls zij Gods tegenwoordigheid bemerkten. Want als wij zien, dat zij, die bij Gods afwezigheid rustig en sterk stonden, wanneer Hij zijn heerlijkheid openbaart, zo geschokt en verschrikt worden, dat zij door ontzetting des doods ternedervallen, ja, verslonden worden en schier niet meer zijn, dan moeten wij daaruit opmaken, dat de mens door de kennis zijner geringheid nooit genoeg aangegrepen en geroerd wordt, dan nadat hij zich heeft vergeleken met de majesteit Gods. Van die ontzetting hebben wij talrijke voorbeelden zowel in de Richteren als ook in de Profeten (Richt. 13:22) (Jes. 6:5) (Ez. 1:28), (Ez. 3:14), zodat onder Gods volk deze woorden gebruikelijk waren: "Wij zullen sterven, want de Heere is ons verschenen." Daarom ontleent ook de geschiedenis van Job, om de mensen terneder te werpen door het bewustzijn van hun dwaasheid, onmacht en onreinheid, steeds bij voorkeur het bewijs aan de beschrijving de Goddelijke wijsheid, kracht en reinheid. En dat niet zonder reden: immers wij zien, hoe Abraham beter inziet, dat hij stof en as is, sinds hij dichter genaderd is tot het aanschouwen van de heerlijkheid des Heeren (Gen. 18:27); hoe Elia met onbedekt aangezicht zijn nadering

niet vermocht af te wachten 1 Kon.19:13); zo grote vrees is gelegen in zijn aanschouwing. En wat zou de mens doen, die verrotting is en een worm, waar ook de Cherubim zelf van vrees hun aangezicht moeten bedekken (Jes. 6:2)? Dit is het ongetwijfeld wat de profeet Jesaja (Jes. 24:23) zegt: "De zon zal schaamrood worden en de maan zal beschaamd worden, als de Heere van de heerscharen regeren zal"; dat wil zeggen: als Hij zijn glans zal doen ver schijnen en doen naderen, dan zal het schitterendste in vergelijking met die glans verduisterd worden. Hoezeer echter de kennis Gods en de kennis van ons door een onderlinge band met elkander verbonden zijn, zo eist toch de orde van een juiste uiteenzetting, dat wij over de eerste in de eerste plaats handelen en daarna afdalen tot de behandeling van de laatste.

Boek I hoofdstuk II : 1

Wat het is: God te kennen, en waartoe die kennis dient.

1. Ik versta dan onder de kennis Gods zulk een kennis, door welke wij niet alleen begrijpen, dat er een God is, maar ook vatten, wat wij omtrent Hem behoren te weten, wat nuttig is tot zijn eer, en eindelijk wat dienstig is. Immers wij zullen niet zeggen, dat God, in de eigenlijke zin des woords, gekend wordt waar geen godsdienst noch godvrezendheid is. En hier roer ik nog niet aan die soort van kennis, door welke de in zichzelf verloren en vervloekte mensen God als Verlosser aangrijpen in de Middelaar Christus; maar ik spreek slechts van die eerste en eenvoudige kennis, tot welke de ingeboren, natuurlijke orde ons zou leiden, indien Adam in de staat van de rechtheid was gebleven. Want ofschoon, in deze val van het menselijk geslacht, wel niemand zal gevoelen, dat God zijn Vader, of de bewerker zijner zaligheid is, of hem op enigerlei wijze genadig is, totdat Christus als Middelaar komt om Hem met ons te verzoenen, zo is het toch iets anders te gevoelen, dat God, onze Schepper ons door zijn macht schraagt, door zijn voorzienigheid bestuurt, door zijn goedheid onderhoudt en ons elke soort van zegeningen schenkt, dan de genade van de verzoening, in Christus ons voorgesteld, te omhelzen. Wijl dus de Heere zich eerst enkel als Schepper zowel in de formering van de wereld, als ook in de algemene leer van de Schrift, en vervolgens in het aanschijn van Christus als Verlosser vertoont, vloeit hieruit voort een tweevoudige kennis Gods: van welke de eerste nu behandeld moet worden en de andere daarna op haar beurt zal volgen. Ofschoon nu onze geest zich niet met God kan bezighouden zonder Hem in enig opzicht te dienen, zal het toch niet voldoende zijn eenvoudig te weten, dat Hij de enige is, die door allen gediend en aangebeden behoort te worden indien wij ook niet de overtuiging hebben, dat Hij de Bron is van alle goeds, opdat wij niet elders zoeken dan in Hem. Dit is mijn opvatting, niet alleen omdat Hij deze wereld, evenals Hij haar eenmaal schiep, zo ook door zijn onmetelijke macht onderhoudt, door zijn wijsheid bestuurt, door zijn goedheid in stand houdt en voornamelijk het menselijk geslacht met zijn gerechtigheid en oordeel regeert, in zijn barmhartigheid verdraagt, en met zijn hulp behoedt, maar ook omdat nergens een druppel gevonden zal worden hetzij van wijsheid en licht, hetzij van gerechtigheid, van macht, van oprechtheid of zuivere waarheid, die niet van Hem neerdaalt en waarvan Hij niet de oorsprong is; ongetwijfeld opdat wij dit alles van Hem zouden leren verwachten en begeren en met dankzegging als zijn gaven zouden erkennen. Want dit besef van de deugden Gods is voor ons een geschikte leermeester van de vroomheid, uit welke de godsdienst geboren wordt. Vroomheid noem ik de met liefde tot God verbonden eerbied, welke de kennis zijner wel daden wekt. Want zolang de mensen niet gevoelen, dat zij alles aan God verschuldigd zijn, dat zij door zijn vaderlijke zorg gekoesterd worden en dat Hij voor hen de bewerker alles goeds is, zodat niets buiten Hem te zoeken is, zullen zij zich nooit in vrij willige gehoorzaamheid aan Hem onderwerpen; ja, indien zij hun vast geluk niet grondvesten op Hem, zullen zij zich nooit waarlijk en van harte geheel aan Hem overgeven.

Boek I hoofdstuk II : 2

Wat het is: God te kennen, en waartoe die kennis dient.

2. Derhalve vermaken zij zich slechts met blote bespiegelingen, die zich tot taak gesteld hebben hun krachten te wijden aan de beantwoording van de vraag, wat God is, daar het voor ons veeleer van belang is te weten, hoedanig Hij is en wat met zijn natuur in overeenstemming is. Want waartoe dient het met Epicurus een God te belijden, die met

verwerping van de zorg voor de wereld alleen in niets doen vermaak scheidt? Wat baat het verder een God te kennen, met wie wij niets te maken hebben? Veeleer moet zijn kennis dit vermogen hebben, in de eerste plaats dat ze ons onderricht tot vrees en eerbied, vervolgens dat wij onder haar leiding en door haar onderwijzing leren alle goed van Hem te vragen en het Hem toe te schrijven. Want hoe kan de gedachte aan God in uw geest opkomen, zonder dat gij tegelijkertijd terstond bedenkt, dat gij, daar gij zijn maaksel zijt, door het recht zelf van de schepping aan zijn heerschappij zijt toegewezen en onderworpen? Dat gij uw leven aan Hem verschuldigd zijt en dat al wat gij doet zich moet richten naar Hem? Indien dit zo is, dan volgt daaruit ongetwijfeld, dat uw leven op slechte wijze verdorven wordt, wanneer het niet geordend wordt tot gehoorzaamheid aan Hem, daar zijn wil onze levenswet moet zijn. Anderzijds kunt gij Hem ook niet helder waarnemen, tenzij dat gij Hem erkent als de bron en oorsprong van alle goederen; en daaruit zou het verlangen om Hem aan te hangen en het vertrouwen op Hem geboren worden, indien niet 's mensen geest door zijn eigen verdorvenheid van het juiste onderzoek werd afgeleid. Want in den beginne beeldt de vrome ziel zich niet een of andere God in, maar aanschouwt slechts de Enige en Waarachtige, en zij dicht Hem niet toe al wat haar goeddukt, maar is tevreden Hem zodanig te hebben, als Hij zichzelf openbaart en met de grootste nauwgezetheid hoedt zij zich er steeds voor om niet in vermetele onbezonnenheid buiten zijn wil te gaan en verkeerdelijk rond te dolen. Wanneer zij Hem zo kent, omdat zij begrijpt, dat Hij alles bestuurt, vertrouwt Zij, dat Hij haar beschermer en beschutter is, en daarom geeft zij zich geheel aan zijn trouw over. Omdat zij begrijpt, dat Hij de bewerker is van alle goede dingen, stelt zij zich, indien haar iets drukt, indien haar iets ontbreekt, terstond onder zijn bescherming, van Hem haar hulp verwachtend; omdat zij overtuigd is van zijn goedheid en barmhartigheid leunt zij met vast vertrouwen op Hem en twijfelt niet of voor al haar rampen zal altijd in zijn goedertierenheid een geneesmiddel bereid zijn; omdat zij Hem erkent als haar Heere en Vader, acht zij Hem ook waardig, dat ze bij alles moet letten op zijn bevel, opzien tot zijn majesteit, zorgen voor de verbreiding van zijn eer en zijn geboden gehoorzamen; omdat zij ziet, dat Hij een rechtvaardig rechter is, gewapend met zijn eigen gestrengheid tot bestraffing van de misdaden, stelt ze zich altijd zijn rechterstoel voor ogen, en uit vrees daarvoor trekt zij zich terug en weerhoudt zij zich van het opwekken van zijn toorn. En toch wordt zij door het opmerken van zijn oordeel niet zo verschrikt, dat zij zich zou willen onttrekken, ook al staat er een uitweg open, ja zij omhelst Hem niet minder als een wreker van de bozen dan als een weldoener van de vromen, daar zij inziet, dat het evenzeer tot zijn eer dienstig is, dat voor de goddelozen en boosdoeners bij Hem straf is weggelegd als voor de rechtvaardigen het loon des eeuwigen levens. Bovendien weerhoudt zij zich van te zondigen niet alleen door de vrees voor straf, maar, omdat zij God als haar Vader bemint en vereert en als haar Heere acht en dient, huivert zij, ook al zou er geen hel zijn, er alleen reeds voor Hem aanstoot te geven. Ziehier wat de zuivere en ware godsdienst is, namelijk het geloof met een ernstige vrees Gods verbonden, zodat de vrees een vrijwillige eerbied in zich bevat en ook met zich brengt een wettelijke dienst van God, zoals die in de wet wordt voorgeschreven. En dit moet des te nauwkeuriger worden opgemerkt, omdat allen zonder onderscheid God wel eren, maar zeer weinigen Hem vrezen, wijl overal wel grote praal in de ceremoniën aanwezig is, maar oprechtheid des harten zelden aangetroffen wordt.

Boek I hoofdstuk III : 1

Dat de kennis Gods van nature in de geest van de mensen is ingeplant.

1. Wij stellen buiten geschil, dat er in de menselijke geest een zeker besef van de Godheid is en dat wel door natuurlijke ingeving; immers, opdat niemand zijn toevlucht zou nemen tot het

voorwendsel van onwetendheid, heeft God zelf in allen een zeker begrip zijner Godheid gelegd, en de herinnering daaraan gestadig vernieuwend, doet Hij herhaaldelijk nieuwe druppelen indruppen, opdat, daar allen zonder uitzondering inzien, dat er een God is en dat die hun Schepper is, zij door hun eigen getuigenis zouden worden veroordeeld, omdat zij Hem niet gediend hebben en hun leven niet aan het volbrengen van zijn wil hebben toegewijd. Indien men ergens zou zoeken naar onbekendheid met God, dan is het buiten kijf waarschijnlijk, dat een voorbeeld daarvan nergens eerder kan worden aangetroffen dan bij de stompzinnigste en van de ontwikkeling van de mensheid meest verwijderde volken. En toch is er, zoals (Cicero), de bekende heiden, zegt 1), geen natie zo barbaars geen volksstam zo verwilderd, of de overtuiging zetelt in haar, dat er een God is. En zij, die in andere delen van hun leven allerminst schijnen te verschillen van wilde dieren, houden toch voortdurend in zich een zekere kiem van godsdienst. Zo door en door heeft dit algemeen gevoelen aller gemoederen in beslag genomen en zo stevig is het geworteld in aller binnenste. Daar er dus van het begin van de wereld af geen enkel land, geen enkele stad en geen enkel huis geweest is, dat de godsdienst kon missen, is daarin een zekere stilzwijgende bekentenis gelegen, dat in aller hart een bewustzijn van de Godheid is ingeschreven. Ja zelfs de afgodendienst is van deze opvatting een uitnemend bewijs. Want wij weten, hoe ongaarne de mens zichzelf verwerpt om andere schepselen boven zich te vereren. Wanneer hij daarom liever hout en steen vereert dan dat men zou menen, dat hij geen God heeft, dan blijkt daaruit, dat die indruk aangaande de Godheid zeer krachtig is, die zo moeilijk uit 's mensen geest zou kunnen worden uitgewist, dat het gemakkelijker zou vallen de natuurlijke aandoening te breken, gelijk die ongetwijfeld gebroken wordt, wanneer de mens van die natuurlijke opgeblazenheid uit eigen beweging neerdaalt tot de allerlaagste dingen, om zo God te eren.

1) Cic. Tusc. disp. I, 13, 30; vgl. de nat. deor. I, 16, 43.

Boek I hoofdstuk III : 2

Dat de kennis Gods van nature in de geest van de mensen is ingeplant.

2. Daarom is het ijdele praat wat door sommigen gezegd wordt, dat door de sluwheid en listigheid van enkele weinigen de godsdienst uitgedacht is, om door deze handigheid het eenvoudige volk in die band te houden; daar toch zij, die anderen er toe brachten God te dienen, niets minder geloofden dan dat er een God is. Ik stem toe, dat geslepen mensen op het gebied van de godsdienst zeer veel verzonnen hebben, om daardoor het eenvoudige volk eerbied bij te brengen en vrees in te boezemen, en daardoor de gemoederen volgamer te maken; maar dit zouden zij nergens gedaan gekregen hebben, indien de zielen van de mensen niet reeds van te voren doordrongen geweest waren van die overtuiging omtrent God, waaruit als uit een kiem de neiging tot de godsdienst opschiet. En het is zelfs niet te geloven, dat zij, die onder de naam van godsdienstigheid op listige wijze onkundigen misleidden, zelf geheel en al zonder kennis van God geweest zijn. Want ofschoon er oudtijds sommigen geweest zijn en ook heden ten dage niet weinigen opduiken, die zeggen, dat er geen God is, zo gevoelen zij toch herhaaldelijk, of zij willen of niet, datgene, wat ze niet begeren te weten. Van niemand leest men, dat hij tot vermeteler en ongebreidelder verachting van de Godheid is losgebarsten dan keizer Gaius Caligula, maar toch heeft niemand jammerlijker gesidderd, wanneer enige aanwijzing van Goddelijke toorn zich voordeed: zo huiverde hij tegen zijn wil voor God, die hij opzettelijk zocht te verachten. Dit kan men overal ook hun zien overkomen, die aan hem gelijk zijn: hoe vermeteler iemand is in het verachten van God, des te heviger wordt hij ontsteld zelfs bij het geruis van een vallend blad. En vanwaar komt dit anders, dan uit de wraak van de Goddelijke majesteit, die hun geweten des te heftiger ontroert, naar mate zij

haar meer trachten te ontvluchten. Allen zien ze wel om naar een schuilhoek, om zich daarin te verbergen voor Gods tegenwoordigheid en deze weer uit hun geest te vernietigen; maar of ze willen of niet, altijd blijven ze in de strik vastzitten. En ook al schijnt zij somtijds voor een ogenblik te verdwijnen, spoedig daarop keert zij weer terug en dringt zich met nieuwe kracht aan hen op. Zodat, indien ze ook al enige ontspanning hebben van de angst des gewetens, die ontspanning niet veel verschilt van de slaap van dronken of krankzinnige mensen die zelfs niet wanneer ze slapen kalme rust genieten; omdat ze voortdurend door verschrikkelijke en angstwekkende dromen gekweld worden. Derhalve zijn ook de goddelozen zelf tot een voorbeeld hiervan, dat altijd in de harten van alle mensen een zekere kennis van God krachtig leeft.

Boek I hoofdstuk III : 3

Dat de kennis Gods van nature in de geest van de mensen is ingeplant.

3. Voor hen, die juist oordelen, zal dit altijd vaststaan, dat in de menselijke geest een besef van de Godheid is ingegrift, dat nimmer vernietigd kan worden. Ja, dat de overtuiging, dat er een God is, van nature bij allen is ingeboren, en diep is ingehecht als het ware in merg en been, daarvan is een betrouwbaar getuige de halsstarrigheid van de goddelozen, die, hoe verwoed ze ook worstelen, zich toch niet kunnen loswarren uit de vrees voor God. Ook al spotten Diagoras en zijns gelijken met al wat in alle eeuwen over de godsdienst geloofd is, ook al hoont Dionysius het hemelse oordeel, dan is dat toch een bittere lach, want in hun binnenste knaagt de worm van het geweten, die feller is dan alle brandijzers. Ik zeg niet wat Cicero zeide, dat de dwalingen door ouderdom uitslijten, maar de godsdienst met de dag toeneemt en beter wordt. Want (zoals een weinig verder gezegd zal moeten worden) de wereld poogt alle kennis van God, voorzover ze kan, uit te schudden en zijn dienst op alle mogelijke manieren te vernietigen. Ik zeg slechts dit, dat, hoewel de stompzinnige hardheid, die de goddelozen begerig te hulp roepen tot het verachten van God, in hun gemoed wegteert toch het besef van de Godheid, dat zij het liefst uitgedoofd wensten, krachtig leeft en herhaaldelijk aan de dag treedt. En daaruit maken wij op, dat dit een leer is, die niet eerst in de scholen geleerd moet worden, maar van welke een ieder voor zichzelf van de moederschoot af de leermeester is, en welke de natuur zelf niemand toestaat te vergeten, ofschoon velen al hun krachten daartoe inspannen. Verder, indien allen onder de voorwaarde geboren zijn en leven, dat zij God kunnen leren kennen, maar het besef van God, wanneer het niet tot zover voortschrijdt, de neiging heeft om te vervloeien en te verdwijnen, dan is het duidelijk, dat zij allen van de wet hunner schepping verbasteren, die niet op dit doel al de gedachten en handelingen huns levens gericht houden. En dit is ook voor de wijsgeren zelf niet verborgen gebleven. Want dit is hetzelfde, wat Plato bedoelde, toen hij herhaaldelijk leerde 1), dat het hoogste goed van de ziel is de gelijkheid met God, wanneer ze, na zijn kennis in zich te hebben opgenomen, geheel in Hem verandert. Daarom redeneert ook die bekende Gryllus in het geschrift van Plutarchus zeer verstandig, wanneer hij verzekert, dat de mensen als eenmaal de godsdienst uit hun leven weg is, niet alleen in niets uitsteken boven het onnozele vee, maar zelfs in menig opzicht veel ongelukkiger zijn, daar zij, aan zoveel soorten van rampen onderworpen, een woelig en onrustig leven onafgebroken voortslepen. Dat het dus alleen de godsdienst is, die hen boven de beesten verheft en door welke men alleen opklimt tot de onsterfelijkheid.

1 } Phaed. en Theaet.

Boek I hoofdstuk IV : 1

Dat die kennis deels door onwetendheid, deels door slechtheid of verstikt of verdorven wordt.

1. Zoals echter de ervaring getuigt, dat in allen van Godswege een kiem van godsdienst is gelegd, zo wordt er ternauwernood één op de honderd gevonden, die die ontvangen kiem in zijn hart koestert, niemand echter, in wie zij rijpt: laat staan dat te zijner tijd vrucht gezien wordt. Hetzij verder sommigen in hun bijgelovigheden vergaan, hetzij anderen opzettelijk in hun boosheid van God afvallen: in ieder geval verbasteren allen van de ware kennis Gods. En zo geschiedt het, dat in de wereld in 't geheel geen rechte Godvrezendheid overblijft. Wanneer ik echter zeide, dat sommigen door dwaling tot bijgelovigheid afglijden dan bedoel ik dat niet zo, alsof hun eenvoudigheid hen van schuld zou bevrijden: want de verblindings, waaraan zij lijden, is nagenoeg steeds verbonden met trotse ijdelheid en halsstarrigheid. De ijdelheid, en dat wel een ijdelheid die gepaard gaat met trots, betrapt men hierin, dat de ellendige mensen bij het zoeken van God niet, zoals behoorde, boven zichzelf uitstijgen, maar Hem afmeten naar de maat hunner vleselijke stompzinnigheid; en dat ze, met verwaarlozing van een degelijk onderzoek, nieuwsgierig op ijdele bespiegelingen afsnellen. En zo grijpen ze God niet, gelijk Hij zich aanbiedt, maar zij stellen zich Hem voor, gelijk zij Hem in hun vermetelheid gevormd hebben. En wanneer die kuil eenmaal geopend is, moeten ze, waarheen ze ook hun voet wenden, noodzakelijkerwijs steeds hals over kop in het verderf storten. Want wat ze later ook ondernemen tot de dienst en de gehoorzaamheid Gods, dat kunnen zij niet beschouwen als aan Hem besteed: want niet Hem zelf, maar veeleer een verzinsel van hun eigen hart en een droombeeld dienen zij in plaats van Hem. Deze verkeerdheid vermeldt Paulus (Rom. 1:22) zeggende dat zij dwaas zijn, terwijl zij zich uitgeven voor wijzen. Eerst had hij gezegd, dat zij verijdeld waren geworden in hun overleggingen, maar opdat niemand hen van schuld zou vrijspreken, voegt hij er aan toe, dat ze terecht verblind worden, omdat ze, niet tevreden met matigheid, maar zich meer aanmatigend, dan geoorloofd is, uit eigen beweging de duisternis over zich brengen, ja door ijdele en verkeerde hoogmoed zich zelf verdwazen. En daaruit volgt, dat hun dwaasheid niet te verontschuldigen is, wier oorzaak niet alleen ijdele nieuwsgierigheid is, maar ook een lust om meer te weten, dan past, verbonden met een vals vertrouwen.

Boek I hoofdstuk IV : 2

Dat die kennis deels door onwetendheid, deels door slechtheid of verstikt of verdorven wordt.

2. Dat echter David zegt (Ps. 14:1) (Ps. 53:1), dat de goddeloze en dwaze mensen in hun harten het gevoelen hebben, dat er geen God is, dat wordt in de eerste plaats betrokken op hen, die het licht van de natuur verstikken en opzettelijk zich zelf verdwazen, gelijk wij een weinig verder zullen zien. Evenals wij zien, dat velen, nadat ze door vermetelheid in het zondigen en door de gewoonte verhard zijn, met dwaze verwoedheid alle herinnering aan God verdrijven, welke hun echter vanzelf door hun natuurlijk gevoel in hun binnenste wordt ingegeven. Opdat dan David hun razernij als des te verfoeilijker zou weergeven, maakt hij melding van hen als kortweg ontkennend, dat er een God is, niet omdat zij Hem zijn wezen ontnemen, maar omdat zij Hem, door Hem van zijn oordeel en voorzienigheid te beroven, als een nietsdoend God in de hemel insluiten. Want daar niets minder bij God past dan het

bestuur van de wereld van zich te werpen en aan het toeval over te laten, en dan blind te zijn bij de misdaden van de mensen, zodat ze ongestraft hun lusten kunnen botvieren, staat het vast, dat al wie de vrees voor het hemels oordeel uitdooft en onbekommerd aan eigen lust toegeeft, loochent, dat er een God is. En dit is de rechtvaardige straf Gods, dat Hij hun hart als met vet omgeeft, opdat de goddelozen, nadat ze hun ogen gesloten hebben, ziende niet zien. En David legt zelf het best zijn bedoeling uit elders (Ps. 36:2) (Ps. 10:11), waar hij zegt, dat er geen vreeze Gods is voor de ogen van de goddelozen; evenzo, dat zij in hun wandaden zichzelf vol trots toejuichen, omdat ze zich wijs maken, dat God niet ziet. Ofschoon ze dus gedwongen worden een God te erkennen, maken zij toch zijn heerlijkheid ijdel door Hem van zijn macht te beroven; want evenals {volgens getuigenis van Paulus (2 Tim. 2:13)} God zichzelf niet verloochenen kan, omdat Hij zichzelf voortdurend gelijk blijft, kan men naar waarheid van hen zeggen, dat zij door een dode en ijdele afgod te vormen God loochenen. Daarbij moet opgemerkt worden, dat, hoewel zij strijden met hun eigen bewustzijn en God niet alleen daaruit begeren te stoten, maar ook in de hemel te vernietigen, hun verstomping toch nooit zo zeer in kracht toeneemt, of God trekt hen somtijds terug tot zijn rechterstoel. Maar daar zij zich door geen vrees laten weerhouden, om heftig tegen God in te lopen, staat het vast, dat, zolang zij door deze blinde drift worden meegesleurd, een stompzinnig vergeten van God in hen
heerst.

Boek I hoofdstuk IV : 3

Dat die kennis deels door onwetendheid, deels door slechtheid of verstikt of verdorven wordt.

3. Zo wordt dat nietige schutsel, dat velen tot verweer van hun bijgeloof plegen op te richten, omvergeworpen. Want zij menen, dat enige beoefening, hoe die ook zij, van de godsdienst, ook al is ze geheel verkeerd, voldoende is; maar zij merken niet, dat de ware godsdienst zich moet richten naar Gods wil, als naar een voortdurende regel, dat echter God zelf steeds aan zichzelf gelijk blijft; dat Hij geen schim of product van de verbeelding is, dat naar ieders lust kan worden veranderd. En men kan waarlijk wel zien met welk een bedrieglijk blanketsel het bijgeloof God bespot, wanneer het poogt Hem dienstvaardig te zijn. Want nagenoeg alleen die dingen grijpt het aan, van welke Hij getuigd heeft, dat ze Hem niet ter harte gaan, maar die, welke Hij voorschrijft en waarvan Hij leert, dat ze Hem behagen, behandelt het met minachting of verwerpt het zelfs zonder enige veinzing. De voortbrengselen van hun eigen zothed eren en aanbidden dus zij, die voor God verzonnen erediensten oprichten; want ze zouden geenszins zo met God durven spelen, indien zij zich niet eerst een God gevormd hadden, die past bij de dwaasheden van hun beuzelarij. Daarom spreekt de apostel als zijn oordeel uit, dat die onbestendige en ronddolende mening over de Godheid onbekendheid met God is. "Maar toen, als gij God niet kentet, " zegt hij (Gal. 4:8), "diendet gij degenen, die van nature geen goden zijn." En elders (Ef. 2:12) getuigt hij, dat de Efeziërs zonder God waren, toen zij van de rechte kennis van de enige God afdwaalden. En het doet niet veel ter zake, althans in dit stuk, of gij één God aanvaardt, of meerdere; want steeds verwijdert gij u van de ware God en valt van Hem af; en wanneer gij Hem verlaten hebt, blijft u niets over dan een verfoeilijke afgod. Er blijft dus over, dat wij met Lactantius 1) vaststellen, dat er geen rechtmatige godsdienst is dan die, welke met de waarheid verbonden is.

1) Inst.I, 2, 6.

Boek I hoofdstuk IV : 4

Dat die kennis deels door onwetendheid, deels door slechtheid of verstikt of verdorven wordt.

4. Hierbij komt nog als tweede zonde, dat zij nooit met God rekening houden dan tegen hun wil en niet tot Hem naderen, voordat zij, hoewel tegenstrevend, tot Hem getrokken worden, en ook dan worden ze niet doordrongen met een vrijwillige vrees, die voortkomt uit eerbied voor de Goddelijke majesteit, maar slechts met een slaafse en afgedwongen vrees, die het oordeel Gods hun ontwingt; en omdat ze dat niet ontvluchten kunnen, sidderen zij, maar op zulk een wijze, dat ze het ook verwensen. Want op de goddeloosheid, en op die alleen, past geheel juist het woord van Statius 1), dat de vrees het eerst op aarde de goden heeft doen ontstaan. Zij, wier gemoed afkerig is van Gods rechtvaardigheid, begeren vurig de omverwerping van de rechterstoel, van welke zij weten, dat hij opgericht staat ter bestraffing hunner overtredingen. En met die gezindheid voeren zij oorlog tegen de Heere, die niet zonder oordeel kan zijn; maar dewijl zij begrijpen, dat zijn macht, waaraan ze niet kunnen ontkomen, hen bedreigt, vrezen zij haar, omdat ze niet bij machte zijn haar op zij te zetten of haar te ontvluchten. Opdat ze dus niet zouden schijnen overal Hem te verachten, wiens majesteit hen benart, oefenen zij een of andere schijn van godsdienst, maar inmiddels houden zij niet op zich met elke soort van zonden te bezoedelen en schanddaad aan schanddaad te schakelen, totdat zij de heilige wet des Heeren in alle delen geschonden en haar ganse rechtvaardigheid vernield hebben; of wel zij worden in ieder geval niet zo door die geveinsde vrees voor God weerhouden, of zij rusten aangenaam in hun zonden en vleien zichzelf en willen liever aan de onmatigheid van hun vlees toegeven, dan die met de teugel des Heiligen Geestes in toom houden. Maar daar dit een ledige en bedrieglijke schaduw van godsdienst is, ja zelfs ternauwernood waardig om een schaduw genoemd te worden, kan men hieruit weer gemakkelijk afleiden, hoezeer van deze verwarde kennis Gods die vroomheid verschilt, die alleen in de harten van de gelovigen wordt ingedruppeld, en uit welke eerst recht de godsdienst geboren wordt. En toch willen de huichelaars langs kromme omwegen de schijn verwerven, dat ze dicht zijn bij God, die ze ontvluchten. Want waar in hun ganse leven een onafgebroken vasthouden aan de gehoorzaamheid behoorde te zijn, weerstreven zij Hem in bijna al hun werken onbekommerd en pogen Hem slechts met een weinigje offeranden gunstig te stemmen; waar zij Hem behoorden te dienen door heiligheid des levens en reinheid van hart, denken zij laffe beuzelarijen uit en voorschriften ter onderhouding, die van niet de minste waarde zijn, om Hem daardoor met zich te verzoenen. Ja met des te groter losbandigheid wentelen zij zich onaandoenlijk in hun vuil, omdat zij vertrouwen hebben, dat ze door de schijnvertoningen van hun verzoeningen het met Hem in orde kunnen maken; verder, waar hun vertrouwen op Hem gevestigd behoorde te zijn, verlaten zij zich op zichzelf en de schepselen, met achterstelling van Hem. Eindelijk verwickelen zij zich in zulk een menigte van dwalingen, dat de vonkjes, die licht gaven tot het aanschouwen van de heerlijkheid Gods door de rook hunner slechtheid worden verstikt en ten slotte uitgedoofd. Maar toch blijft die kiem, die op generlei wijze van de wortel kan worden losgerukt, namelijk dat er een zekere Godheid is; maar zij is zo bedorven, dat ze slechts zeer slechte vruchten uit zich voortbrengt. Ja, daaruit wordt met nog groter zekerheid afgeleid, wat ik nu beweet, dat van nature een besef van de Godheid ingegrift is in de harten van de mensen, omdat de noodzaak ook aan de verdorvenheid zelf de bekentenis daarvan ontwingt. Wanneer alles rustig is, dan bespotten zij God vol geestigheid, ja zijn overvloedig in woorden en praatjes om zijn macht te verkleinen. Maar wanneer wanhoop hen klemt, dan zet die hen er toe aan om dezelfde God te zoeken, en geeft hun korte gebeden in, waaruit blijkt, dat ze niet geheel en al onwetend waren van God, maar dat, wat eerder te voorschijn had moeten komen, door hardnekkigheid ten onder gehouden werd. 1) Theb. III, 661.

Boek I hoofdstuk V : 1

Dat de kennis Gods schittert in de bouw van de wereld en in haar voortdurende besturing.

1. Bovendien, omdat het hoogste doel van een gelukkig leven in de kennis Gods gelegen is, heeft Hij, opdat voor niemand de toegang tot het geluk gesloten zou zijn, niet alleen in de harten van de mensen gelegd die kiem van de godsdienst, waar over wij spraken, maar ook zichzelf in het ganse bouwwerk van de wereld zo geopenbaard en biedt Hij zich dagelijks daarin zo openlijk aan, dat de mensen hun ogen niet kunnen openen, of ze worden gedwongen Hem te aanschouwen. Zijn Wezen is wel onbegrijpelijk, zodat zijn Goddelijkheid aan alle menselijke zintuigen verre ontgaat; maar in ieder zijner werken afzonderlijk heeft Hij ontwijfelbare kentekenen zijner heerlijkheid ingegrift, en wel zo duidelijke en in het oog vallende tekenen, dat alle voorwenden van onwetendheid is weggenomen, al is men nog zo onkundig en dom. Daarom roept de profeet (Ps. 104:2) volkomen terecht uit, dat Hij met het licht als met een kleed bedekt is, alsof hij zei, dat Hij toen eerst begonnen is door zichtbare tooi kenbaar te verschijnen, nadat Hij in de schepping van de wereld zijn sieraden te voorschijn heeft gebracht, door welke Hij zich nu in schoonheid vertoont, zo dikwijls als wij de ogen hier of ginds heenwenden. Op dezelfde plaats vergelijkt dezelfde profeet op passende wijze de hemelen, zoals ze uitgespannen zijn, met zijn koninklijke tent; hij zegt, dat Hij Zijn opperzalen gezolderd heeft in de wateren, dat de wolken Zijn wagens zijn, dat Hij rijdt op de vleugelen van de winden en dat de bliksemstralen Zijn snelle boden zijn. En daar de heerlijkheid Zijner macht en wijsheid omhoog rijker schittert, wordt herhaaldelijk de hemel Zijn paleis genoemd.

En in de eerste plaats, waarheen men ook de ogen keert, er is geen enkel deeltje van de wereld, waarin men met althans enige vonkjes zijner heerlijkheid kan zien glinsteren. Maar verder kan men dit zeer uitgebreide en schone kunstwerk, zo ver het zich uitstrekt, met een blik niet beschouwen, of men wordt van alle kanten door de onmetelijke kracht zijner schittering overstelpt. Daarom noemt de schrijver van de brief aan de Hebreeën (Hebr. 11:3) op schone wijze de wereld het schouwtoneel van de onzienlijke dingen, omdat de zo harmonische ordening van de wereld voor ons als het ware een spiegel is, waarin we God, die overigens onzienlijk is, kunnen aanschouwen. En om die reden kent de profeet (Ps. 19:1) aan de hemelse schepselen een taal toe, die door alle volken gekend wordt, omdat in die schepselen een getuigenis van de Godheid aan de dag treedt te duidelijk, dan dat het aan de beschouwing van enig volk, zelfs van het meest afgestompte, kan ontgaan. En dit duidelijker uiteenzettend, zegt de apostel (Rom. 1:20), dat de mensen geopenbaard is, hetgeen omtrent God behoorde geweten te worden; want allen zonder uitzondering zien zijn onzienlijke dingen, die van de schepping van de wereld aan verstaan zijn, zelfs tot zijn eeuwige kracht en goddelijkheid toe.

Boek I hoofdstuk V : 2

Dat de kennis Gods schittert in de bouw van de wereld en in haar voortdurende besturing.

2. Zowel in de hemel als ook op aarde zijn ontelbare bewijzen, die getuigen van zijn wonderbare wijsheid: niet slechts die meer verborgene, tot wier nadere beschouwing de sterrenkunde, de geneeskunde en de gehele natuurwetenschap bestemd is; maar ook die,

welke zich voordoen aan de blik van de ongeleerdste leek, zodat de ogen niet geopend kunnen worden, of ze worden gedwongen er de getuigen van te zijn. Voorzeker, zij die die wetenschappen ingedronken hebben of ook er oppervlakkiger kennis mee hebben gemaakt, komen met behulp daar van tot een veel dieper inzicht in de verborgenheden van de Goddelijke wijsheid; maar toch wordt niemand door onbekendheid met die wetenschappen verhinderd meer dan genoeg kunstigheid te zien in de werken Gods, zodat hij ten gevolge daarvan in bewondering geraakt voor de Kunstenaar. Ongetwijfeld is er bekwaamheid en meer nauwgezette ijver nodig om de bewegingen van de sterren te onderzoeken, hun standplaatsen te verdelen, hun onderlinge afstanden te meten, hun eigenaardigheden waar te nemen, en wanneer men dat alles doorzien heeft dan is het passend, dat evenals Gods voorzienigheid zich helderder vertoont, zo ook de geest aanmerkelijk hoger opstijgt om zijn heerlijkheid te beschouwen. Maar daar zelfs de eenvoudigste en ongeleerdste mensen, die alleen toegerust zijn met het hulpmiddel van de ogen, niet onkundig kunnen zijn van de voortreffelijkheid van de Goddelijke kunst, die zich van zelf in die ontelbare en toch zozeer onderscheiden en geordende verscheidenheid van de hemelse legerschare openbaart, staat het vast, dat er niemand is, aan wie de Heere niet overvloedig zijn wijsheid kenbaar maakt. Op gelijke wijze is het een werk van uitnemende scherpzinnigheid in de bouw van het menselijk lichaam de verbinding, de evenredigheid, de schoonheid en de doelmatigheid te overwegen met zulk een schranderheid, als Galenus aan wendt 1). Maar toch vertoont, volgens ieders bekentenis, het menselijk lichaam een zo vernuftige bouw, dat daarom terecht de Maker bewonderenswaardig wordt.

Boek I hoofdstuk V : 3

Dat de kennis Gods schittert in de bouw van de wereld en in haar voortdurende besturing.

3. En daarom hebben sommige wijsgeren oudtijds de mens niet ten onrechte een *microkosmos* een wereld in 't klein, genoemd, omdat hij een zeldzaam toonbeeld is van de macht, goedheid en wijsheid Gods en voldoende wonderen in zich bevat om onze geest in beslag te nemen, wanneer het ons maar niet verdriet op te merken. Daarom voegt Paulus, als hij er op ge wezen heeft, dat God ook door de blinden getast kan worden, terstond daaraan toe, dat Hij niet ver gezocht behoeft te worden, omdat immers een ieder in zich zonder twijfel de hemelse genade voelt, waardoor hij bezielde wordt (Hand. 17:27). Wanneer het echter, om God te vinden, niet nodig is buiten onszelf te gaan, welke vergiffenis zal dan de zorgeloosheid van hem verdienen, die er bezwaar tegen maakt in zichzelf af te dalen? Om diezelfde reden roept David, nadat hij in het kort Gods wonderbare naam en schoonheid, die overal schitteren, geprezen heeft, terstond daarop uit: "Wat is de mens, dat Gij zijner gedenkt?" En evenzo: " Uit de mond van de kinderkens en van de zuigelingen hebt Gij sterkte gegrondvest." (Ps. 8:5), (Ps. 8:3). Immers hij spreekt uit, dat niet alleen het menselijk geslacht er is als een heldere spiegel van de werken Gods, maar dat ook de kleine kinderen, terwijl ze zich nog aan de borst hunner moeders bevinden, een tong hebben, welsprekend genoeg om zijn roem te verkondigen, zodat hiertoe allerminst andere redenaars nodig zijn. Daarom aarzelt hij ook niet hun mond als het ware te velde te voeren, als krachtig toegerust ter weerlegging van de dwaasheid van hen, die in hun duivelse hovaardij Gods naam begeren uit te blussen. Daaruit komt ook die uitspraak voort, welke Paulus uit Aratus aanhaalt, dat wij van Gods geslacht zijn (Hand. 17:28); want door ons met zulk een voortreffelijkheid te sieren, heeft Hij getuigd, dat Hij onze Vader is. Gelijk ook uit de algemeen heersende mening en doordat de ervaring het als het ware ingaf, de heidense dichters Hem de Vader van de mensen genoemd hebben.

Niemand echter zal uit eigen beweging en gaarne zich aan God in gehoorzaamheid wijden, dan wie, doordat hij zijn vaderlijke liefde gesmaakt heeft, wederkerig uitgelokt is om Hem lief te hebben en te dienen.

1 } In zijn werk De usu partium.

Boek I hoofdstuk V : 4

Dat de kennis Gods schittert in de bouw van de wereld en in haar voortdurende besturing.

4. Hier echter komt de schandelijke ondankbaarheid van de mensen aan het licht, die, terwijl ze in zich hebben een werkplaats voortreffelijk door talloze werken Gods en tevens een winkel, gevuld met een onschatbare overvloed van goederen, hoewel zij moeten uitbreken tot lof, van des te groter hovaardij opgeblazen en gezwollen zijn. Op hoe wonderlijke wijze God in hen werkt, gevoelen zij; welk een verscheidenheid van geschenken zij door zijn mildheid bezitten, leren zij uit het gebruik zelf. Dat dit de tekenen van de Godheid zijn, moeten zij weten, of ze willen of niet; maar toch onderdrukken zij die wetenschap in hun binnenste. Het is niet nodig, dat ze buiten zichzelf gaan, als ze maar niet, door zich aan te matigen, wat hun uit de hemel gegeven is, in de aarde begraven, wat aan hun geest licht schenkt om God klaar te zien. Ja, de aarde draagt tegenwoordig vele wonderlijke geesten, die niet aarzelen om de gehele kiem van de Goddelijkheid, die in de menselijke natuur gestrooid is, aan te wenden tot het verduisteren van Gods naam. Hoe verfoeilijk is, vraag ik u, deze waanzin, dat de mens, die in zijn lichaam en ziel honderdmaal God vindt, juist onder dit voorwendsel van zijn voortreffelijkheid loochent, dat er een God is ? Zij zullen niet zeggen, dat ze toevallig van de redeloze wezens onderscheiden zijn; alleen door het gordijn van de natuur, die voor hen de vervaardigster is van alle dingen, voor Hem te trekken, verwijderen zij God. Zij zien een zo voortreffelijk kunstwerk in ieder van hun ledematen van hun gelaat en ogen af, tot de nagels hunner voeten toe. Doch ook hier stellen zij de natuur in de plaats Gods. Maar vooral de zo vlugge bewegingen, de zo schitterende vermogens en de zo zeldzame gaven van de ziel tonen duidelijk de Goddelijkheid, die zich niet gemakkelijk laat verbergen: indien niet de Epicureërs als Cyclopen uit deze hoogheid des te driester God de oorlog aandeden. Zouden werkelijk tot het regeren van een wormpje van vijf voet alle schatten van de hemelse wijsheid samenkomen ? En zal het gehele samenstel van de wereld dat voorrecht missen ? Ten eerste iets aan te nemen in de ziel, dat als een werktuig is en met de afzonderlijke delen overeenstemt, wekt er zo weinig toe mee om de heerlijkheid Gods te verduisteren, dat het die veeleer verheldert. Laat Epicurus antwoorden, welke samenstoting van atomen spijs en drank verteert en een deel daarvan tot uitwerpselen, een ander deel tot bloed doet worden, en bewerkt, dat de ledematen, elk afzonderlijk een zo grote werkdadigheid hebben tot het doen van hun plicht alsof even zoveel zielen volgens gemeenschappelijk plan één lichaam regeerden.

Boek I hoofdstuk V : 5

Dat de kennis Gods schittert in de bouw van de wereld en in haar voortdurende besturing.

5. Maar ik bemoei me nu niet met die zwijnenstal: ik richt me veeleer tot hen, die zich overgevend aan verkeerde spitsvondigheid, die onbeduidende uitspraak van Aristoteles gaarne door een kromme wending zouden willen toepassen zowel om de onsterfelijkheid van de ziel te vernietigen, als ook om God van zijn recht te beroven. Want omdat de vermogens van de

ziel het karakter hebben van werktuigen, binden zij haar onder dit voorwendsel aan het lichaam, zodat zij zonder dat niet kan bestaan; maar door de natuur te prijzen, verduisteren zij, zoveel ze kunnen, de naam Gods. En toch is het er ver vandaan, dat de krachten van de ziel in de verrichtingen, die het lichaam dienen, zouden ingesloten zijn. Want wat heeft het met het lichaam te maken, dat men de hemel meet, het aantal van de sterren telt, de grootte van iedere ster kent, weet op welke afstand ze van elkaar staan, met welke snelheid of langzaamheid ze hun loop volbrengen, of hoeveel graden ze her- of derwaarts afwijken? Ik erken wel, dat de sterrenkunde enig nut heeft, maar ik toon slechts aan, dat in dit zo hoge onderzoek van de verschijnselen aan de hemel geen werktuigelijke onderlinge evenredigheid is, maar dat de ziel haar eigen delen heeft, die van het lichaam gescheiden zijn. Ik heb één voorbeeld gesteld, waaruit de lezers het overige kunnen opmaken. Ongetwijfeld de veelvuldige bewegelijkheid van de ziel, waarmee ze hemel en aarde doorzoekt, het verleden verbindt met de toekomst, in het geheugen vasthoudt wat zij lang geleden gehoord heeft, ja zelfs zich voorstelt, wat ze maar wil, de schrandereid ook, waarmee ze ongelofelijke dingen uitdenkt, en die de moeder is van zoveel wonderbare kunsten, zijn gewisse kentekenen van Goddelijkheid in de mens. En wat te zeggen daarvan, dat zij, tijdens de slaap, niet alleen zich wendt en keert, maar ook veel nuttige dingen bedenkt, veel wikt en weegt, zelfs de toekomst gist? Wat moet men hier van anders zeggen, dan dat de tekenen van de onsterfelijkheid, die in de mens gedrukt zijn, niet kunnen te niet gedaan worden? En hoe kan het nu met gezond verstand in overeenstemming zijn, dat de mens Goddelijk is en toch zijn Schepper niet erkent? Zullen wij dan, door het oordeel, dat ons gegeven is, onder scheiden tussen rechtvaardig en onrechtvaardig, maar zal er in de hemel geen Rechter zijn? Zal ons zelfs in de slaap enig verstand over blijven, maar zal er geen God zijn, die de wacht houdt in het wereldbestuur? Zullen wij gehouden worden voor de uitvinders van zoveel kunsten en nuttige dingen, opdat God van zijn lof beroofd wordt? Hoewel toch de ervaring voldoende leert, dat wat wij hebben, op ongelijke wijze ergens anders vandaan uitgedeeld wordt. Wat echter sommigen bazelen over een geheime inblazing, die de gehele wereld doet gedijen, dat is niet alleen onbetekenend, maar ook in alle opzichten goddeloos. Hun behagen de beroemde woorden van Vergilius 1):

*Hemel en aarde, de vochtige zee, de lichtende maan en
't Zonnegesternte voedt in hun binnenst' een geest; en een ziel, die
Al hunne leden doorstroomt, brengt gans de stof in beweging
En vermengt zich daarmee; en van haar hebben mensen en beesten
Vooglen en al het gediert', dat de zee in haar wateren herbergt,
Vurige kracht en hemelse oorsprong; enz.*

Alsof de wereld, die geschapen is tot een schouwtoneel van de heerlijkheid Gods, haar eigen schepper ware. Want zo zegt dezelfde dichter elders, de bij de Grieken en Latijnen algemeen verbreide opvatting volgend 2):

*Ook zijn de bijen beziel met een deel van de hemelse adem
En van de goddelijke geest, zo zeggen de wijzen. Want God gaat
Door alle landen en streken van de zee, door de diepte des hemels.
Hieraan ontlene de mensen, het tamme en het wilde gedierte
Ieder bij zijn geboorte de tedere adem des levens.
Worden zij weer ontbonden, dan keert alles hierheen terug weer,
En voor de dood is geen plaats, maar levend vliegt 't al naar den hogen.
Onder van de sterren getal en neemt aan de hemel zijn plaats in.*

Ziehier wat tot het verwekken en koesteren van de vroomheid in de harten van de mensen vermag deze schrale bespiegeling over een algemene geest, die de wereld beziel en doet gedijen. En dat is nog duidelijker uit de heiligschennende woorden van de onreine hond Lucretius, welke woorden uit dat beginsel afgeleid zijn. Dit echter betekent een duistere God

te maken, opdat de ware God, die wij vrezen en dienen, zich op een afstand te houden hebbe. Ik erken wel, dat vromelijk gezegd kan worden, mits het uitgaat van een vroom gemoed, dat de natuur God is; maar omdat het een stroeve en oneigenlijke uitdrukking is, daar veeleer de natuur een orde is, door God voorgeschreven, is het schadelijk in zaken van zo groot gewicht en aan welke men een bijzondere schroomvalligheid schuldig is, God op verwarrende wijze te verbinden met de lagere gang zijner werken.

1 } Aen. VI, 724 e.v.

2 } Georg. IV, 220 e.v.

Boek I hoofdstuk V : 6

Dat de kennis Gods schittert in de bouw van de wereld en in haar voortdurende besturing.

6. Laat ons dus, zo dikwijls als een ieder zijn eigen natuur beschouwt, ons herinneren, dat er één God is, die alle naturen zo bestuurt, dat Hij wil, dat wij op Hem 't oog slaan, dat ons geloof zich richt op Hem, en dat Hij door ons gediend en aan geroepen wordt; want er is niets verkeerder dan zo kostelijke gaven te genieten, die in ons getuigen van de Goddelijkheid, maar de Gever te veronachtzamen die ze ons uit genade schenkt. Verder: door hoe voortreffelijke proeven dwingt zijn macht ons tot overweging. Want het kan toch niet voor ons verborgen zijn, van welke kracht het getuigt dit oneindig gevaarte van hemel en aarde door zijn woord te onderhouden, alleen door een wenk nu eens door het gerommel van de donder de hemel te doen beven, door de bliksemstralen iets in brand te steken, door het weerlicht de lucht in vlam te zetten, dan weer door verschillende vormen van noodweer de lucht in beroering te brengen, maar haar ook terstond, wanneer het Hem lust, in één oogwenk te doen opklaren, de zee, die door haar hoge stand de aarde voortdurend met verwoesting schijnt te bedreigen, te bedwingen alsof ze in de hoogte vastgehouden wordt, en nu eens op huiveringwekkende wijze door de woedende kracht van de winden in beroering te brengen, dan weer doordat de golven zich leggen, te kalmeren. Hierop hebben betrekking de lofprijzingen van Gods macht uit de getuigenissen van de natuur, die men herhaaldelijk aantreft, maar vooral in het boek Job en bij Jesaja; welke ik nu met opzet voorbijga, omdat ze elders een passender plaats zullen vinden, waar ik zal spreken over de schepping van de wereld uit de Schriften. Nu heb ik slechts willen aanduiden, dat voor buitenstaanders en huisgenoten dit een gemeenschappelijke weg is om God te zoeken, indien zij de lijnen volgen, die boven en beneden zijn beeltenis tekenen. Verder leidt juist zijn macht ons er toe, om zijn eeuwigheid te bedenken: want het is noodwendig dat Hij, van wie alles zijn oorsprong heeft, eeuwig is en zijn begin uit zichzelf heeft. Wanneer men verder vraagt naar de oorzaak, door welke zowel Hij er toe gekomen is om dit alles eenmaal te scheppen, als ook bewogen wordt om het te onderhouden, dan zullen we bevinden, dat alleen zijn eigen goedheid Hem tot oorzaak is. Ja ook al is dit de enige oorzaak, zo moet zij toch meer dan voldoende zijn om ons tot zijn liefde aan te lokken: immers er is geen enkel schepsel, zoals de profeet leert (Ps. 145:9), in hetwelk zijn barmhartigheid niet is uitgegoten.

Boek I hoofdstuk V : 7

Dat de kennis Gods schittert in de bouw van de wereld en in haar voortdurende besturing.

7. Ook in de tweede soort zijner werken, namelijk die, welke buiten de gewone loop van de natuur geschieden, bieden zich bewijzen zijner deugden aan, die in geen enkel opzicht duisterder zijn. Want bij het besturen van de menselijke gemeenschap regelt Hij zijn voorzienigheid zo, dat, hoewel hij jegens allen op talloze wijzen goedgunstig en weldadig is, Hij toch met openlijke en dagelijkse kentekenen de vromen zijn goedertierenheid, de slechten en goddelozen zijn gestrengheid betoont. Want de wraak, die Hij oefent over misdaden, is niet twijfelachtig, en evenzo betoont Hij zich duidelijk een beschermer, ja een wreker van de onschuld, wanneer Hij het leven van de goeden door zijn zegening voorspoedig maakt, hun in hun nooddrift te hulp komt, hun smarten lenigt en troost, hun rampen verlicht en door middel van alles zorgt voor hun heil. De voortdurende regel zijner rechtvaardigheid mag echter niet verduisteren het feit, dat Hij slechten en schuldigen meer dan eens een tijd lang ongestraft laat opspringen van vreugde, maar het duldt, dat goeden en onschuldigen door veel tegenspoed geteisterd, ja zelfs door de boosheid en ongerechtigheid van de goddelozen onderdrukt worden. Veeleer moet een geheel andere gedachte in onze geest opkomen, namelijk: dat Hij, daar Hij één misdaad met een openlijk blijk van zijn toorn straft, alle zonden haat; en dat, daar Hij veel ongestraft laat voorbijgaan, er een ander oordeel zal zijn, tot hetwelk strafwaardige daden uitgesteld worden. Evenzo, welk een stof geeft Hij ons tot waarneming van zijn barmhartigheid, doordat Hij meermalen ellendige zondaars met onvermoeibare goedgunstigheid achtervolgt, tot dat Hij hun slechtheid door wel te doen gebroken heeft, en hen zo door een meer dan vaderlijke vriendelijkheid tot zich terug roept!

Boek I hoofdstuk V : 8

Dat de kennis Gods schittert in de bouw van de wereld en in haar voortdurende besturing.

8. Met dit doel vermeldt de profeet (Ps. 107), dat God in hopeloze omstandigheden plotseling en wonderbaarlijk en boven verwachting ongelukkigen en schier verloren mensen te hulp komt, hetzij Hij hen, wanneer ze door de wildernis dolen, beschermt tegen de wilde dieren en ten slotte weer op de rechte weg terugvoert, hetzij Hij hun in kommer en honger voedsel verschaft, hetzij Hij hen, wanneer ze gevangen zijn, uit vreselijke kuilen en ijzeren kerkers verlost, hetzij Hij hen, als ze schipbreuk hebben geleden, behouden in de haven brengt, hetzij Hij hen, wanneer ze halfdood zijn, geneest van ziekten, hetzij Hij door hitte en droogte de landen verschroeit, of door een verborgen besproeiing vruchtbaar maakt, hetzij Hij de verachtsten uit het volk verhoogt of de aanzienlijken terneer werpt van de hoge trap hunner waardigheid: na zulke voorbeelden aangevoerd te hebben, besluit hij, dat de voorvallen, die als toevallig geacht worden, even zoveel getuigenissen zijn van de hemelse voorzienigheid, voornamelijk echter van de vaderlijke goedertierenheid, en dat hieruit de vromen stof tot blijdschap gegeven wordt, de goddelozen en verdorvenen echter de mond gestopt wordt. Maar omdat het grootste deel van de mensen van hun dwalingen vervuld, in een zo helder schouwtoneel blind is, roept hij uit, dat het getuigt van een zeldzame en bijzondere wijsheid verstandig deze werken Gods te overleggen, door welke te aanschouwen zij, die anders zeer scherpzinnig schijnen te zijn, in geen enkel opzicht vorderen. En voorzeker, hoezeer ook de heerlijkheid Gods schittert, ternauwernood een van de honderd is een waar beschouwer van haar. Evenmin gaan zijn macht of zijn wijsheid in duisternis schuil; van welke de eerste duidelijk aan de dag treedt, wanneer de felheid van de goddelozen, naar aller mening onoverwinnelijk, in één ogenblik gefnuikt wordt, wanneer hun aanmatiging gebreideld wordt, hun krachtigste versterkingen worden verwoest, hun aanvalse verdedigingswapenen in stukken geslagen worden, hun krachten worden verbroken, hun listige bedenksels worden

omgeworpen, en door hun eigen zwaarte ternederstorten, hun vermetelheid, die zich tot boven de hemelen verhief, tot in het hart van de aarde ternedergeworpen wordt; wanneer aan de andere zijde de geringen uit het stof opgericht worden en de nooddruftigen uit de drek verhoogd (Ps. 113:7), de verdrukten en terneder geslagenen uit de uiterste benauwdheden worden uitgeholpen, de wanhopigen tot goede hoop worden weergebracht, de weerlozen op de gewapenden, de weinigen op de zeer velen, de zwakken op de sterken de overwinning behalen. Zijn wijsheid echter valt duidelijk in 't oog, wanneer zij iedere zaak op de juiste tijd beschikt, alle scherpszinnigheid van de wereld verstoort, de wijzen in hun arglistigheid vat (1 Kor. 3:19), en tenslotte alles op de beste wijze regelt.

Boek I hoofdstuk V : 9

Dat de kennis Gods schittert in de bouw van de wereld en in haar voortdurende besturing.

9. Wij zien, dat geen lange en moeizame bewijsvoering nodig is om de getuigenissen te voorschijn te brengen, die dienen tot het in 't licht stellen en bevestigen van de Goddelijke majesteit; immers uit het weinige, dat wij terloops aangeroerd hebben, blijkt, dat, waarheen men zich ook wendt, ze zo voor de hand liggen en zich zozeer vanzelf voordoen, dat ze gemakkelijk met de ogen kunnen worden kenbaar gemaakt en met de vingers worden aangewezen. En hier moet weer opgemerkt worden, dat wij tot de kennis Gods uitgenodigd worden, en wel niet tot een kennis, die, beperkt blijvend tot ijdele bespiegeling, slechts in de hersenen rondwaart, maar tot een die vast en vruchtdragend zal zijn, wanneer ze door ons op de juiste wijze ontvangen wordt en wortel schiet in ons hart. Want de Heere wordt duidelijk getoond uit zijn deugden, en omdat we hun kracht binnen in ons gevoelen en hun weldaden genieten, worden wij door deze kennis noodzakelijkerwijs veel levendiger aangegrepen, dan wanneer wij ons een God verbeelden, van wie geen enkel besef tot ons kwam. En daaruit begrijpen wij, dat dit de meest rechte weg en de meest geschikte orde is om God te zoeken; niet dat wij door vermete nieuwsgierigheid trachten door te dringen tot een nauwkeurig naspeuren van zijn Wezen, dat meer aanbeden dan angstvallig scherp onderzocht moet worden; maar dat wij Hem in zijn werken aanschouwen, door welke Hij zich in een nauwe en vertrouwelijke verhouding tot ons stelt en in zekere zin aan ons mededeelt. Daarop had de apostel het oog, toen hij ziede (Hand. 17:27), dat Hij niet ver te zoeken is, daar Hij met zijn onmiddellijk in onze nabijheid zijnde kracht woont in een ieder onzer. Als dan ook David, na zijn onuitsprekelijke grootheid te voren beleden te hebben, tot de vermelding zijner werken is gekomen, verkondigt hij, dat hij die grootheid zelf zal verhalen (Ps. 145). En daarom past het, dat ook wij ons op die nasporing Gods toeleggen, welke het verstand zo gespannen houdt van bewondering, dat ze het tegelijkertijd vervult met een krachtadig besef. En, zoals Augustinus ergens 1) leert, omdat wij Hem niet kunnen begrijpen, betaamt het ons, daar wij als het ware onder zijn grootheid zouden bezwijken, naar zijn werken te zien, opdat wij door zijn goedheid weer onze krachten mogen herkrijgen.

1) Enarr. in Ps.144.

Boek I hoofdstuk V : 10

Dat de kennis Gods schittert in de bouw van de wereld en in haar voortdurende besturing.

10. Vervolgens moet ons zulk een kennis niet alleen tot de dienst van God aanzetten, maar ook opwekken en oprichten tot de hoop op het toekomstige leven. Want daar wij merken, dat de proeven, welke de Heere geeft zowel van zijn goedertierenheid als ook van zijn gestrengheid, slechts aangevangen en half vervuld zijn, behoren wij te berekenen, dat Hij zo ongetwijfeld een voorspel geeft van grotere dingen, wier openbaring en volle verwezenlijking tot een ander leven uitgesteld wordt. Aan de andere kant, daar wij zien, dat de vromen door de goddelozen met kwellingen bezwaard, met onrechtvaardige bejegeningen getroffen, met laster gedrukt en met smaad en beschimping gekrenkt worden, dat daarentegen de boosdoeners bloeien, voorspoed hebben en rust met aanzien genieten, en dat alles ongestraft, zo moeten wij terstond daaruit opmaken, dat er een ander leven zal zijn, waarin voor de ongerechtigheid haar straf en voor de rechtvaardigheid haar loon weggelegd is. En daar wij bovendien waarnemen, dat de gelovigen meermalen met des Heeren tuchtroeden gekastijd worden, mogen wij als zekerder dan zeker vaststellen, dat veel minder de goddelozen eens aan zijn gesel zullen ontkomen. Want juist is deze uitspraak van Augustinus 2): "Indien nu elke zonde met openbare straf zou worden gestraft, zou men menen, dat er niets tot het laatste oordeel bewaard werd; weerom, indien God nu geen enkele zonde openlijk strafte, zou men geloven, dat er geen Goddelijke voorzienigheid is." Men moet dus bekennen, dat in ieder van de werken Gods afzonderlijk, maar vooral in alle werken tezamen, evenals op schilderijen, de deugden Gods afgebeeld zijn; door welke het ganse geslacht van de mensen tot zijn kennis en van haar tot waar en vol geluk wordt uitgenodigd en gelokt. Verder, hoewel die deugden daar in zeer helder licht verschijnen, verstaan wij toch eerst dan, wat hun voornaamste doel is, wat zij vermogen, en waartoe ze door ons overdacht moeten worden, wanneer wij afdalen in onszelf, en nagaan, op welke wijzen de Heere in ons zijn leven, wijsheid en kracht openbaart, en zijn rechtvaardigheid, goedheid en goedertierenheid jegens ons te werk stelt. Want ofschoon David terecht klaagt (Ps. 92:7), dat de ongelovigen geen wijsheid hebben, omdat ze in het bestuur van het menselijk geslacht de diepe raadsbesluiten Gods niet overwegen, zo is toch dit volkomen waar, wat hij elders zegt (Ps. 40:13), dat de wonderbare wijsheid Gods in dit opzicht de haren van ons hoofd te boven gaat. Maar omdat dit onderwerp later te zijner plaatse uitvoeriger behandeld zal moeten worden, laat ik het nu varen.

1) De civ. dei I, 8.

Boek I hoofdstuk V : 11

Dat de kennis Gods schittert in de bouw van de wereld en in haar voortdurende besturing.

11. En toch, met hoe grote duidelijkheid ook de Heere èn zichzelf èn zijn onsterfelijk rijk in de spiegel zijner werken voor ogen stelt, zijn wij toch immers zo groot is onze stompzinnigheid voor zo doorzichtige getuigenissen steeds ongevoelig, zodat ze zonder uitwerking verdwijnen. Want wat betreft de bouw van de wereld en haar zeer schone stand: hoe weinigen zijn er van ons, die, terwijl zij de ogen naar de hemel opheffen, of over verschillende streken van de aarde laten weiden, hun geest er toe brengen om zich de Schepper te herinneren, en die niet veel meer, met voorbijzien van de Grondvester, blijven bij het aanschouwen van de werken? Wat echter betreft die dingen, die dagelijks buiten de orde van de natuurlijke loop geschieden, hoevelen houden het er niet voor, dat die gebeurtenissen eerder door het blinde toeval van de fortuin draaien en voortwentelen, dan dat ze door Gods voorzienigheid bestuurd worden? En indien wij soms door de gang en de richting van die dingen gedreven worden tot de beschouwing Gods (wat allen nood zakelijkerwijs moet overkomen), zo vervallen wij toch, wanneer wij zo maar een besef van een of andere Goddelijkheid gekregen hebben, terstond tot de waanzinnigheden of de boze verzinselen van

ons vlees, en misvormen de zuivere waarheid Gods door onze ijdelheid. Hierin zijn wij ongelijk aan elkaar, dat ieder voor zich persoonlijk de een of andere bijzondere dwaling aanvaardt; maar toch zijn wij hierin weer volkomen gelijk aan elkaar, dat wij allen, zonder uitzondering, van de ene, ware God ons afwenden tot onnatuurlijke beuzelarijen. En door die ziekte worden niet alleen alledaagse en stompe geesten bevangen, maar ook de allervoortreffelijkste en anders met buitengewone scherpzinnigheid begaafde. Hoe overvloedig heeft niet het ganse volk van de wijsgeren zijn domheid en onbetekenendheid in dit opzicht verraden? Want, om nu maar anderen te laten lopen, die nog veel ongerijmder dingen in hun dwaasheid bazelen: Plato, die onder allen de meest godsdienstige en meest bezonnene is, zinkt ook zelf in het niet met zijn bewering van een ronde bol. En wat zou anderen dan niet overkomen, wanneer de vooraanstaanden, wier taak het moest zijn, de overigen voor te lichten, zo dromen en zich vergissen? Desgelijks, hoewel de besturing van de menselijke zaken te duidelijk de voorzienigheid bewijst, dan dat ze zou kunnen geloofend worden, maakt men toch ten gevolge daarvan niet meer vordering, dan wanneer men geloofde, dat door de willekeurige beschikking van de fortuin alles zich op en neer bewoog: zo groot is onze neiging tot ijdelheid en dwaling. Ik spreek steeds van de voortreffelijksten, niet van de alledaagsen, wier dwaasheid in het ontwijden van Gods waarheid tot in 't onmetelijke is gestegen.

Boek I hoofdstuk V : 12

Dat de kennis Gods schittert in de bouw van de wereld en in haar voortdurende besturing.

12. Van hier dat onmetelijke mengelmoes van dwalingen, waarmee de gehele wereld vervuld en bedekt geweest is. Want voor een ieder is zijn eigen verstand als een doolhof, zodat het niet te verwonderen is, dat de volkeren ieder op zichzelf tot verschillende verzinsels vaneen gescheiden zijn. En dat niet alleen, maar ook, dat bijna ieder van de mensen afzonderlijk zijn eigen goden gehad heeft. Want, daar bij onwetendheid en duisternis willekeur en loshandigheid komt, is er ternauwernood één gevonden, die zich niet een afgod of een hersenschim maakte in de plaats van God. Voorzeker, evenals uit een grote en wijde springbron de wateren opborrelen, is een onmetelijke schare van goden voortgestroomd uit van de mensen brein, terwijl ieder door al te ongebreideld rond te dolen, verkeerdelijk dit of dat over God zelf verzint. Maar toch is het niet nodig hier een opsomming te geven van de vormen van bijgeloof, waarin de wereld verstrikt is geweest: immers daaraan zou geen einde zijn; en ook al wordt daar geen woord van gezegd, blijkt toch uit zo veel misvormingen voldoende, hoe vreselijk de blindheid van de menselijke geest is. Ik laat het onontwikkelde en ongeleerde volk voor wat het is. Maar welk een verscheidenheid, over welke men zich behoorde te schamen, is er onder de wijsgeren, die met hun denkvermogen en leer in de hemel hebben pogen door te dringen? Naarmate ieder met hogere aanleg begiftigd is geweest, en beter gepolijst door kunst en wetenschap, scheen het, dat hij zijn mening met des te schitterender kleuren overdekte; maar toch, wanneer men die wat van meer nabij beschouwt, zal men bevinden, dat ze alle schielijk verdwijnende blanketsels zijn. De Stoïcijnen vonden, dat ze scherpzinnig redeneerden, wanneer ze zeiden, dat uit alle delen van de natuur verschillende namen Gods te voorschijn gebracht konden worden, en dat toch daardoor de éne God niet uiteengescheurd werd. Alsof wij niet reeds meer dan genoeg geneigd waren tot ijdelheid, ook al zou ons niet een veelvuldige overvloed van goden, die ons voorgehouden wordt, nog verder weg en nog krachtdadiger tot dwaling sleuren. Ook de geheime theologie van de Egyptenaren toont, dat allen vol ijver zich hierop toegelegd hebben, dat ze niet zouden

schijnen zonder reden dwaas te zijn. En misschien zou op de eerste aanblik iets als waarschijnlijk de eenvoudigen en onbehoedzamen kunnen bedriegen; maar nooit heeft iemand van de stervelingen iets uitgedacht, waardoor de godsdienst niet schandelijk bedorven is. En deze zo verwarde verscheidenheid heeft de Epicureërs en de andere grove verachters van de vroomheid de vermetele moed geschonken, om elke opvatting van God te verwerpen. Want daar ze de verstandigsten zagen strijden met tegenovergestelde opvattingen, hebben ze niet gearzeld uit hun onenigheden en ook uit ieders onbetekenende of ongerijmde leer op te maken, dat de mensen vruchteloos en dwaselijk zichzelf kwellingen aandoen, wanneer ze speuren naar een God, die er niet is; en zij meenden dat ongestraft te kunnen doen, omdat het beter was kortweg Gods bestaan geheel te loochenen, dan goden uit te denken, wier bestaan onzeker is, en vervolgens twisten te verwekken, waaraan geen einde zou komen. Maar zij redeneren al te onverstandig, of liever om hun eigen goddeloosheid te bedekken, omhullen zij haar met een wolk, ontleend aan de onwetendheid van de mensen, tengevolge van welke het allerminst passend is aan God iets te ontnemen. Maar daar allen bekennen, dat er geen zaak is, waarover geleerden zowel als ongeleerden het zozeer met elkander oneens zijn, maakt men hieruit op, dat de geesten van de mensen, die in het onderzoek van God zo dwalen, meer dan stomp en blind zijn in de hemelse verborgenheden. Door anderen wordt geprezen een antwoord van Simonides, die, toen hem door de tiran Hiero gevraagd werd, wat God was, verzocht, dat hem een dag gegeven zou worden om na te denken. Toen de tiran de volgende dag hetzelfde vroeg, eiste hij twee dagen, en nadat hij meermalen het getal van de dagen verdubbeld had, antwoordde hij eindelijk: "Hoe langer ik overweeg, des te duisterder schijnt mij de zaak te zijn." Ongetwijfeld moge hij er verstandig aan gedaan hebben, dat hij zijn oordeel over een zaak, die hem duister was, onbeslist liet; maar toch blijkt hieruit, dat de mensen, wanneer ze slechts van nature onderwezen zijn, niets zekers, onwrikbaars of duidelijks in hun bezit hebben; maar dat ze alleen gebonden zijn aan verwarde beginselen, om de onbekende God te aanbidden.

Boek I hoofdstuk V : 13

Dat de kennis Gods schittert in de bouw van de wereld en in haar voortdurende besturing.

13. Verder moet men ook voor zeker houden, dat al wie de zuivere godsdienst vervalsen, zoals noodwendig met allen het geval is, die zich aan hun eigen mening hebben overgegeven, zich afscheiden van de enige God. Zij zullen wel beweren, dat zij iets anders in de geest hebben; maar wat zij bedoelen of wat zij zichzelf wijs maken, doet niet veel ter zake, daar de Heilige Geest verklaart, dat allen afvalligen zijn, die in de duisternis huns geestes duivelen stellen in de plaats van God. Daarom zegt Paulus (Ef. 2:12), dat de Efeziërs zonder God geweest zijn, totdat ze uit het evangelie geleerd hadden, wat het was de ware God te dienen. En dit moet men niet slechts tot één volk beperken, want elders (Rom. 1:21) verzekert hij in het algemeen, dat alle stervelingen verijdeld zijn geworden in hun overleggingen, nadat hun in de bouw van de wereld de majesteit van de Schepper geopenbaard was. En daarom veroordeelt de Schrift (Hab. 2:18-20), om voor de ware en enige God plaats te bereiden, alle godendom, dat eens onder de heidenen verheerlijkt werd, wegens valsheid en leugen, en laat geen enkele God over dan op de berg Sion, waar de bijzondere kennis Gods van kracht was. Ongetwijfeld schenen onder de heidenen ten tijde van Christus de Samaritanen het dichtst tot de ware vroomheid te naderen; maar toch horen wij uit de mond van Christus (Joh. 4:22), dat zij niet wisten, wat ze dienden, waaruit volgt, dat ze in ijdele dwaling bedrogen waren. Tenslotte ook al hebben niet allen aan grove misslagen geleden, of al zijn niet allen tot

openlijke afgodendienst vervallen, toch is er geen enkele zuivere en deugdelijke godsdienst geweest, die slechts op het algemeen gevoelen gegrondvest is. Want ofschoon sommige weinigen niet met de grote massa verdwaasd zijn, blijft toch vast, wat Paulus leert (1 Kor. 2:8), dat de wijsheid Gods door de oversten dezer wereld niet begrepen wordt. En indien de uitnemendsten in duisternis gedwaald hebben, wat zal men dan moeten zeggen van het eigenlijke uitvaagsel? En daarom is het niet te verwonderen, als de Heilige Geest alle godsdiensten, die door het oordeel van de mensen zijn uitgedacht, als verbasterd verwerpt; want, wanneer het geldt de hemelse verborgenheden, is een mening, die van mensenzijde ontvangen is, ook al baart ze niet steeds een grote menigte dwalingen, toch een moeder van dwaling. En ook al komt er niets slechters bij, dan is dit toch geen geringe misslag, op goed geluk af een onbekende God te aan bidden, waaraan toch, volgens Christus' uitspraak (Joh. 4:22), zij zich schuldig maken, die uit de wet niet onderwezen zijn, welke God men moet dienen. En zeker zijn zij, die de beste wetgevers geweest zijn, niet verder gegaan, dan dat de godsdienst op het algemeen en eenparig gevoelen gegrondvest was. Ja, zelfs prijst bij Xenophon 1) Socrates een antwoord van Apollo, waarin deze voorschreef, dat ieder volgens het voorvaderlijk gebruik en naar de gewoonte van zijn stad de goden moest dienen. Vanwaar echter hebben de stervelingen dit recht, om op eigen gezag te bepalen, wat de wereld ver te boven gaat? Of wie zal zo kunnen berusten bij de opvattingen van de voorvaderen of de besluiten des volks, dat hij zonder twijfeling een God aanvaardt, die hem van de kant van mensen overgeleverd is? Eerder zal ieder op zijn eigen oordeel afgaan, dan zich aan de uitspraak van een ander onderwerpen. Daar het dus een al te zwakke en broze band van vroomheid is, of de gewoonte van de stad, óf de eenparige mening van de oudheid in het dienen van God te volgen, blijft er over, dat God zelf van de hemel aangaande zichzelf getuigt.

1) Mem. I, 3, 1.

Boek I hoofdstuk V : 13

Dat de kennis Gods schittert in de bouw van de wereld en in haar voortdurende besturing.

13. Verder moet men ook voor zeker houden, dat al wie de zuivere godsdienst vervalsen, zoals noodwendig met allen het geval is, die zich aan hun eigen mening hebben overgegeven, zich afscheiden van de enige God. Zij zullen wel beweren, dat zij iets anders in de geest hebben; maar wat zij bedoelen of wat zij zichzelf wijs maken, doet niet veel ter zake, daar de Heilige Geest verklaart, dat allen afvalligen zijn, die in de duisternis hun geestes duivelen stellen in de plaats van God. Daarom zegt Paulus (Ef. 2:12), dat de Efeziërs zonder God geweest zijn, totdat ze uit het evangelie geleerd hadden, wat het was de ware God te dienen. En dit moet men niet slechts tot één volk beperken, want elders (Rom. 1:21) verzekert hij in het algemeen, dat alle stervelingen verijdeld zijn geworden in hun overleggingen, nadat hun in de bouw van de wereld de majesteit van de Schepper geopenbaard was. En daarom veroordeelt de Schrift (Hab. 2:18-20), om voor de ware en enige God plaats te bereiden, alle godendom, dat eens onder de heidenen verheerlijkt werd, wegens valsheid en leugen, en laat geen enkele God over dan op de berg Sion, waar de bijzondere kennis Gods van kracht was. Ongetwijfeld schenen onder de heidenen ten tijde van Christus de Samaritanen het dichtst tot de ware vroomheid te naderen; maar toch horen wij uit de mond van Christus (Joh. 4:22), dat zij niet wisten, wat ze dienden, waaruit volgt, dat ze in ijdele dwaling bedrogen waren. Tenslotte ook al hebben niet allen aan grove misslagen geleden, of al zijn niet allen tot openlijke afgodendienst vervallen, toch is er geen enkele zuivere en deugdelijke godsdienst

geweest, die slechts op het algemeen gevoelen gegrondvest is. Want ofschoon sommige weinigen niet met de grote massa verdwaasd zijn, blijft toch vast, wat Paulus leert (1 Kor. 2:8), dat de wijsheid Gods door de oversten dezer wereld niet begrepen wordt. En indien de uitnemendsten in duisternis gedwaald hebben, wat zal men dan moeten zeggen van het eigenlijke uitvaagsel? En daarom is het niet te verwonderen, als de Heilige Geest alle godsdiensten, die door het oordeel van de mensen zijn uitgedacht, als verbasterd verwerpt; want, wanneer het geldt de hemelse verborgenheden, is een mening, die van mensenzijde ontvangen is, ook al baart ze niet steeds een grote menigte dwalingen, toch een moeder van dwaling. En ook al komt er niets slechters bij, dan is dit toch geen geringe misslag, op goed geluk af een onbekende God te aan bidden, waaraan toch, volgens Christus' uitspraak (Joh. 4:22), zij zich schuldig maken, die uit de wet niet onderwezen zijn, welke God men moet dienen. En zeker zijn zij, die de beste wetgevers geweest zijn, niet verder gegaan, dan dat de godsdienst op het algemeen en eenparig gevoelen gegrondvest was. Ja, zelfs prijst bij Xenophon 1) Socrates een antwoord van Apollo, waarin deze voorschreef, dat ieder volgens het voorvaderlijk gebruik en naar de gewoonte van zijn stad de goden moest dienen. Vanwaar echter hebben de stervelingen dit recht, om op eigen gezag te bepalen, wat de wereld ver te boven gaat? Of wie zal zo kunnen berusten bij de opvattingen van de voorvaderen of de besluiten des volks, dat hij zonder twijfeling een God aanvaardt, die hem van de kant van mensen overgeleverd is? Eerder zal ieder op zijn eigen oordeel afgaan, dan zich aan de uitspraak van een ander onderwerpen. Daar het dus een al te zwakke en broze band van vroomheid is, of de gewoonte van de stad, óf de eenparige mening van de oudheid in het dienen van God te volgen, blijft er over, dat God zelf van de hemel aangaande zichzelf getuigt.

1) Mem. I, 3, 1.

Boek I hoofdstuk V : 14

Dat de kennis Gods schittert in de bouw van de wereld en in haar voortdurende besturing.

14. Zo zenden dus in het bouwwerk van de wereld zoveel brandende lampen tevergeefs hun licht tot ons om de heerlijkheid van de Maker te doen uitkomen: die ons van alle kanten zo bestralen, dat ze toch op zichzelf ons geenszins op de rechte weg kunnen leiden. Zij wekken ongetwijfeld wel enige vonken op, maar die worden gedoofd, voordat ze een voller glans uit stralen. Daarom voegt de apostel juist op die plaats, waar hij de tijdelijke dingen afbeeldingen noemt van de onzienlijke dingen (Hebr. 11:3), onmiddellijk daarbij, dat men door het geloof verstaat, dat ze door het woord Gods toebereid zijn; zo te kennen gevend, dat de onzienlijke Godheid wel door zulke schouwvoorwerpen aanschouwelijk wordt gemaakt, maar dat wij om Haar te doorzien geen ogen hebben, tenzij ze door een inwendige openbaring Gods door middel van het geloof verlicht worden. En wanneer Paulus leert (Rom. 1:19), dat uit de schepping van de wereld geopenbaard wordt, wat omtrent God geweten moet worden, dan duidt hij daarmee niet zulk een openbaring aan, die door de scherpzinnigheid van de mensen gevat kan worden; maar hij toont veeleer aan, dat die niet verder gaat dan om te maken, dat zij niet te verontschuldigen zouden zijn. En ofschoon hij ergens (Hand. 17:27) zegt, dat God niet ver te zoeken is, daar Hij in ons woont, leert hij toch op een andere plaats, waartoe zulk een nabijheid dient: in de verleden tijden, zegt hij (Hand. 14:16), heeft de Heere de heidenen laten wandelen in hun wegen, hoewel Hij nochtans zich zelf niet onbetuigd gelaten heeft, goed doende van de hemel, regen en vruchtbare tijden gevende, vervullende de harten van de mensen met spijs en vrolijkheid. Ook al is dus de Heere niet verstoken van getuigenis, terwijl

Hij door overvloedige en veelsoortige goedgunstigheid de mensen liefelijk tot zijn kennis aanlokt, houden zij daarom toch niet op hun eigen wegen, dat is hun dodelijke dwalingen, te volgen.

Boek I hoofdstuk V : 15

Dat de kennis Gods schittert in de bouw van de wereld en in haar voortdurende besturing.

15. Hoezeer wij nu in natuurlijk vermogen te kort schieten, om tot de zuivere en klare kennis Gods op te stijgen, is toch, omdat de zonde van traagheid in ons is, alle uitvlucht afgesneden. Immers wij kunnen niet zo onwetendheid voorwenden, of altijd overtuigt ons geweten ons van nalatigheid en ondankbaarheid. Het is me voorwaar een verdediging, waardig om te worden aanvaard, wanneer de mens voorwendt, dat hem de oren ontbroken hebben tot het horen van de waarheid, tot het verkondigen van welke de stomme schepselen meer dan heldere stemmen ten dienste staan; wanneer hij aanvoert, dat hij met de ogen niet kan zien wat schepselen zonder ogen bewijzen; wanneer hij zwakheid van verstand als verontschuldiging bijbrengt, waar alle redeloze schepselen onderwijzen. Daarom worden wij terecht van elke denkbare verontschuldiging uitgesloten, omdat wij zwervend en dolend afdwalen, hoewel alles de rechte weg wijst. Evenwel, hoezeer het ook op rekening van de gebrekkigheid van de mensen moet geschreven worden, dat ze de kiem van de Godskennis, die door een wonderbaar kunstwerk van de natuur in hun geest is gestrooid, weldra bederven, opdat ze niet tot goede en gave vrucht komt, toch is het volkomen waar, dat door die blote en eenvoudige getuigenis, welke op heerlijke wijze door de schepselen van Gods roem wordt gegeven, wij geenszins voldoende onderwezen worden. Want zodra wij een geringe teug van de Godheid hebben geproefd uit de beschouwing van de wereld, richten wij, met voorbijgaan van de ware God, in zijn plaats droombeelden en hersenschimmen op, en de lof van rechtvaardigheid, wijsheid, goedheid en macht ontnemen wij aan de bron zelf en brengen hem hierheen en ginds heen over. Zijn dagelijkse daden verder verduisteren wij of verdraaien wij door ze verkeerd te waarderen zo, dat wij aan die daden hun eigen heerlijkheid, en aan Hem, die ze verricht, de verschuldigde lof ontnemen.

Boek I hoofdstuk VI : 1

Om tot God de Schepper te komen is de leiding en de onderwijzing van de Schrift nodig.

1. Derhalve, ofschoon de ondankbaarheid van de mensen meer dan genoeg van alle verdediging beroofd wordt door die glans, die aan de hemel en op de aarde aller ogen treft, en ook al plaatst God, om het menselijk geslacht in dezelfde staat van beschuldiging te stellen, aan allen zonder uitzondering zijn Godheid, afgebeeld in de schepselen, voor ogen, is het toch noodzakelijk, dat er een ander en beter hulpmiddel bijkomt, dat ons op juiste wijze voert tot de Schepper van de wereld zelf. Daarom heeft Hij niet zonder reden het licht van zijn Woord er aan toe gevoegd, opdat Hij daardoor tot zaligheid zou bekend worden. En dit voorrecht heeft Hij hen waardig gekeurd, die hij dichter en vertrouwelijker tot zich wilde verzamelen. Want omdat Hij zag, dat de gemoederen van allen door een ongestadige en onstandvastige bewegelijkheid werden rondgevoerd, heeft Hij, nadat Hij de Joden zich tot een bijzondere kudde had uitverkoren, hen met een afsluiting omgeven, opdat ze niet op de wijze van de anderen zouden vergaan. En niet zonder reden houdt Hij ons door hetzelfde middel bij zijn zuivere kennis; want anders zouden weldra ook zij vervloeien, die meer dan anderen schijnen vast te staan. Immers evenals oude lieden, of ooglijders, en allen, die slechte ogen hebben, al houdt men hun het allerschoonste boek voor, ternauwernood, ofschoon ze wel zien, dat er iets geschreven staat, twee woorden kunnen saamvoegen, maar wanneer ze een bril opzetten, daardoor geholpen duidelijk beginnen te lezen, zo verzamelt de Schrift de kennis van God, die zich anders verward in onze geest bevindt, verdrijft de duisternis en toont ons duidelijk de ware God. Dit is dus een bijzondere gave, wanneer God tot onderricht van de kerk niet slechts stomme leermeesters gebruikt, maar ook zijn heilige mond opent, en niet alleen verkondigt, dat er een God is, die gediend moet worden, maar tevens uitspreekt, dat Hijzelf die God is, die gediend moet worden; en de uitverkorene niet alleen leert op te zien, maar ook zichzelf aanbiedt, om op Hem te zien. Deze orde heeft Hij van den beginne jegens zijn kerk gehouden, dat Hij behalve die algemene bewijzen ook zijn woord aanwendde, hetwelk een rechter en zekerder kenteken is om Hem te onderkennen. En het is niet twijfelachtig, of Adam, Noach, Abraham en de overige vaders zijn door dit hulpmiddel doorgedrongen tot de vertrouwelijke kennis, die hen van de ongelovigen in zekere zin onderscheidde. Ik spreek nog niet over de bijzondere leer des geloofs, door welke zij verlicht zijn geweest tot de hoop des eeuwigen levens. Want om over te gaan van de dood tot het leven, was het noodzakelijk God niet alleen te kennen als Schepper, maar ook als Verlosser; gelijk ze zeker dat beide verkregen hebben uit het woord. Want in orde ging vooraf die soort van kennis, waardoor het hun gegeven werd te weten, wie die God is, door wie de wereld geschapen is en bestuurd wordt. Vervolgens is daaraan toegevoegd de andere diepergaande kennis, die alleen de dode zielen levend maakt, door welke God niet slechts als Schepper gekend wordt en als enige Bewerker en Rechter van alles wat geschiedt, maar ook als Verlosser in de persoon van de Middelaar. Maar omdat we nog niet gekomen zijn tot de val van de wereld en de verderfenis van de natuur, laat ik ook na te handelen over het redmiddel. Mijn lezers mogen er dus aan denken, dat ik nog niet spreek over het verbond, waardoor God de kinderen van Abraham tot zijn kinderen heeft aangenomen, en over dat deel van de leer, waardoor de gelovigen altijd in het bijzonder afgescheiden zijn geweest van de onheilige heidenen, omdat het in Christus gegrondvest was; maar ik spreek alleen hierover, hoe men uit de Schrift moet leren, dat de God, die de Schepper van de wereld is, door gewisse kentekenen onderscheiden wordt van de ganse schare van de verzonnen goden. Op geschikte wijze zal vervolgens de volgorde zelf ons leiden tot de verlossing. Ofschoon we echter veel getuigenissen uit het Nieuwe Testament zullen aanvoeren, en ook andere uit de wet en de profeten, waar uitdrukkelijk van Christus melding

wordt gemaakt, zal toch alles tot dit doel strekken, aan te tonen, dat God ons in de Schrift geopenbaard wordt als de Schepper van de wereld, en dat ons uiteengezet wordt, wat wij over Hem te denken hebben, opdat wij niet langs omwegen een onzekere God zouden zoeken.

Boek I hoofdstuk VI : 2

Om tot God de Schepper te komen is de leiding en de onderwijzing van de Schrift nodig.

2. Hetzij nu God door middel van Goddelijke uitspraken en gezichten de vaders bekend is geworden, hetzij Hij door de bemoeiing en de dienst van mensen hun verschaft heeft hetgeen zij vervolgens van hand tot hand aan hun nakomelingen moesten overleveren, toch is het buiten twijfel, dat in hun harten een vaste zekerheid van de leer ingegrift is geweest, zodat zij overtuigd waren en begrepen, dat van God afkomstig was, wat zij geleerd hadden. Want altijd heeft God gemaakt, dat zijn woord aanvaard is met een ontwijfelbaar geloof, dat alle mening te boven ging. En opdat de waarheid van de leer in ononderbroken voortgang in alle eeuwen in de wereld zou blijven voortbestaan, heeft Hij eindelijk gewild, dat dezelfde Goddelijke uitspraken, die Hij bij de vaders in bewaring gegeven had, als het ware op openbare tafelen bezegeld zouden zijn. Met deze bedoeling is de wet afgekondigd, aan welke daarna als uitleggers de profeten zijn toegevoegd. Want ofschoon het gebruik van de wet veelvuldig geweest is, zoals beter te zijner plaatse zal behandeld worden, en aan Mozes en alle profeten vooral tot taak gesteld was, om de wijze van verzoening tussen God en de mensen te onderwijzen waarom ook Paulus (Rom. 10:4) Christus het einde van de wet noemt, herhaal ik toch weerom, dat de Schrift, behalve dat ze de eigenlijke leer van het geloof en de bekering geeft, die Christus als de Middelaar voorstelt, de enige en ware God, voor zover Hij de wereld geschapen heeft en bestuurt, versiert met vaste kenmerken en onderscheidingstekenen, opdat Hij niet vermengd worde met de schare van de valse goden. Hoewel dus de mens ernstig zijn ogen behoort in te spannen tot het beschouwen van de werken Gods, daar hij in deze zo schitterende schouwplaats gezet is om hun toeschouwer te zijn, behoort hij toch voornamelijk zijn oren te spitsen naar het Woord, opdat hij beter vorderingen moge maken. En daarom is het niet te verwonderen, dat zij, die in duisternis geboren zijn, meer en meer in hun onverstand verhardden; want zeer weinigen betonen zich leergierig ten aanzien van Gods Woord, om zich binnen de perken te houden, maar de meesten zijn liever uitgelaten in hun ijdelheid. Wij moeten het dus zo beschouwen, dat, zal ons de ware godsdienst tegenstralen, wij moeten uitgaan van de hemelse leer, en dat niemand zelfs ook maar de geringste smaak van de rechte en gezonde leer kan verkrijgen, dan hij, die een leerling geweest is van de Schrift. En uit haar komt ook het beginsel voort van het ware inzicht, wanneer wij eerbiedig omhelzen, wat God daar van zichzelf heeft willen getuigen. Immers niet alleen een volmaakt of in alle opzichten volkomen geloof, maar ook rechte kennis Gods wordt geboren uit gehoorzaamheid. En stellig heeft God in dit opzicht door zijn bijzondere voorzienigheid tot in alle tijden voor de stervelingen gezorgd.

Boek I hoofdstuk VI : 3

Om tot God de Schepper te komen is de leiding en de onderwijzing van de Schrift nodig.

3. Want indien wij overwegen, hoe licht de menselijke geest uitglijdt en vervalt tot het vergeten van God, hoe groot zijn neiging is tot alle soort van dwaling, hoe groot zijn lust is om telkens weer nieuwe en verzonden godsdiensten uit te denken dan kunnen wij inzien, hoe

noodzakelijk een dergelijke bezegeling van de hemelse leer was, opdat zij niet door vergetelheid zou te gronde gaan, of door dwaling zou verdwijnen, of door vermetelheid van de mensen zou verdorven worden. Daar het dus duidelijk is, dat God ten behoeve van allen, die Hij ooit met vrucht heeft willen onderwijzen, het hulpmiddel van zijn Woord heeft aangewend, omdat Hij voorzag, dat zijn beeld, dat in de zeer schone gedaante van de wereld ingedrukt is, te weinig uitwerking had, is het dienstig langs de rechte weg te gaan, als wij met ernst streven naar een zuivere aanschouwing Gods. Tot het Woord, zeg ik, moet men komen, waar God ons uit zijn werken juist en naar het leven beschreven wordt, doordat de werken zelf niet naar de verkeerdheid van ons oordeel, maar naar het richtsnoer van de eeuwige waarheid beoordeeld worden. Indien wij van dat Woord afwijken, zoals ik zoëven zeide, zal het ons, met hoe voortvarende snelheid wij ons dan ook inspinnen, toch nooit gelukken de eindpaal te bereiken, omdat wij buiten de weg lopen. Want wij moeten dit bedenken, dat het licht van Gods aanschijn, hetwelk ook de apostel (1 Tim. 6:16) ontoegankelijk noemt, voor ons is als een doolhof, waarvan we de uitgang niet kunnen vinden, indien wij niet door het snoer des Woords tot dat licht geleid worden. Zodat het beter is op deze weg kreupel te gaan, dan buiten hem zeer snel te lopen. Wanneer dan ook David meermalen (Ps. 93), (Ps. 96), (Ps. 97), (Ps. 99) en dgl.) leert, dat de valse godsdiensten uit de wereld weggenomen moeten worden, opdat de zuivere godsdienst moge bloeien, spreekt hij van God als Regeerder, waarbij hij met het woord regeren niet de macht aanduidt, met welke Hij bekleed is, en die Hij in het ganse bestuur van de natuur uitoefent, maar de leer, waarin Hij zichzelf de wettige heerschappij toekent, want nooit kunnen uit de harten van de mensen de dwalingen uitgerukt worden, voordat de ware kennis Gods er in geplant is.

Boek I hoofdstuk VI : 4

Om tot God de Schepper te komen is de leiding en de onderwijzing van de Schrift nodig.

4. Daarom komt dezelfde profeet, wanneer hij vermeld heeft, dat Gods eer door de hemelen verteld wordt (Ps. 19:1) dat de werken zijner handen door het uitspansel verkondigd worden en dat door de vastgestelde opeenvolging van dagen en nachten zijn majesteit geprezen wordt, daarna tot de vermelding van het Woord: "de wet des Heeren", zo zegt hij (Ps. 19:8) "is volmaakt, bekerende de ziel; de getuigenis des Heeren is gewis, de eenvoudigen wijsheid gevende; de bevelen des Heeren zijn recht, verblijvende het hart; het gebod des Heeren is zuiver, verlichtende de ogen". Want ofschoon hij ook ander nut van de wet insluit, geeft hij toch in 't algemeen te kennen, dat, waar God te vergeefs alle volken tot zich nodigt door het aanschouwen van hemel en aarde, dit de bijzondere leerschool is van de kinderen Gods. Daarop doelt ook Psalm 29, waar de profeet, na gesproken te hebben over de verschrikkelijke stem Gods, die in de donder, de winden, de regenvlagen, de wervelwinden en de stormen de aarde schokt, de bergen doet sidderen en de cederen verbreekt, aan het slot daarvan toevoegt, dat zijn lof in het heiligdom gezongen wordt, omdat voor alle stemmen Gods, die in de lucht weerklinken, de ongelovigen doof zijn. Evenzo eindigt hij een andere psalm, waarin hij de vreselijke baren van de zee beschreven heeft, aldus (Ps. 93:5) "Uw getuigenissen zijn zeer getrouw, de heiligheid is uwen huize sierlijk tot lange dagen." Hieruit komt ook voort, wat Christus tot de Samaritaanse vrouw zei, dat haar volk en alle overige volken aanbaden, wat zij niet wisten, maar dat alleen de Joden de ware God dienden (Joh. 4:22) Want daar de menselijke geest in zijn zwakheid op generlei wijze tot God kan geraken, tenzij hij door zijn heilig Woord geholpen en gesteund wordt, was het noodwendig, dat toen alle stervelingen, uitgezonderd de Joden, omdat ze God zochten zonder zijn Woord, in ijdelheid en dwaling

verkeerden.

Boek I hoofdstuk VII : 1

Door welke getuigenis de Schrift moet worden bekrachtigd opdat haar gezag vast sta, namelijk door het getuigenis van de Geest, en dat het een goddeloos verzinsel is, dat haar geloofwaardigheid afhangt van het oordeel van de kerk.

1. Maar voordat ik verder ga, is het wenselijk een en ander in te voegen over het gezag van de Schrift, dat niet alleen onze gemoederen moge voorbereiden tot haar eerbiediging, maar ook alle twijfel moge wegnemen. Verder, wanneer uitgemaakt is, dat het Gods Woord is, wat voorgelegd wordt, dan is er niemand van een zo hopeloze vermetelheid of hij moest wellicht ook verstoken zijn van het algemeen verbreid besef en van menselijk gevoel zelf, dat hij God, wanneer Hij spreekt, geloof zou durven ontzeggen. Maar aangezien geen dagelijkse Godsspraken uit de hemel gegeven worden, en alleen de Schriften bestaan, door welke het de Heere goedgedacht heeft zijn waarheid tot een eeuwige gedachtenis te doen voortleven, bezit de Schrift door geen ander recht een volledig gezag bij de gelovigen, dan wanneer ze geloven, dat ze uit de hemel is voortgekomen, even alsof levende stemmen Gods zelf vandaar gehoord werden. Een zaak, ongetwijfeld overwaard om uitgebreider behandeld en nauwkeuriger overwogen te worden. Maar de lezers zullen het mij niet euvel duiden, Wanneer ik meer in 't oog houd wat de systematische indeling van mijn werk meebrengt, dan wat de belangrijkheid van deze zaak eist. Bij zeer velen echter heeft een zeer verderfelijke dwaling de overhand gekregen, dat de Schrift slechts zoveel betekenis heeft, als haar door het oordeel van de kerk wordt toegestaan: alsof de eeuwige en onaantastbare waarheid Gods op het oordeel van mensen steunde! Want tot grote hoon van de Heilige Geest vragen zij aldus: Zou iemand ons kunnen doen geloven, dat deze dingen van God voortgekomen zijn? Zou iemand ons ervan kunnen vergewissen, dat ze ongeschonden en ongedeerd tot onze tijd toe, tot ons gekomen zijn? Zou iemand ons ervan kunnen overtuigen, dat dit boek met eerbied moet worden aangenomen en een ander van de lijst moet worden geschrapt, indien de kerk niet een vaste regel van dat alles voorschreef? Het hangt dus af, zo zeggen zij, van de beoordeling van de kerk, welke eerbied men aan de Schrift verschuldigd is en welke boeken tot haar lijst van boeken gerekend moeten worden. Terwijl zo die heiligschennende mensen, de kerk als voorwendsel gebruikende, een teugelloze tirannie willen in voeren, bekommeren zij zich er gans niet om, met welke ongerijmdheden zij zich en anderen verstrikken, wanneer ze slechts deze ene mening bij de eenvoudigen weten te doen postvatten, dat de kerk alles vermag. Maar als dit zo is, wat zal dan gebeuren met de ongelukkige gewetens, die een vaste verzekerdheid des eeuwigen levens zoeken, indien de beloften, die dienomtrent bestaan, alleen door het oordeel van mensen geschraagd zijn? Zullen zij, na zulk een antwoord ontvangen te hebben, op houden heen en weer geslingerd te worden en angstig te zijn? Weerom aan welk een spotternij van de goddelozen wordt ons geloof prijsgegeven en in hoe grote verdenking wordt het bij een ieder gebracht, wanneer men gelooft, dat het, door weldaad van mensen, met anders dan een van willekeur afhankelijk gezag heeft?

Boek I hoofdstuk VII : 2

Door welke getuigenis de Schrift moet worden bekrachtigd opdat haar gezag vast sta,

namelijk door het getuigenis van de Geest, en dat het een goddeloos verzinsel is, dat haar geloofwaardigheid afhangt van het oordeel van de kerk.

2. Maar dergelijke zwetsers worden reeds door een woord van de apostel (Ef. 2:20) keurig weerlegd. Hij betuigt, dat de kerk gedragen wordt door het fundament van de profeten en apostelen. Indien het fundament van de kerk de profetische en apostolische leer is, dan moet deze haar zekerheid vast hebben staan, voordat de kerk haar bestaan aanvangt. En zij moeten hier niet spottenderwijs tegen inbrengen, dat ook al neemt de kerk van daar haar eerste begin, het toch twijfelachtig blijft, wat aan de profeten en apostelen moet worden toegeschreven, indien haar oordeel niet tussenbeide komt. Want indien de Christelijke kerk in haar begin op de geschriften van de profeten en de prediking van de apostelen gegrondvest is geweest, zo is, waar die leer ook gevonden wordt, haar erkenning ongetwijfeld aan de kerk voorafgegaan, want zonder die erkenning zou de kerk zelf nooit bestaan hebben. Het is dus een door en door ijdel verzinsel, dat de macht om over de Schrift te oordelen berust bij de kerk, zodat van haar wil de zekerheid van de Schrift gerekend zou worden af te hangen. Daarom wanneer de kerk haar aanvaardt en met haar oordeel verzegelt, maakt zij haar niet van twijfelachtig of in andere opzichten betwistbaar tot betrouwbaar; maar omdat zij erkent, dat de Schrift de waarheid van haar God is, vereert zij haar zonder dralen, gelijk de plicht van haar vroomheid haar voorschrijft. Wanneer ze echter vragen: waardoor zullen wij overtuigd worden, dat de Schrift van God is voortgekomen, indien wij niet onze toevlucht nemen tot een besluit van de kerk ?, dan is dat evenzo, alsof men zou vragen, waardoor zullen wij het licht leren onderscheiden van de duisternis, wit van zwart, zoet van bitter? Want de Schrift biedt vanzelf een even duidelijk besef van haar waarheid aan als witte en zwarte dingen van hun kleur, zoete en bittere van hun smaak.

Boek I hoofdstuk VII : 3

Door welke getuigenis de Schrift moet worden bekrachtigd opdat haar gezag vast sta, namelijk door het getuigenis van de Geest, en dat het een goddeloos verzinsel is, dat haar geloofwaardigheid afhangt van het oordeel van de kerk.

3. Ik weet wel, dat men gewoonlijk aanhaalt een uitspraak van Augustinus, waarin hij zegt, dat hij het evangelie niet zou geloven, indien het gezag van de kerk hem daartoe niet bewoog 1). Maar hoe verkeerd en lasterlijk deze uitspraak aangehaald wordt in die zin, kan men gemakkelijk uit de samenhang opmaken. Hij had te doen met de Manicheërs, die wilden dat men hun zonder tegenspraak geloof zou schenken, daar zij toezegden, dat zij de waarheid hadden, maar het niet bewezen. Omdat ze echter, om hun leermeester Manichaeus geloofwaardig te maken, het evangelie voorhielden, vraagt hij, wat ze zouden doen, wanneer ze iemand aantreffen, die zelfs het evangelie niet geloofde, en met wat voor soort van overreding zij hem tot hun mening zouden overhalen. En dan voegt hij daaraan toe: ik althans zou het evangelie niet geloven, enz., daarmee te kennen gevend, dat hij, toen hij nog vreemd was aan het geloof, op geen andere wijze er toe gebracht had kunnen worden om het evangelie te omhelzen als de vaste waarheid Gods, dan overwonnen door het gezag van de kerk. En wat wonder is het, indien iemand, die Christus nog niet heeft leren kennen, acht slaat op mensen? Augustinus leert op die plaats dus niet, dat het geloof van de vromen gegrondvest is op het gezag van de kerk, en verstaat het niet zo, dat de zekerheid van het evangelie daarvan afhangt; maar hij zegt eenvoudig, dat de ongelovigen geen zekerheid zouden hebben van het evangelie, om daardoor gewonnen te worden voor Christus, indien het eenparig gevoelen van de kerk hen niet aandreef. En dit bevestigt hij een weinig te voren 2) duidelijk,

door aldus te spreken: "Wanneer ik prijs, wat ik geloof, en lach om wat gij gelooft, wat meent gij dan dat wij anders moeten oordelen of doen dan dat wij hen verlaten, die ons uitnodigen vaste dingen te leren kennen, maar ons later bevelen onvaste te geloven; en dat wij hen volgen, die ons uitnodigen eerst te geloven, wat wij nog niet vermogen te aanschouwen, opdat wij, juist door het geloof krachtiger geworden, waardig worden te verstaan, wat wij geloven, doordat niet meer mensen, maar God zelf inwendig onze geest versterkt en verlicht?" Dit zijn althans de woorden van Augustinus, waaruit ieder in staat is op te maken, dat de heilige man niet deze bedoeling heeft gehad, om het geloof, dat wij in de Schriften stellen, afhankelijk te maken van de willekeur en het oordeel van de kerk, maar slechts om aan te duiden wat ook wij voor waar houden dat zij, die nog niet door Gods Geest zijn verlicht, door de eerbied voor de kerk tot leerzaamheid gebracht worden, zodat zij er toe besluiten om het geloof in Christus uit het evangelie te leren, en dat op deze wijze het gezag van de kerk de inleiding is, waartoe wij tot het geloof in het evangelie worden voorbereid. Want, zoals wij zien, hij wil, dat de zekerheid van de vromen op een geheel ander fundament rust. Overigens ontken ik niet, dat hij dikwijls de Manicheërs met de overeenstemming van de ganse kerk in het nauw brengt, wanneer hij de waarheid van de Schrift, die zij verwierpen, wil bewijzen. Vandaar dat verwijt tegenover Faustus 3): dat hij zich niet onderwerpt aan de evangelische waarheid, die zo wel gegrondvest, zo stevig bevestigd, door zo grote roem bekend geworden en van de tijd van de apostelen af door vaste opvolging aanbevolen is. Maar nergens bedoelt hij te leren, dat het gezag, dat wij aan de Schriften toekennen, afhangt van de bepaling of het besluit van mensen: hij brengt slechts, wat in deze zaak van zeer veel kracht was, het algemeen oordeel van de kerk te berde, en daarin was hij de meerdere zijner tegenstanders. Indien iemand een vollediger bewijs hiervan begeert, dan leze hij zijn geschrift "Over het nut des geloofs"; daar zal hij vinden, dat hij geen andere vergemakkelijking in het geloven aanbeveelt, dan slechts zulk een, die ons een toegang verschaft, en een geschikt beginpunt is tot onderzoek, zoals hij zelf zegt; maar dat men niet moet berusten in een mening, maar moet steunen op de vaste en stevige waarheid.

1) Contra ep. fund.5.

2) Hier zal wel gelezen moeten worden: later, nl. Contra ep. fund.14.

3) Contra Faust. 1. XXXII, passim.

Boek I hoofdstuk VII : 4

Door welke getuigenis de Schrift moet worden bekrachtigd opdat haar gezag vast sta, namelijk door het getuigenis van de Geest, en dat het een goddeloos verzinsel is, dat haar geloofwaardigheid afhangt van het oordeel van de kerk.

4. Wij moeten vasthouden, zoals ik zoëven zei, dat de geloofwaardigheid van de leer niet eerder bevestigd wordt, dan wanneer we zonder twijfel ervan overtuigd zijn, dat God haar grondvester is. Daarom wordt het hoogste bewijs van de waarheid van de Schrift overal ontleend aan de Persoon Gods, die in haar spreekt. De profeten en de apostelen beroemen zich niet op hun scherpzinnigheid of op al wat hun bij hun spreken geloofwaardigheid verschaft, en zij leggen zich niet toe op redeneringen; maar zij voeren de heilige naam Gods aan, opdat door die de gehele wereld tot gehoorzaamheid gedwongen worde. Nu moeten we zien, hoe niet slechts door een waarschijnlijke mening, maar door de heldere waarheid blijkt, dat niet zo maar, en niet op bedrieglijke wijze op de naam Gods gewezen wordt. Indien wij dan willen, dat er goed zorg gedragen is voor de gewetens van de mensen, dat ze niet voortdurend door onbestendige weifeling worden rondgedreven of geen vaste grond onder de voeten hebben, ja dat ze zelfs niet aarzelen bij de allerminste bezwaren, moet deze overtuiging dieper gezocht

worden dan bij menselijke redeneringen, of oordelen, of gissingen, namelijk bij het verborgen getuigenis des Geestes. Het is wel waar, indien men met bewijzen te werk wil gaan, dat er vele te berde gebracht kunnen worden, die gemakkelijk ervan zouden kunnen overtuigen, dat, indien er een God in de hemel is, de wet en de profetieën en het evangelie van Hem afkomstig zijn. Ja zelfs, ofschoon geleerde en met het grootste inzicht begaafde mannen zich daartegen verheffen, en alle krachten van hun verstand in werking stellen en ten toon spreiden in deze strijd, zo zal toch, tenzij zij zich verhard hebben tot een hopeloze onbeschaamdheid, hun deze bekentenis ontworpen worden, dat er duidelijke tekenen in de Schrift gezien worden daarvan, dat het God is, die spreekt, uit welke tekenen blijkt, dat haar leer een hemelse is, en een weinig verder zullen wij zien, dat alle boeken van de Heilige Schrift alle mogelijke andere geschriften zeer verre te boven gaan. Ja, indien wij met zuivere ogen en ongerepte zinnen tot haar komen, dan zal ons terstond de majesteit Gods ontmoeten, die, na onderwerping van de vermetelheid tot verzet, ons dwingt haar te gehoorzamen. Niettemin handelen zij verkeerd, die hun best doen door redetwisten de onwrikbare geloofwaardigheid van de Schrift aan te tonen. Wat mij betreft, ofschoon ik niet zeer handig of welsprekend ben, vertrouw ik toch, wanneer ik te strijden had met de allersluwste verachters van God, die schrandere en gevat begeren te schijnen in het ondermijnen van de Schrift, dat het niet moeilijk voor mij zou zijn hun schreeuwerige stemmen te bedwingen. En indien er nuttige arbeid was gelegen in het weerleggen van hun spotternijen, zou ik met niet veel moeite hun pocherijen, die zij in hun afgezonderde hoeken mompelen, te niet doen. Maar indien men het heilige Woord Gods bevrijdt van de lastertaal van de mensen, zal men toch niet terstond de zekerheid in de harten hechten, welke de vroomheid zoekt. Omdat het de goddeloze mensen toeschijnt, dat de godsdienst slechts berust op opvatting, begeren en eisen zij, om niet iets dwaselijk of lichtvaardig te geloven, dat door redenering aangetoond wordt, dat Mozes en de profeten van Godswege gesproken hebben. En toch antwoord ik, dat het getuigenis des Geestes voortreffelijker is dan alle redenering. Want evenals God alleen een voldoende getuige is aangaande zich zelf in zijn Woord, zo zal ook dat Woord niet eerder geloof vinden in de harten van de mensen, dan wanneer het door het inwendige getuigenis des Geestes bezegeld wordt. Dezelfde Geest dus, die door de mond van de profeten gesproken heeft, moet in onze harten doordringen, om ons te overtuigen, dat zij getrouwelijk hebben uitgesproken, wat hun van Godswege opgedragen was. En deze verbinding wordt zeer passend uitgedrukt door Jesaja in deze woorden (Jes. 59:21): "Mijn Geest, die op u is, en mijn woorden, die Ik in uw mond gelegd heb en in de mond van uw zaad, zullen in eeuwigheid niet wijken." Sommige goede mensen vinden het jammer, dat, wanneer goddelozen ongestraft murmureren tegen Gods Woord, zij geen duidelijk bewijs bij de hand hebben. Alsof de Geest niet daarom een zegel en pand tot versterking van het geloof van de vromen genoemd wordt, omdat zij altijd door vele weifelingen henen weergedreven worden, totdat Hij hun verstand verlicht!

Boek I hoofdstuk VII : 5

Door welke getuigenis de Schrift moet worden bekrachtigd opdat haar gezag vast sta, namelijk door het getuigenis van de Geest, en dat het een goddeloos verzinsel is, dat haar geloofwaardigheid afhangt van het oordeel van de kerk.

5. Dit moet dus onveranderlijk vastgesteld blijven, dat zij, die door de Heilige Geest innerlijk onderwezen zijn, volkomen rust vinden bij de Schrift, en dat deze haar geloofwaardigheid in zichzelf heeft, en niet onderworpen mag worden aan bewijsvoering en redenering, en dat ze niettemin de zekerheid, die ze bij ons verdient te hebben, door het getuigenis des Geestes

verkrijgt. Want ook al verwerft zij zichzelf door haar eigen majesteit eerbied, zo grijpt ze toch ons eerst dan ernstig aan, wanneer ze door de Geest in ons harten verzegeld is. Door diens kracht dus verlicht, geloven wij niet meer op grond van ons eigen of anderer oordeel, dat de Schrift van God is; maar boven het menselijk oordeel uit stellen wij als zekerder dan zeker vast (even alsof wij daar de Godheid van God zelf aanschouwden), dat zij door de dienst van mensen, van Gods eigen mond zelf tot ons gekomen is. Geen bewijzen, geen waarschijnlijkheden zoeken wij, waarop ons oordeel zou kunnen berusten; maar wij onderwerpen ons oordeel en inzicht als aan een zaak, die gelegen is buiten de onzekere kans, welke een beoordeling biedt. En dit dan niet zoals sommigen soms een onbekende zaak plegen aan te grijpen, die hun later, wanneer ze haar doorzien, mishaaft; maar omdat wij ons zeer goed bewust zijn, dat wij de onoverwinnelijke waarheid bezitten. En ook niet zoals ongelukkige mensen hun verstand gevangen plegen te geven aan bijgeloof, maar omdat wij gevoelen, dat daarin de niet aan twijfel onderhevige kracht Gods leeft en ademt, door welke wij, wel met ons weten en willen, maar in ieder geval levendiger en krachtadiger dan men van het menselijk willen en weten zou verwachten, getrokken en aangevuurd worden. Daarom roept God met het volste recht door middel van Jesaja (Jes. 43:10), dat de profeten met het gehele volk zijn getuigen zijn, omdat zij, door voorzeggingen onderwezen, voor ontwijfelbaar waar hielden, dat zonder bedrog of dubbelzinnigheid God gesproken had. Zodanig dus is de overtuiging, die geen redenering vereist, zodanig de kennis, die op zeer goede grond rust; immers in haar vindt het verstand een meer onbekommerde en standvastige rust dan in enige redenering; zodanig tenslotte is het besef, dat slechts uit hemelse openbaring geboren kan worden. Ik zeg niets anders, dan wat ieder gelovige bij zichzelf waarneemt, behalve alleen dat mijn woorden ver beneden een rechtmatige uitlegging van het onderwerp blijven. Meer zeg ik er thans niet van, aangezien elders zich weer de gelegenheid zal voordoen om de zaak te behandelen: laat ons nu slechts dit weten, dat het ware geloof eerst dat is, hetwelk Gods Geest in onze harten bezegelt. Ja een bescheiden en leerzaam lezer zal met deze ene reden tevreden zijn: Jesaja belooft (Jes. 54:13), dat alle kinderen van de vernieuwde kerk leerlingen Gods zullen zijn. Een bijzonder voorrecht keurt God daar alleen de uitverkorenen waardig, die Hij van het ganse menselijk geslacht onderscheidt. Immers, wat is het begin van de ware leer anders dan een bereidwillige lust om Gods stem te horen? Maar nu eist God, dat Hij gehoord wordt, door de mond van Mozes, zoals geschreven is (Deut. 30:12) e.v.: zeg niet in uw hart: wie zal ten hemel varen, of wie zal in de afgrond nederdalen? Zie het woord in uw mond. Indien God deze schat van kennis voor zijn kinderen heeft willen wegleggen, is het niet wonderlijk of ongerijmd, wanneer bij de grote massa van de mensen een zo grote onwetendheid en stompzinnigheid gezien wordt. Tot de grote massa reken ik ook de allervoorNaamsten, voordat zij in het lichaam van de kerk ingelijfd zijn. Voeg hier bij, dat Jesaja (Jes. 53:1), vermeldend, dat niet alleen voor de vreemden, maar ook voor de Joden, die als huisgenoten gerekend wilden worden, de profetische leer ongelofelijk zou zijn, tevens de reden er aan toevoegt, namelijk, omdat niet aan allen de arm Gods zal geopenbaard worden. Zo dikwijls ons dus het geringe getal van de gelovigen in verwarring brengt, moeten wij daartegenover bedenken, dat geen anderen de verborgenheden Gods begrijpen, dan aan wie het gegeven is.

Boek I hoofdstuk VIII : 1

Dat er, voorzover de menselijke rede vordert, voldoende sterke bewijzen ter beschikking staan, om de geloofwaardigheid van de Schrift te staven.

1. Indien deze zekerheid, die hoger en sterker is dan elk menselijk oor deel, niet aanwezig is, zal het gezag van de Schrift tevergeefs door bewijzen verdedigd, of door het eenparig gevoelen van de kerk bevestigd, of door andere hulpmiddelen versterkt worden, aangezien het altijd twijfelachtig blijft, tenzij dit fundament gelegd is. Gelijk aan de andere kant, wanneer wij de Schrift eenmaal Godvrezend en in overeenstemming met haar waarde omhelsd hebben als vallend buiten de gewone orde, die dingen, die van niet zo grote kracht waren om haar zekerheid in onze zielen in te planten en in te hechten, dan zeer geschikte hulpmiddelen zijn. Want een buitengewone versterking verkrijgen wij daaruit, wanneer wij met ingespannen ijver nagaan, welk een welgeordende en gerangschikte uitdelling van de Goddelijke wijsheid zich daar vertoont, welk een door en door hemelse leer, die aan niets aards doet denken, welk een schone onderlinge overeenstemming van al de delen, en verdere dergelijke dingen, die passend zijn om aan de Schriften hun majesteit te verlenen. Dan echter worden onze harten nog degelijker versterkt, wanneer wij bedenken, dat wij meer door de waardigheid van de zaken dan door de bekoorlijkheid van de woorden er toe gebracht worden haar te bewonderen. Want ook dit is niet zonder de uitnemende voorzienigheid Gods geschied, dat de verheven verborgenheden van het hemelse Koninkrijk voor een goed deel onder een verachtelijke nederigheid van woorden werden meegedeeld; opdat niet, wanneer ze met schitterender welsprekendheid verklaard zouden zijn, de goddelozen spottend zouden zeggen, dat alleen de kracht van de welsprekendheid hier heerste. Maar daar thans die ongepolijste en schier ruwe eenvoud een grotere eerbied voor haar opwekt dan enige welsprekendheid van de redenaars zou vermogen, wat mogen wij daardoor anders oordelen dan dat de kracht van de waarheid van de Heilige Schrift te machtig is, dan dat zij woordkunst zou nodig hebben? Niet zonder reden dus wijst de apostel er op (1 Kor. 2:4), (1 Kor. 2:5), dat het geloof van de Korinthiërs op de kracht Gods, niet op menselijke wijsheid gegrondvest was, omdat zijn prediking onder hen niet door overredende woorden van de menselijke wijsheid, maar door betoning des Geestes en van de kracht voor hen aannemelijk was geweest. Want de waarheid wordt beschermd tegen alle twijfeling, wanneer zij, niet steunend op de hulp van anderen, zelf alleen voor zichzelf voldoende is om zich staande te houden. Hoe eigen nu deze kracht is aan de Schrift, blijkt daaruit, dat van de menselijke geschriften, hoe kunstig ze ook gepolijst zijn, geen enkel het vermogen heeft om ons op gelijke wijze aan te grijpen. Lees Demosthenes of Cicero, lees Plato, Aristoteles, of anderen, wie ge maar wilt van die soort: zij zullen u, ik erken het, buitengewoon aantrekken, genot verschaffen, roeren, meesleuren; maar indien gij u van hen wendt tot de lezing van de Heilige Schrift, dan zal deze, of ge wilt of niet, u zo levendig aangrijpen, zo in uw hart doordringen, zo in uw merg zich zetelen, dat, vergeleken bij de uitwerking van dat gevoel, de kracht van die redenaars en wijsgeren schier verdwijnt. Zodat het gemakkelijk is te doorzien, dat de Heilige Schriften iets Goddelijks ademen, daar ze alle gaven en bekoorlijkheden van de menselijke werkzaamheid zo ver te boven gaan.

Boek I hoofdstuk VIII : 2

Dat er, voorzover de menselijke rede vordert, voldoende sterke bewijzen ter beschikking staan, om de geloofwaardigheid van de Schrift te staven.

2. Ik erken wel, dat sommige profeten een fraaie en schone, ja zelfs schitterende manier van spreken hebben, zodat hun welsprekendheid niet uit de weg hoeft te gaan voor wereldlijke schrijvers. En door dergelijke voorbeelden heeft de Heilige Geest willen aantonen, dat welsprekendheid Hem niet ontbrak, terwijl Hij elders een eenvoudige en grove stijl gebruikte. Maar hetzij men David, Jesaja en dergelijke leest, wier woorden liefelijk en aangenaam vloeien, hetzij Amos, de veeherder, Jeremia en Zacharia, wier taal harder is en het platteland ver raadt, overal zal men die majesteit des Geestes bespeuren, van welke ik sprak. Ook is het voor mij niet verborgen, dat Satan, gelijk hij in vele dingen God nabootst, om zich door een bedrieglijke gelijkheid beter toegang te verschaffen tot de zielen van de eenvoudigen, zo ook de goddeloze dwalingen, waardoor hij de ongelukkige mensen bedroog, sluw gehuld heeft in een onbeschaafde en bijna barbaarse taal, en dikwijls alledaagse spreekvormen gebruikt heeft, om onder dit masker zijn bedriegerijen te bedekken. Maar hoe ijdel en afkeerwekkend deze gekunsteldheid is, ziet een ieder, die met een weinig verstand begaafd is. Wat echter de Heilige Schrift aangaat, hoeveel ook onbeschaamde lieden aan haar trachten te beknibbelen, toch staat vast, dat ze vol is van uitspraken, die door mensen niet konden worden opgesteld. Laat men ieder van de profeten inzien: geen zal er gevonden worden, die niet ver boven de menselijke maat is uitgegaan; zodat men moet oordelen, dat zij, voor wie hun leer smakeloos is, geheel en al een verhemelte missen.

Boek I hoofdstuk VIII : 3

Dat er, voorzover de menselijke rede vordert, voldoende sterke bewijzen ter beschikking staan, om de geloofwaardigheid van de Schrift te staven.

3. Anderen hebben dit onderwerp uitvoerig behandeld; daarom is het voor het ogenblik voldoende slechts weinig er van aan te roeren, wat van het meeste belang is voor de kwestie in haar geheel. Behalve wat ik reeds besprak, is ook de oudheid van de Schrift van niet gering gewicht. Want ook al vertellen de Griekse schrijvers veel van de Egyptische theologie, toch bestaat er geen enkel herinneringsteken van enige godsdienst, dat niet in tijd veel later is dan Mozes. En ook Mozes verzint geen nieuwe God; maar hij stelt voor, wat de Israëlieten aangaande de eeuwige God gedurende een lang tijdsverloop van hun vaders, als het ware van hand tot hand overgeleverd, ontvangen hadden. Want wat doet hij anders, dan dat hij hen terugroept tot het verbond met Abraham gesloten? Wanneer hij een ongehoorde zaak aangebracht had, dan zou hij geen ingang gehad hebben; maar de bevrijding uit de slavernij, waarin zij gehouden werden, moest een bij allen bekende en gewone zaak zijn, zodat, zodra zij er melding van hoorden maken, dit hun harten ter stond opbeurde. Ja zelfs is het waarschijnlijk, dat zij omtrent het getal van de vierhonderd jaren ingelicht waren. Nu moet men eens nagaan, wanneer Mozes (die zelf reeds zozeer in tijd alle andere schrijvers te boven gaat) aan een zo ver terug gelegen begin de overlevering zijner leer ontleent, hoezeer dan de Heilige Schrift boven alle andere in ouderdom uitmunt.

Boek I hoofdstuk VIII : 4

Dat er, voorzover de menselijke rede vordert, voldoende sterke bewijzen ter beschikking staan, om de geloofwaardigheid van de Schrift te staven.

4. Of het moest zijn, dat men de Egyptenaren wilde geloven, die hun ouderdom uitstrekken tot zesduizend jaar voor de schepping van de wereld. Maar daar hun gebazel ook al de heidense schrijvers tot spot geweest is, is er geen reden om mij druk te maken met hen te weerleggen. Josefus haalt echter in zijn schrift tegen Apion vermeldenswaardige getuigenissen uit de oudste schrijvers aan, waaruit men kan opmaken, dat volgens de eenparige mening van alle volkeren de leer, die in de wet is gegeven, van de vroegste tijden af beroemd is geweest, ofschoon ze noch gelezen, noch waarlijk gekend is geweest. Opdat er dan bij boosaardige lieden geen argwaan zou blijven hangen en opdat slechten ook geen aanleiding zouden hebben tot spot, komt God aan deze beide gevaren met uitnemende geneesmiddelen tegemoet. Wanneer Mozes verhaalt, wat ongeveer driehonderd jaar tevoren Jakob door hemelse ingeving uitgesproken heeft over zijn nakomelingen, hoe maakt hij dan zijn eigen stam beroemd? Neen, hij brandmerkt die met eeuwige schande in de persoon van Levi. Simeon, zegt hij (Gen. 49:5), (Gen. 49:6) en Levi zijn vaten van de ongerechtigheid; mijn ziel kome niet in hun raad, en mijn tong niet in hun verborgen raadslag. Ongetwijfeld had hij die schande kunnen verzwijgen, niet alleen om zijn vader te sparen, maar ook om niet zichzelf met zijn ganse gezin te bezoedelen met een deel van diezelfde schande. Hoe kan hij worden verdacht, die, door uit eigen beweging te verkondigen, dat de eerste van het geslacht, waaruit hij gesproten was, volgens de uitspraak van de Heilige Geest verfoeilijk geweest is, noch persoonlijk voor zich zelf zorgt, noch weigert de haat van zijn stamgenoten op zich te laden, voor wie dit zonder twijfel onaangenaam was? Wanneer hij ook het goddeloos gemor van zijn eigen broeder Aäron en zijn zuster Mirjam vermeldt (Num. 12:1), zullen wij dan zeggen, dat hij spreekt naar de gezindheid van zijn vlees, of dat hij gehoorzaamt aan het bevel des Heiligen Geestes? Daarenboven, daar hij het hoogste gezag bekleedde, waarom laat hij dan niet het recht van het hoogste priesterschap aan zijn eigen zonen, maar verwijdert hij die tot in de uiterste plaats? Ik stip slechts weinige dingen aan uit vele; maar in de wet zelf zal men overal vele bewijzen aantreffen, die Mozes' volle geloofwaardigheid bewijzen, zodat hij buiten kijf als het ware als een engel Gods uit de hemel tot ons komt.

Boek I hoofdstuk VIII : 5

Dat er, voorzover de menselijke rede vordert, voldoende sterke bewijzen ter beschikking staan, om de geloofwaardigheid van de Schrift te staven.

5. Verder zijn de zovele en zo merkwaardige wonderen, die hij verhaalt, evenzovele bekrachtigingen van de wet, door hem gegeven en van de leer, door hem bekend gemaakt. Want dat hij door een wolk is weggenomen op de berg, dat hij tot de veertigste dag toe aan de menselijke saamleving is onttrokken geweest, dat bij het afkondigen zelf van de wet zijn aangezicht blonk als door de stralen van de zon, dat van alle zijden de bliksemen flikkerden, de donderslagen en het knetteren aan de ganse hemel gehoord werden, dat ook de bazuin, hoewel door geen mensen mond geblazen, weerklonk, dat de ingang van de tabernakel door een wolk, die zich ervoor bevond, aan het gezicht des volks onttrokken werd, dat door de huiveringwekkende ondergang van Korach, Dathan en Abiram, en de gehele goddeloze partij zijn gezag op zo wonderbare wijze werd bewezen, dat de steenrots door zijn staf geslagen terstond een waterstroom voortbracht, dat op zijn gebed het manna uit de hemel regende, heeft niet door dat alles God uit de hemel hem aanbevolen als een ontwijfelbaar profeet? Wanneer iemand tegenwerpt, dat ik als uitgemaakt neem, wat niet buiten kijf is, dan is het gemakkelijk deze schimp te ontzenuwen. Want daar Mozes dit alles in de vergadering geopenbaard heeft, welke gelegenheid was er dan om te verzinnen tegenover ooggetuigen zelf wat er geschied was? Zouden we dan moeten aannemen, dat hij opgetreden was, en terwijl hij

het volk beschuldigde van ongelovigheid, weerspanning, ondankbaarheid en andere misdaden, in hun tegenwoordigheid geroemd zou hebben, dat zijn leer bekrachtigd was door die wondertekenen, die zij zelf nooit ge zien hadden ?

Boek I hoofdstuk VIII : 6

Dat er, voorzover de menselijke rede vordert, voldoende sterke bewijzen ter beschikking staan, om de geloofwaardigheid van de Schrift te staven.

6. Want ook dit is opmerkenswaardig, dat, zo dikwijls als hij verhaalt van wondertekenen, er tevens op aangename wijze dingen aan worden toegevoegd, die het ganse volk tot tegen spraak konden prikkelen, indien daartoe maar de geringste gelegenheid geweest was. Daaruit blijkt, dat ze er slechts toe gebracht werden dat te billijken, omdat ze meer dan genoeg door hun eigen ondervinding overtuigd waren. Maar omdat de zaak te duidelijk was, dan dat het de heidense schrijvers moge lijk was te ontkennen, dat door Mozes wonderen verricht waren, heeft de vader van de leugen hun laster ingegeven, door die won deren aan toverkunsten toe te schrijven. Maar door welke gissing betichten zij hem ervan een tovenaer geweest te zijn, hem, die zulk een afschuw heeft van dit bijgeloof, dat hij beveelt te stenigen hem, die tovenaars en waarzeggers slechts geraadpleegd heeft ? Ongetwijfeld speelt geen bedrieger met goochelarij, of het is zijn bedoeling de gemoederen van de grote massa verstomd te doen staan, om zichzelf naam te maken. Wat doet echter Mozes? Doordat hij uitroept, dat hij en zijn broeder Aäron niets zijn, maar slechts volvoeren, wat God heeft voorgeschreven, wist hij voldoende alle onjuiste kenmerking af. Dan, wanneer men de zaken zelf beschouwt, welke tovenarij kon bewerken, dat dagelijks het manna uit de hemel regende en voldoende was tot voeding des volks? En dat, wan neer iemand meer dan de bepaalde maat verzameld had, hij, doordat het bedierf, leerde, dat zijn ongelovigheid van Gods wege gestraft werd? Voeg daarbij, dat God toeliet, dat zijn knecht door veel ernstige beproevingen zo onderzocht werd, dat de goddelozen nu met hun tegenspreken niets verder komen. Want hoe heeft hij, zo dikwijls als nu eens het ganse volk trots en verwaten opstond, en dan weer enkelen door met elkander saam te spannen poogden de heilige dienaar Gods omver te werpen, hun woede door goochelarij kunnen ontwijken? En de uitkomst leert openlijk, dat op deze wijze zijn leer voor alle tijden bekrachtigd is.

Boek I hoofdstuk VIII : 7

Dat er, voorzover de menselijke rede vordert, voldoende sterke bewijzen ter beschikking staan, om de geloofwaardigheid van de Schrift te staven.

7. Bovendien, dat hij aan de stam Juda in de persoon van de aartsvader Jakob de heerschappij toewijst (Gen. 49:10), wie zou kunnen loochenen, dat dit door een profetische geest gedaan is, temeer, wanneer wij de zaak zelf, zoals die door de uitkomst bewezen is, aan onze beschouwing onderwerpen? Stel, dat Mozes de eerste ontwerper van deze voorzegging was, dan gaan er toch, van die tijd af, waarop hij haar te boek stelde, vier honderd jaren voorbij, in welke er in de stam Juda geen sprake is van de scepter. Na de inhuldiging van Saul schijnt de koninklijke macht bij de stam Benjamin te berusten. Wanneer David door Samuël gezalfd wordt, welke grond is er dan aanwezig om haar over te dragen? Wie zou hebben kunnen verwachten dat uit het onaanzienlijk huis van een veeherder een koning zou voortkomen? En wijl daar zeven broeders waren, wie zou de eer bestemd hebben voor de jongste? Op welke

manier is hij verder tot de hoop des Koninkrijks gekomen ? Wie zou willen zeggen, dat de zalving door menselijke kunst, of overleg, of verstand geleid is, en niet veeleer, dat zij de vervulling was van de hemelse voorzegging? Evenzo, wat hij, zij het op duistere wijze, voorzegt over het opnemen van de heidenen in het verbond Gods, toont dat niet, doordat het na bijna tweeduizend jaar uitgekomen is, duidelijk aan, dat hij door Goddelijke ingeving gesproken heeft? Ik laat nu daar andere voorzeggingen, die zo duidelijk de Goddelijke openbaring ademen, dat het voor mensen met gezond verstand vaststaat, dat het God is, die spreekt. In 't kort gezegd, een gezang (Deut. 32) is een heldere spiegel, waarin God duidelijk zichtbaar is.

Boek I hoofdstuk VIII : 8

Dat er, voorzover de menselijke rede vordert, voldoende sterke bewijzen ter beschikking staan, om de geloofwaardigheid van de Schrift te staven.

8. In de overige profeten echter wordt dit nog duidelijker ge zien. Ik zal slechts enkele weinige voorbeelden uitkiezen; want het zou een te grote arbeid zijn ze alle te verzamelen. Toen ten tijde van Jesaja het koninkrijk Juda in vrede was, ja meende, dat het bij de Chaldeeën enige hulp kon vinden, predikte Jesaja over de ondergang van de stad en de ballingschap des volks. Ook al gaven wij toe, dat het nog niet een voldoende helder bewijs was van Goddelijke ingeving om lang te voren dingen te voor zeggen, die op dat ogenblik fabelachtig schenen te zijn, maar eindelijk bleken bewaarheid te worden: toch, vanwaar zullen wij zeggen, dat de voorstellingen kwamen, die hij tegelijkertijd uitsprak aangaande de verlossing, anders dan van God? Hij noemt Cyrus (Jes. 45:1), door wie de Chaldeeën moesten onderworpen worden en het volk in vrijheid gesteld moest worden. Er verliepen meer dan honderd jaren sinds de profeet aldus voor spelde, voordat Cyrus geboren werd. Want deze is eerst in het honderdste jaar of dienomtrent na de dood van de profeet ge boren. Niemand kon toen raden, dat er een Cyrus zou zijn, die met de Babyloniërs oorlog zou voeren en die, na een zo machtig koninkrijk onder zijn macht gebracht te hebben, een eind zou maken aan de ballingschap van het Israëlitische volk. Bewijst dit onopgesmukte verhaal, zonder enige versiering van woorden, niet duidelijk, dat wat Jesaja spreekt, ontwijfelbare uitspraken Gods zijn en geen gissingen van een mens? Weer om wanneer Jeremia (Jer. 25:11), (Jer. 25:12), een weinig voordat het volk weggevoerd werd, de tijd van de gevangenschap vaststelde op zeventig jaren en de terugkeer en de vrijheid aankondigde, moest dan zijn tong niet door de Geest Gods bestuurd worden? Van welk een onbeschaamdheid zou het getuigen te loochenen, dat het gezag van de profeten door zulke bewijzen bekrachtigd is en dat zo vervuld is, wat zij zelf uitspreken om voor hun woorden geloof te eisen? "Ziet, de voorgaande dingen zijn gekomen, en nieuwe dingen verkondig ik, eer dat zij uitspruiten, doe ik ulieden die horen" (Jes. 42:9). Ik spreek er niet over, dat Jeremia en Ezechiël, hoewel ze zo ver van elkander verwijderd waren, toch op dezelfde tijd profeterend, in al hun woorden evenzeer overeenstemden, alsof zij elkander wederkerig de woorden had den gedichteerd. En Daniël ? Heeft hij niet over toekomstige zaken tot ongeveer zeshonderd jaren ver zijn profetieën zo opgesteld alsof hij de geschiedenis schreef van dingen, die hadden plaats gevonden en overall bekend waren? Indien de vrome mensen deze dingen goed overdacht hebben, zullen zij ruimschoots toe gerust zijn tot het bedwingen van het geblaf van goddeloze mensen. Want dat bewijs is te duidelijk, dan dat het aan enige spotternij zou zijn blootgesteld.

Boek I hoofdstuk VIII : 9

Dat er, voorzover de menselijke rede vordert, voldoende sterke bewijzen ter beschikking staan, om de geloofwaardigheid van de Schrift te staven.

9. Ik weet, wat in hun verborgen hoeken sommige blaas kaken hier tegen inbrengen, om in het bestrijden van Gods waarheid de scherpzinnigheid van hun verstand aan de dag te leggen. Immers zij vragen, wie ons verzekerd heeft, dat door Mozes en de profeten geschreven is, wat onder hun naam ge lezen wordt. Ja zelfs durven zij de vraag te opperen, of er wel ooit een Mozes geweest is. Maar indien iemand in twijfel trekt, of er wel ooit een Plato geweest is, of een Aristoteles, of een Cicero, wie zou dan niet zeggen, dat zulk een krankzinnigheid met klappen of zweepslagen gekastijd behoorde te worden? De wet van Mozes is meer door hemelse voorzienigheid dan door ijver van mensen wonderlijk bewaard. En ofschoon ze door de nalatigheid van de priesters een korte tijd begraven heeft gelegen, is ze, sedert de vrome koning Josia haar gevonden heeft, onaf gebroken gedurende de opeenvolgende tijden in de handen van de mensen geweest. Maar ook niet als een onbekende en nieuwe zaak heeft Josia haar te voorschijn gehaald, maar als een zaak die altijd algemeen bekend geweest was en waarvan toen de herinnering overal voortleefde. Het oorspronkelijk boek was aan de tempel toevertrouwd; een kopie daarvan was opgeborgen in het koninklijk archief. Slechts dit was gebeurd, dat de priesters opgehouden hadden de wet zelf op de gebruikelijke wijze openlijk te lezen, en ook het volk zelf had de gewone lezing veronachtzaamd. En is het niet zo, dat er bijna geen eeuw voorbijgegaan is, waarin niet haar bekrachtiging versterkt en vernieuwd is? Of was Mozes onbekend aan hen, die David lazen. Maar om over allen gezamenlijk te spreken, het is meer dan zeker dat hun geschriften op geen andere wijze tot de nakomelingen gekomen zijn dan, om zo te zeggen, van hand tot hand gedurende een afgebroken reeks van jaren door de vaders overgeleverd die hen deels hadden horen spreken, deels uit de nog verse herinnering van degenen, die hen gehoord hadden, vernamen, dat ze zo gesproken hadden.

Boek I hoofdstuk VIII : 10

Dat er, voorzover de menselijke rede vordert, voldoende sterke bewijzen ter beschikking staan, om de geloofwaardigheid van de Schrift te staven.

10. Wat zij uit de geschiedenis van de Maccabeeën aanvoeren om aan de geloofwaardigheid van de Schrift afbreuk te doen, is veeleer van die aard, dat niets geschikters zou kunnen worden uitgedacht om haar te schragen. Laat ons eerst echter de verf die zij er over strijken, verwijderen: daarna zullen wij het geschut, dat ze tegen ons opstellen, omkeren tegen hen. Daar Antiochus, zo zeggen zij, alle boeken liet verbranden, waar zijn de exemplaren vandaan gekomen, die wij nu hebben? Ik echter vraag op mijn beurt, in welke werkplaats ze zo spoedig konden gemaakt worden. Want het staat vast, dat ze terstond nadat de vervolging opgehouden had, voor de dag gekomen zijn, en door alle vromen, die in hun leer opgevoed waren en daardoor met hen vertrouwd waren zonder tegenspraak herkend zijn. Ja zelfs, hoewel alle goddelozen, alsof ze daartoe een samenzwering gesmeed hadden, de Joden zo onbeschaamd beledigden, heeft nooit iemand hun een bedrieglijke onderschuiving van de boeken voor de voeten durven werpen. Want hoedanig dan ook, naar hun mening, de Joodse godsdienst, is, toch erkennen zij, dat Mozes die heeft gesticht. Wat verraden die wauwelaars dan anders dan hun brutaliteit, die groter is dan die van een hond, wanneer zij liegen, dat de boeken ondergeschoven zijn, wier gewijde ouderdom door de overeenstemming van alle geschiedenissen bewezen wordt? Maar om niet tevergeefs meer moeite te besteden aan het

weerleggen van zo walgelijke lasteringen: laat ons liever hieruit overwegen, hoe grote zorg de Heere gehad heeft om zijn Woord te bewaren, daar Hij het uit de barsheid van een verwoed tiran, als uit een krachtige brand, boven aller verwachting heeft uitgerukt; daar Hij vrome priesters en anderen met zulk een standvastigheid toegerust heeft, dat ze niet aarzelden deze schat, met betaling van hun leven, als dat nodig zou zijn, te kopen en aan hun nakomelingen over te geven; en daar Hij het zeer scherpe onderzoek van zoveel landvoogden en hun handlangers verijdeld heeft. Wie zou niet het treffelijk en wonderbare werk Gods erkennen, dat die heilige boeken, die naar de overtuiging van de goddelozen volkomen te gronde waren gegaan, terstond als het ware naar hun vaderland teruggekeerd zijn, en dat wel met groter waardigheid? Want er is een Griekse vertaling gevolgd, die hen over de ganse wereld verbreidde. En niet slechts daarin bleek het wonder, dat God de tafelen zijns verbonds uit de bloedige verordeningen van Antiochus verlostte, maar ook dat ze, temidden van zo menigvuldige rampen van het Joodse volk, waardoor het herhaaldelijk uitgeput en vernield en vervolgens schier tot de algehele ondergang gebracht was, toch behouden zijn overgebleven. De Hebreeuwse taal was niet alleen niet vermaard, maar was bijna onbekend, en ongetwijfeld zou ze, wanneer God niet zorg had willen dragen voor de godsdienst, geheel en al ondergegaan zijn. Want hoezeer de Joden, nadat ze uit de ballingschap teruggekeerd waren, van het juiste gebruik van hun moedertaal waren afgeweken, blijkt uit de profeten van die tijd; wat daarom nuttig is op te merken, omdat uit deze vergelijking des te duidelijker aan de dag treedt de oudheid van wet en profeten. En door wier toedoen heeft God de leer van de zaligheid, vervat in wet en profeten, voor ons behouden, opdat Christus te zijner tijd zou geopenbaard worden? Door toedoen van de allerheftigste vijanden van Christus zelf, namelijk de Joden, die Augustinus terecht daarom de boek afschrijvers van de Christelijke kerk noemt, omdat ze ons de boeken hebben verschaft, waarvan ze zelf geen nuttig gebruik maken.

Boek I hoofdstuk VIII : 11

Dat er, voorzover de menselijke rede vordert, voldoende sterke bewijzen ter beschikking staan, om de geloofwaardigheid van de Schrift te staven.

11. Wanneer we dan verder tot het Nieuwe Testament komen: op hoe hechte stutten steunt de waarheid daarvan! Drie van de evangelisten verhalen de geschiedenis in een eenvoudige en onaanzienlijke stijl. Vele hovaardigen boezemt die eenvoud afkeer in, natuurlijk omdat ze hun aandacht niet schenken aan de voornaamste hoofdstukken van de leer, uit welke men gemakkelijk kan opmaken, dat de evangelisten boven de menselijke bevatting over de hemelse verborgenheden spreken. Ongetwijfeld, ieder, die begiftigd is met een druppel ingeboren schaamtegevoel, zal beschaamd worden, wanneer hij het eerste hoofdstuk van Lukas leest. Ook de toespraken van Christus, welker hoofdinhoud door de drie evangelisten in 't kort wordt meegedeeld, bevrijden hun geschriften gemakkelijk van elke minachting. Johannes echter, donderend uit de hoogte, werpt de hardnekkigheid van hen, die hij niet dwingt tot de gehoorzaamheid des geloofs, krachtiger terneer dan enige bliksem. Laat te voorschijn komen al die neuswijze beoordelaars, wier hoogste lust het is de eerbied voor de Schrift uit hun eigen en anderer hart te verwijderen. Laat hen het evangelie van Johannes lezen: of ze willen of niet, ze zullen daar duizend uitspraken vinden, die althans hun bekrompen verstand wakker maken, ja, die in hun geweten een verschrikkelijk brandijzer indrukken tot breideling van hun gelach. Evenzo is het gesteld met Paulus en Petrus, want ofschoon het grootste deel van de mensen blind is ten opzichte van hun geschriften, houdt toch alleen reeds de hemelse majesteit van die geschriften hen aan zich geboeid en als het ware vastgebonden. Dit ene echter verheft hun leer meer dan genoeg boven de wereld, dat

Mattheüs, die te voren aan de verdiensten, die zijn geldbank hem opleverde, ge hecht was, en Petrus en Johannes, die in hun scheepjes vertoefden, allen ruwe, ongeleerde mensen, niets in de school van de mensen geleerd hadden, wat ze aan anderen konden overleveren. Paulus echter, die van een niet alleen openlijk, maar ook heftig en bloeddorstig vijand bekeerd werd tot een nieuw mens, bewijst door zijn plotselinge en onverwachte verandering, dat hij door een hemels bevel er toe gedreven werd de leer, die hij bestreden had, te beschermen. Laat die honden loochenen, dat de Heilige Geest op de apostelen is neergedaald, of laat hen, althans aan de geschiedenis geloofwaardigheid ontzeggen: toch roepen de feiten het openlijk uit, dat zij door de Geest onder wezen zijn, die, tevoren zelfs onder het lagere volk gering ge schat, plotseling aanvingen over de hemelse verborgenheden zo schoon te spreken.

Boek I hoofdstuk VIII : 12

Dat er, voorzover de menselijke rede vordert, voldoende sterke bewijzen ter beschikking staan, om de geloofwaardigheid van de Schrift te staven.

12. Voeg hier nog bij, dat er ook andere zeer goede redenen zijn om aan te nemen, dat het eenparig gevoelen van de kerk van groot gewicht is. Immers het mag niet voor gering gehouden worden, dat, sinds de Schrift openlijk bekend gemaakt is, ge durende zoveel eeuwen de wil van de mensen standvastig overeen gestemd heeft tot gehoorzaamheid aan haar; en dat, hoezeer ook Satan met de ganse wereld gepoogd heeft op wonderlijke wijze haar of te onderdrukken, of te verdelgen, of geheel en al te omhullen en uit de herinnering van de mensen weg te wissen zij toch altijd als een palm onder de druk omhoog geschoten is en onoverwinnelijk is gebleven. Want er is oudtijds schier niemand geweest, die begaafd was met wat voortreffelijker verstand, hetzij een wijsgeer, hetzij een redenaar, of hij heeft zijn kracht tegen haar ingespannen; maar toch heeft niemand daar mee iets bereikt. Tot haar vernietiging heeft de macht van de ganse aarde zich gewapend: al haar pogingen zijn in rook vervlogen. Hoe zou zij, van alle kanten zo heftig aangevochten, weer stand hebben kunnen bieden, wanneer ze slechts op menselijke hulp steunde? Ja zelfs juist hierdoor wordt des te meer bewezen, dat zij van God komt, dat zij, niettegenstaande de tegenkanting van alle menselijke inspanning, toch door haar eigen kracht telkens weer de overhand gehad heeft. Voeg hier nog bij, dat niet slechts een enkele stad, niet een enkel volk tot het besluit kwam haar te aanvaarden en te omhelzen, maar dat ze over de lengte en de breedte van de aarde, door de heilige eenstemmigheid van verschillende volkeren, die overigens niets met elkander gemeen hadden, haar gezag verkregen heeft. Verder hoewel wij ten zeerste onder de indruk moeten zijn van zulk een overeenstemming van zo geheel verschillende en overigens in alle dingen onderling verdeelde gemoederen, daar blijkt, dat zij slechts door Goddelijke kracht bewerkt is, wint zij nochtans niet weinig aan gewicht, wanneer wij letten op de vroomheid van hen, die zo overeenstemmen; wel niet van allen, maar van hen, door wie de Heere gewild heeft, dat zijn kerk, als door lichten zou schitteren.

Boek I hoofdstuk VIII : 13

Dat er, voorzover de menselijke rede vordert, voldoende sterke bewijzen ter beschikking staan, om de geloofwaardigheid van de Schrift te staven.

13. Met welk een gerustheid behoren wij dan ons bij die leer aan te sluiten, welke wij bekrachtigd en betuigd zien door het bloed van zoveel heilige mannen! Zij hebben niet

geaarzeld voor de eenmaal aangenomen leer moedig en onversaagd, ja zelfs met grote opgewektheid de dood tegemoet te gaan: hoe zouden wij dan niet die leer, die onder zulk een pand aan ons overgegeven is, met een vaste en ongeschokte overtuiging aanvaarden? Het is dus geen geringe bevestiging van de Schrift, dat zij door het bloed van zoveel getuigen verzegeld is, vooral wanneer wij overwegen, dat zij de dood tegemoet gegaan zijn om getuigenis te geven van hun geloof, niet in dweepzieke overmoedigheid, zoals somtijds dwaalgeesten plegen te doen, maar in krachtige en standvastige maar toch bezonnen ijver voor God. Er zijn nog vele andere, krachtige bewijsvoeringen, door welke de waardigheid en de majesteit van de Schrift niet alleen bevestigd wordt voor vrome harten, maar ook uitnemend beschermd wordt tegen de listige streken van lasteraars, maar die op zichzelf niet krachtig genoeg zijn om voor haar een; onwrikbare geloofwaardigheid te verwerven, totdat de hemelse Vader, door in haar zijn Godheid te openbaren, haar eerbied waardigheid aan alle verschil van mening onttrekt. Daarom zal dan eerst waarlijk de Schrift voldoende zijn tot de zaligmakende kennis Gods, wanneer haar zekerheid door de inwendige overtuiging van de Heilige Geest bevestigd zal zijn. De menselijke getuigenissen echter, die er zijn tot haar bevestiging, zullen dan niet zonder betekenis zijn, wanneer ze dat voornaamste en hoogste getuigenis, als het ware als hulp middelen onzer zwakheid van de tweede rang, volgen. Maar dwaas handelen zij, die willen, dat de ongelovigen bewezen wordt, dat de Schrift het Woord Gods is; want dit kan niet gekend worden, tenzij door het geloof. Derhalve heeft Augustinus gelijk, als hij zegt, dat vroomheid en vrede des harten moeten voorafgaan, wil de mens van zo grote dingen iets begrijpen.

Boek I hoofdstuk IX : 1

Dat de dweepzieken, die, met achterstelling van de Schrift, zich wenden tot openbaring, alle beginselen van de vroomheid omverwerpen.

1. Verder moet men het er voor houden, dat zij, die, met versmading van de Schrift, zich ik weet niet welke weg inbeelden om tot God te komen, niet zozeer door dwaling bevangen, als wel door razernij aangedreven worden. Want onlangs zijn sommige warhoofden opgedoken, die, het onderricht des Geestes op verwaten wijze als voorwendsel gebruikend, zelfs de lezing van de Schrift geheel versmaden en de eenvoudigheid van hen bespotten, die de dode en dodende letter, zoals zij dat noemen, nog navolgen. Maar ik zou wel eens van hen willen weten, wat dat voor een geest is, door wiens inblazing zij zich tot zulk een hoogte verheffen, dat zij de leer van de Schrift als een kinderlijke en onbetekenende durven minachten. Want als ze antwoorden, dat het de Geest van Christus is, dan is zulk een gerustheid al zeer belachelijk: want zij zullen toegeven, naar ik meen, dat Christus' apostelen en de andere gelovigen in de eerste kerk door geen andere Geest zijn verlicht geweest. En toch hoeft niemand van hen van die Geest minachting voor Gods Woord geleerd, maar ieder van hen is door Hem veeleer met grotere eerbied vervuld geweest, zoals hun geschriften zeer duidelijk getuigen. En zo was inderdaad door de mond van Jesaja (Jes. 59:21) voorzeggd. Want wanneer hij zegt: "Mijn Geest, die op u is, en mijn woorden, die Ik in uw mond gelegd heb, die zullen van uw mond niet wijken, noch van de mond van uw zaad tot in eeuwigheid toe", dan bindt hij het oude volk niet aan de uiterlijke leer, alsof het nog de eerste beginselen leerde; maar veeleer leert hij, dat dit het ware en volle geluk van de nieuwe kerk onder het rijk van Christus zal zijn, dat ze evenzeer door het Woord Gods als door de Geest wordt geregeerd. En daaruit maken wij op, dat door die windbuilen met verfoeilijke heiligschennis uiteengerukt wordt, wat de profeet door een onlosmaakbare band verbonden heeft. Voeg hierbij, dat Paulus, hoe wel tot in de derde hemel opgetrokken, toch niet afgelaten heeft vordering te maken in de leer van de wet en van de profeten, gelijk hij ook Timotheüs, die een leraar was van bijzondere voortreffelijkheid, vermaant, dat hij moet aanhouden in het lezen (1 Tim. 4:13). En ook is vermeldenswaardig die lofspraak, waarmee hij de Schrift siert (2 Tim. 3:16), zeggende, dat zij nuttig is tot lering, tot vermaning, tot weerlegging, opdat de dienstknechten Gods mogen volmaakt worden. Van hoe duivelse razernij getuigt het, te verzinnen, dat het gebruik van de Schrift vergankelijk of tijdelijk is, die de kinderen Gods tot het uiterste van hun loopbaan geleidt ! Verder zou ik ook wel willen, dat ze mij hierop antwoord gaven, of ze een andere geest in zich op genomen hebben, dan die, welke de Heere zijn discipelen beloofde. Ofschoon zij door de uiterste dolzinnigheid gekweld worden, meen ik toch niet dat zij door een zo grote razernij worden mee gesleurd, dat ze dit zouden wagen te beweren. Maar hoedanig zou de Geest zijn, die Hij in zijn belofte aankondigde? Immers een, die niet van zichzelf zou spreken, maar in hun harten zou geven en ingieten wat Hij zelf door zijn woord had verkondigd (Joh. 16:13). Het is dus niet de taak van de ons beloofde Geest, nieuwe en ongehoorde openbaringen te verzinnen of een nieuwe soort van leer te smeden, waardoor wij van de ontvangen leer van het evangelie kunnen worden afgeleid, maar juist die leer, die ons door middel van het evangelie wordt aangeprezen, in onze harten te verzegelen.

Boek I hoofdstuk IX : 2

Dat de dweepzieken, die, met achterstelling van de Schrift, zich wenden tot openbaring, alle beginselen van de vroomheid omverwerpen.

2. Daaruit begrijpen wij gemakkelijk, dat men zich naarstig moet toelagen op het lezen en horen van de Schrift, indien men enig nut en enige vrucht wil ontvangen van de Geest Gods, gelijk ook Petrus de ijver prijst (2 Petrus 1:19) van hen, die acht hebben op de profetische leer, die toch na de opgang van het licht des evangelies kon schijnen afgedaan te hebben; dat daarentegen, indien enige geest, met voorbijgaan van de wijsheid van Gods Woord, ons een andere leer opdringt, hij terecht verdacht moet worden van ijdelheid en leugenachtigheid. Immers, wanneer de Satan zichzelf verandert in een engel des lichts, welk gezag zal dan de Geest bij ons hebben, als Hij niet door een ontwijfelbaar zeker kenmerk onderscheiden wordt? En buiten twijfel is Hij ons duidelijk aangeduid door het Woord des Heeren: of het moest zijn, dat die ongelukkigen opzettelijk zoeken te dwalen tot hun verderf, doordat ze een geest zoeken, die veeleer van henzelf is, dan van Hem. Maar zij voeren aan, dat het onwaardig is de Geest Gods, aan wie alles onderworpen moet worden, te onderwerpen aan de Schrift. Alsof het smadelijk zou zijn voor de Heilige Geest, zichzelf overal gelijk en gelijkvormig te zijn, in alles zichzelf gelijk te blijven en nergens te veranderen. Zeker, wanneer Hij naar de maatstaf van een mens of van een engel, of naar enige andere maatstaf afgemeten werd, dan zou men moeten oordelen, dat Hij vernederd werd, zeg zelfs, wanneer ge wilt, tot dienstbaarheid gebracht werd. Maar wanneer Hij met zichzelf vergeleken wordt, wanneer Hij op zichzelf beschouwd wordt, wie zal dan zeggen, dat Hem daardoor onrecht aangedaan wordt. Maar zo wordt Hij toch, zult ge zeggen, aan een onderzoek onderworpen. Ik erken het; maar dan aan zulk een onderzoek, waardoor Hij gewild heeft, dat zijn majesteit bij ons bekrachtigd wordt. Hij moet ons meer dan genoeg zijn, zodra Hij zich in ons hart openbaart. Maar opdat niet onder zijn naam de geest van Satan insluipt, wil Hij door ons herkend worden in zijn beeld, dat Hij in de Schriften heeft ingedrukt. Hij is de auteur van de Schriften; Hij kan niet verschillend en ongelijk zijn. Zodanig Hij zich daar eenmaal heeft geopenbaard, moet Hij eeuwiglijk blijven. Dit is voor Hem niet smadelijk, of we moesten het soms voor eervol houden van zichzelf af te wijken en te ontaarden.

Boek I hoofdstuk IX : 3

Dat de dweepzieken, die, met achterstelling van de Schrift, zich wendden tot openbaring, alle beginselen van de vroomheid omverwerpen.

3. Wat betreft echter, dat zij spottenderwijs zeggen, dat wij ons houden bij de dodende letter: daarin worden zij gestraft voor de minachting van de Schrift. Want het staat voldoende vast, dat Paulus op die plaats (2 Kor. 3:6) strijdt tegen de valse apostelen, die de wet zonder Christus aanprezen en zo het volk aftrokken van de weldaad des Nieuwen Testaments, waarbij de Heere zich verbindt zijn wet in de ingewanden van de gelovigen te zullen ingriffen en in hun harten te zullen inschrijven. van de halve is de letter dood, en de wet des Heeren doodt degenen, die haar lezen, wanneer ze losgescheurd wordt van de genade van Christus en, zonder dat ze het hart raakt, alleen in de oren klinkt. Maar wanneer ze door de Geest krachtadig in de harten wordt ingedrukt, wanneer ze Christus vertoont, is ze een Woord des levens, bekerende de zielen, de eenvoudigen wijsheid geven de enz. Ja zelfs noemt de apostel op dezelfde plaats (2 Kor. 3:8) zijn prediking een bediening des Geestes, ontegenzeggelijk te kennen gevend, dat de Heilige Geest zo gehecht is aan zijn waarheid, die Hij in de Schriften heeft uitgedrukt, dat Hij eerst dan zijn kracht aan de dag doet komen en openbaart, wanneer vaststaat, dat het Woord de passende eerbied en de waardigheid ontvangt. En hiermee is niet in strijd, wat kort te voren gezegd is, dat het Woord zelf niet zeer vast is voor ons, wanneer het niet bevestigd wordt door het getuigenis des Geestes. Want met een wederkerige band

heeft de Heere de zekerheid van zijn Woord en zijn Geest onderling verbonden, opdat een welgegronde eerbied voor het Woord post vatte in onze harten, wanneer de Geest ons tegenschittert, die ons daar Gods aan schijn doet aanschouwen; opdat wij aan de andere zijde zonder enige vrees voor dwaling de Geest omhelzen, wanneer wij Hem in zijn beeld, dat is in het Woord, herkennen. Ja zo is het. God heeft het Woord niet onder de mensen gebracht om het korte tijd te vertonen en dan plotseling bij de komst zijns Geestes te doen verdwijnen, maar Hij heeft dezelfde Geest, door wiens kracht Hij het Woord had verschaft, gezonden, om zijn werk door de krachtvolle bevestiging des Woords te voltooien. Op deze wijze opende Christus aan de twee discipelen (Luc. 24:27) hun verstand; niet opdat ze, met verwerping van de Schriften, bij zichzelf wijs zouden zijn, maar opdat ze de Schriften zouden begrijpen. Op gelijke wijze, wanneer Paulus de Thessalonicenzen vermaant (1 Thess. 5:19, 20), dat zij de Geest niet moeten uitblussen, dan sleurt hij hen niet naar omhoog Tot ijdele bespiegelingen zonder het Woord; maar terstond voegt hij er aan toe, dat de profetieën niet veracht mogen worden. En daarin ligt ongetwijfeld de wenk, dat het licht des Geestes gedoofd wordt, zodra de profetieën in verachting raken. Wat kunnen hierop die opgeblazen geestdrijvers zeggen, die dit voor de enige uitnemende verlichting houden, wanneer ze rustig Gods Woord laten schieten en het vaarwel zeggen en al wat ze zich in hun slaap verbeelden even vermetel als onbezonnen aangrijpen ? Gewis, de kinderen Gods past een geheel andere ingetogenheid; die, gelijk ze zich zonder Gods Geest beroofd zien van alle licht van de waarheid, zo ook zeer goed weten, dat het Woord het werktuig is, waardoor de Heere de verlichting zijns Geestes aan de gelovigen uitdeelt. Want zij kennen geen andere Geest dan die in de apostelen gewoond en gesproken heeft, door wiens Goddelijke uitspraken zij voortdurend teruggeroepen worden Tot het horen van het Woord.

Boek I hoofdstuk X : 1

Dat de Schrift, om alle bijgeloof terecht te wijzen, uitsluitend de ware God stelt tegenover alle goden van de heidenen.

1. Evenwel, daar wij geleerd hebben, dat de kennis Gods, hoe wel ze in het bouwwerk van de wereld en in alle schepselen niet onduidelijk wordt voor ogen gesteld, toch nog vertrouwelijker en helderder door het Woord wordt ontvouwd, is het nu wenselijk na te gaan, of God zich in de Schrift zodanig aan ons open baart, als Hij tevoren in zijn werken getekend werd gezien. Ongetwijfeld een uitgebreide stof, wanneer men zich met een nauwkeurige behandeling daarvan wil bezig houden. Maar ik zal er mij mee tevreden stellen als het ware een korte inhoudsopgave voor te leggen, opdat vrome harten, daardoor ingelicht mogen weten, wat ze voornamelijk in de Schriften aangaande God moeten naspeuren, en opdat ze zich bij dat onderzoek op een vast doel mogen richten. Ik spreek nog niet over het bijzon van de verbond, waardoor Hij het geslacht Abrahams van de overige volken heeft onderscheiden. Want doordat Hij in genadige aanneming hen als kinderen ontving, die zijn vijanden waren, betoonde Hij zich reeds toen een Verlosser; wij houden ons echter nog bezig met die kennis, welke niet verder gaat dan de schepping van de wereld en niet opklimt tot Christus als Middelaar. Ofschoon ik nu een weinig verder enkele plaatsen uit het Nieuwe Testament zal moeten aanhalen (omdat ook daaruit zowel de macht van God de Schepper, als ook zijn voorzienigheid in de onderhouding van de eerste natuur bewezen wordt), wil ik toch dat de lezers weten, wat ik me voorgenomen heb nu te behandelen, opdat ze de hun gestelde perken niet te buiten gaan. Kort om het moge voor het ogenblik voldoende zijn te weten, hoe God, de Bouwmeester van hemel en aarde, de wereld, dit door Hem geschapen is, bestuurt. Overal echter wordt zowel zijn vaderlijke goedheid, als ook zijn tot weldoen geneigde wil verheerlijkt; ook worden voorbeelden van zijn gestrengheid mee gedeeld, die aantonen, dat Hij een rechtvaardig wreker is van misdaden, bovenal wanneer Hij met zijn verdraagzaamheid tegenover hardnekkigen niets vordert.

Boek I hoofdstuk X : 2

Dat de Schrift, om alle bijgeloof terecht te wijzen, uitsluitend de ware God stelt tegenover alle goden van de heidenen.

2. Op bepaalde plaatsen echter worden ons helderder beschrijvingen voorgelegd, waarin zijn werkelijke aanschijn als in een beeld te zien gegeven wordt. Want toen Mozes dat aanschijn beschreef, schijnt hij inderdaad in 't kort te hebben willen saamvatten, al wat de mensen van Hem behoorden te begrijpen. "HEERE, " zegt hij (Ex. 34:6), "HEERE, God, barmhartig en genadig, lankmoedig en groot van weldadigheid en waarheid, die de weldadigheid bewaart aan vele duizenden, die de ongerechtigheid, en overtreding, en zonde vergeeft; die de (on)schuldige geenszins onschuldig houdt, bezoekende de ongerechtigheid van de vaderen aan de kinderen, en aan de kindskinderen." Laat ons er op letten, dat zijn eeuwigheid en zijn zelfwezenheid verkondigd wordt, doordat die verheven naam JHWH HEERE, tweemaal herhaald wordt; dat vervolgens zijn deugden vermeld worden, door welke Hij ons beschreven wordt, niet zoals Hij is bij zichzelf, maar zoals Hij is jegens ons, zodat die kennis van God meer berust op een levend besef, dan op een ledige en zwevende bespiegeling. Verder horen wij, dat hier dezelfde deugden opgesomd worden, die, naar we opmerkten, schitteren aan de hemel en op de aarde: zijn zachtmoedigheid, goedheid, barmhartigheid, rechtvaardigheid, oordeel en waarheid. Want zijn deugd en macht zijn vervat in de naam Elohim. Met die zelfde

titels duiden Hem ook de profeten aan, wanneer ze zijn heilige naam ten volle willen doen uitkomen. En om niet genoodzaakt te worden veel plaatsen bijeen te brengen, zij thans voor ons een psalm (Ps. 145) voldoende, in welke zo nauwkeurig de hoofdsom van al zijn deugden wordt vermeld, dat niets schijnt te ontbreken. En toch wordt daar niets gezet, wat men niet in de schepselen kan zien. Zo zeer nemen wij, door wat de ervaring ons leert, waar, dat God zodanig is, als Hij zich in zijn Woord bekend maakt. Bij Jeremia (Jer. 9:24), waar Hij uitspreekt, hoedanig Hij door ons gekend wil worden, stelt Hij ons een beschrijving voor ogen, die wel niet zo volkomen is, maar toch geheel en al op hetzelfde neerkomt. "Die zich beroemt, " zo zegt Hij, "beroeme zich hierin, dat hij verstaat en Mij kent, dat ik de HEERE ben, doende weldadigheid, recht en gerechtigheid op de aarde. Deze drie voorzeker zijn ons ten eerste nodig te weten: zijn weldadigheid, op welke alleen ons aller zaligheid berust; zijn recht, dat dagelijks tegenover boosdoeners wordt uitgeoefend en hen nog zwaarder wacht tot hun eeuwig verderf; zijn gerechtigheid, waardoor de gelovigen bewaard en zeer goed gunstig gekoesterd worden. En wanneer ge die drie tezamen vat, dan betuigt de profetie, dat gij overvloedig stof hebt, om u in God te beroemen. En toch worden zo niet overgeslagen zijn waarheid, macht, heiligheid of goedheid. Want hoe zou de kennis van zijn gerechtigheid, weldadigheid en recht, die hier vereist wordt, kunnen bestaan, wanneer zij niet steunde op zijn onbuigbare waarheid? En hoe zou men kunnen geloven, dat de aarde door zijn recht en gerechtigheid bestuurd wordt, indien men geen begrip had van zijn macht? En van waar komt zijn weldadigheid anders dan uit zijn goedheid? Indien tenslotte al zijn wegen weldadigheid, recht en gerechtigheid zijn, is ook in die zijn heiligheid duidelijk zichtbaar. De kennis Gods dan, die ons in de Schriften voor ogen gesteld wordt, dient tot geen ander doel, dan de kennis, welke in de schepselen uitgedrukt schittert. Zij noodt ons namelijk eerst tot de vreze Gods en daarna tot vertrouwen op Hem: opdat wij en door volkomen rechtschapenheid des levens en door ongeveinsde gehoorzaamheid Hem leren dienen en ook geheel van zijn goedheid afhankelijk leren zijn.

Boek I hoofdstuk X : 3

Dat de Schrift, om alle bijgeloof terecht te wijzen, uitsluitend de ware God stelt tegenover alle goden van de heidenen.

3. Maar de bedoeling is hier een kort overzicht van de algemene leer op te stellen. En in de eerste plaats mogen de lezers opmerken, dat de Schrift, om ons tot de ware God te leiden uitdrukkelijk uitsluit en verwerpt alle goden van de heidenen; want bijna in alle tijden is de godsdienst overal vervalst geweest. Het is wel waar, dat de naam van de enige God overal bekend en gevierd is geweest. Want zij, die een grote schare goden dien den, hebben, zo dikwijls als ze spraken naar het aangeboren besef van de natuur, de naam Gods enkelvoudig gebruikt, alsof ze met een enige God tevreden waren. En dit heeft verstandig op gemerkt Justinus Martyr, die met dit doel een boek geschreven heeft over de alleenheerschappij Gods, waarin hij uit zeer veel getuigenissen aantoonde, dat de enigheid Gods in aller harten ingegrift is geweest. Hetzelfde bewijst ook Tertullianus uit de algemeen gebruikelijke spreektaal. Maar omdat ze allen zonder uitzondering door hun ijdelheid getrokken of vervallen zijn tot valse verzinsels, en hun zinnen zo verijdeld zijn, heeft al wat zij van nature beseft hebben omtrent de enige God geen meerdere kracht, dan dat zij niet te verontschuldigen zouden zijn. Want ook de allerwijsten onder hen geven openlijk blijk van de om zwerfende dwaling huns geestes, wanneer ze de bijstand van een of andere god begeren, en zo in hun wensen onzekere goden aanroepen. Bovendien, al hadden ze een minder ongerijmde opvatting aangaande Jupiter, Mercurius, Venus, Minerva en andere goden dan de ongeleerde massa, toch zijn ze,

door zich een veelvoudige aard van God in te beelden, ook zelf niet bevrijd geweest van de bedriegerijen van Satan. En we hebben reeds elders gezegd, dat al de uitvluchten, die de wijsgeren spitsvondig hebben uitgedacht, de schuld van hun afwijking niet zo uitwissen, dat men zou kunnen zeggen, dat niet de waarheid Gods door allen verdorven is. Daarom gebiedt Habakuk (Hab. 2:20), wanneer hij alle afgodsbeelden vervloekt heeft, dat men God moet zoeken in zijn tempel, opdat de gelovigen geen andere zouden toelaten, dan die zich in zijn Woord geopenbaard had.

Boek I hoofdstuk XI : 1

Dat het zonde is aan God een zichtbare gedaante toe te kennen, en dat in het algemeen van de ware God afwijken, al wie zich afgoden oprichten.

1. Maar zoals de Schrift, tegemoet komend aan het onbeholpen en onontwikkelde verstand van de mensen, op gemeenzame wijze pleegt te spreken, zo stelt zij, wanneer ze de ware God van de valse goden wil onderscheiden, Hem voornamelijk tegen over de afgoden; niet omdat ze goedkeurt, wat op verfijnder en sierlijker wijze door de wijsgeren geleerd wordt, maar opdat ze des te beter zou openbaar maken de dwaasheid, ja de zineloosheid van de wereld, die ze, zo lang ieder zijn eigen bespiegelingen aanhangt, bij het zoeken naar God aan de dag legt. Zo maakt de bepaling van God, die men overal in de Schrift ontmoet, en die al het andere uitsluit, alles te niet, wat de mensen zich naar hun eigen opvatting als godheid vervaardigen; want God zelf is alleen een voldoende getuige aangaande zichzelf. Intussen, daar deze onmenswaardige dwaasheid de ganse wereld bevangen heeft, dat men zichtbare gedaanten Gods begeerde, en zo uit hout, steen, goud, zilver en andere dode en vergankelijke stof goden vormde, moeten wij dit beginsel vasthouden, dat door een goddeloze leugen Gods eer wordt aangetast, zo dikwijls Hem enige gedaante wordt toegedicht. Daarom wanneer God in de wet, nadat Hij voor zich alleen de eer van de Godheid heeft opgeëist, wil leren, welke dienst Hij goedkeurt of verwerpt, voegt Hij er terstond aan toe (Exod. 20:4): "Gij zult u geen gesneden beeld, noch enige gelijkenis maken"; door welke woorden Hij onze ongebondenheid breidelt, opdat wij niet zouden pogen Hem door enige zichtbare afbeelding voor te stellen. En in 't kort noemt Hij alle gedaanten op, door welke het bijgeloof reeds van ouds begonnen was Zijn waarheid in leugen te verkeren. Want we weten, dat de zon aangebeden werd door de Perzen. Zoveel sterren ook de dwaze heidenen aan de hemel zagen, even zoveel goden hebben zij zich voorgesteld. Er was schier geen enkel dier meer, dat voor de Egyptenaren niet de gedaante van een god was. De Grieken echter schenen boven de anderen wijs te zijn, omdat ze God dienden in menselijke gedaante 1) En toch vergelijkt God de afbeeldingen niet met elkander, alsof de ene meer, de andere minder paste; maar zon van de uitzondering verwerpt Hij alle beelden, schilderingen en andere tekenen, door welke de bijgelovigen meenden, dat Hij hun nabijheid

zou

zijn.

1) Maxim.Tyr.plat.serm.38

Boek I hoofdstuk XI : 2

Dat het zonde is aan God een zichtbare gedaante toe te kennen, en dat in het algemeen van de ware God afwijken, al wie zich afgoden oprichten.

2. Dit kan men gemakkelijk opmaken uit de redenen, die Hij aan het verbod toevoegt. In de eerste plaats zegt Hij bij Mozes: "Gedenk, dat de HEERE met u gesproken heeft In het dal van Horeb; gij hebt zijn stem gehoord, maar zijn gedaante niet gezien, wacht u dan wel, dat gij u niet bedriegt en u enige gelijkenis maakt enz." (Deut. 4:15). Wij zien, dat God duidelijk zijn stem stelt tegenover alle gedaanten, opdat wij mogen weten, dat van God afwijken allen, die zichtbare gedaanten van Hem begeren te hebben. Van de profeten zal alleen Jesaja voldoende zijn, die in het aantonen van deze zaak het uitvoerigst is, om te leren, dat door een ongepast en ongerijmd verzinsel Gods majesteit bezoedeld wordt, wanneer Hij, die onlichamelijk is, aan lichamelijke stof, Hij, die onzichtbaar is, aan een zichtbaar beeld, Hij, die Geest is, aan een onbezield voorwerp, Hij, die onmetelijk is, aan een klein stuk hout, steen of goud gelijk gemaakt wordt. (Jes. 40:18) (Jes. 41:7, 29) (Jes. 45:9) (Jes. 46:5). Op de zelfde wijze redeneert ook Paulus (Hand. 17:29): "Wij dan, zijnde Gods geslacht moeten niet menen, dat de Godheid goud, of zilver, of steen gelijk zij, welke door mensenkunst en bedenking gesneden zijn." Daaruit blijkt duidelijk, dat al wat er aan beelden opgericht of aan afbeeldingen geschilderd wordt om God uit te beelden, Hem volstrekt mishaaft als een ontering van zijn majesteit. En wat wonder is het, dat de Heilige Geest uit de hemel deze uitspraken als donderslagen neerzandt, daar Hij ook ellendige en blinde afgodendienaars noopt zulk een belijdenis van de aarde af uit te spreken? Bekend is de klacht van Seneca, die men bij Augustinus leest 1) : "De heilige, onsterfelijke en onaantastbare goden, " zo zegt hij, "stellen zij voor in alledaags en onaanzienlijk materiaal en bekleden ze met het uiterlijk van mensen en dieren, sommigen stellen hen voor als wezens van gemengd geslacht en uit ongelijksoortige lichamen saam gesteld; en zij noemen goden wezens die, wanneer ze leven ontvingen en men hen ontmoette, voor monsters zouden gehouden worden." En daaruit blijkt weerom duidelijk, dat degenen, die de beelden verdedigen, met een minderwaardige spitsvondigheid voor de dag komen, wanneer ze voorwenden, dat de beelden de Joden verboden waren, omdat zij geneigd waren tot bij geloof. Alsof slechts een volk aanging wat God uit zijn eeuwig Wezen en uit de onafgebroken orde van de natuur aanvoert. En Paulus sprak ook niet tot de Joden, maar tot de Atheners toen hij de dwaling, die gelegen is in het uitbeelden van God weerlegde.

1) De civ. dei VI, 10.

Boek I hoofdstuk XI : 3

Dat het zonde is aan God een zichtbare gedaante toe te kennen, en dat in het algemeen van de ware God afwijken, al wie zich afgoden oprichten.

3. God heeft wel soms door zekere tekens de tegenwoordigheid van zijn Godheid getoond, zodat er werd gezegd, dat Hij gezien werd van aangezicht tot aangezicht; maar alle tekenen, die Hij ooit heeft laten zien, pasten doelmatig bij de wijze van onderricht en herinnerden de mensen tevens duidelijk aan de onbegrijpelijkheid van zijn Wezen. Want hoewel de wolk en de rook en de vlam tekenen waren van Gods heerlijkheid, hielden ze als het ware als met een breidel aller harten er van terug, dat ze zouden trachten dieper door te dringen (Deut. 4:11). Daar om heeft zelfs Mozes (aan wie Hij zich toch meer dan aan anderen op zeer gemeenzame wijze heeft geopenbaard) door ge beden niet kunnen gedaan krijgen, dat hij Gods aanschijn aan schouwde; ja zelfs ontving hij het antwoord, dat een mens niet in staat is zulk een glans te verdragen (Exod. 33:13) e.v.. De Heilige Geest is verschenen onder de gedaante van een duif (Matth. 3:16); maar doordat die terstond verdween, ziet een ieder, dat de gelovigen door dit teken, dat slechts een ogen blik duurde, vermaand werden te geloven, dat de Geest onzichtbaar is, opdat ze, tevreden met zijn kracht en genade, naar geen enkele uiterlijke

gestalte zouden zoeken. Want dat God somtijds verschenen is onder de gedaante van een mens, was een voorspel van de toekomstige openbaring in Christus. Daarom mochten de Joden allermint dit als een voorwendsel misbruiken, om zich een teken van de Godheid op te richten in een menselijk« gestalte. Ook het verzoendeksel, van waar God onder de wet de tegenwoordigheid zijner kracht openbaarde, was zo samengesteld, dat het te kennen gaf, dat het beste aan schouwen van de Godheid dit is, wanneer de harten uit bewondering zich boven zichzelf verheffen (Exod. 25:17), (Exod. 25:18), (Exod. 25:21). Want de Cherubim bedekten het met uitgebreide vleugelen, het voorhangsel verhulde het, en reeds de diep verscholen plaats zelf verborg het. Daarom is het allermint duister, dat zij dwaas handelen, die beeltenissen van God en van de heiligen trachten te verdedigen met het voorbeeld van de Cherubim. Want wat, vraag ik u, wilden die beeldjes anders te kennen geven, dan dat beelden niet geschikt zijn om de verborgenheden Gods voor te stellen? Daar ze hiertoe gevormd waren, om, met hun vleugelen het verzoendeksel bedekkend, niet alleen de ogen van de mensen, maar al hun zinnen van de aanblik Gods af te houden en zo de vermetelheid terecht te wijzen. Hier komt nog bij, dat de profeten (Jes. 6:2) ons de Serafs, die hun in een gezicht getoond werden, schilderen met omhuld gelaat, waardoor ze te kennen geven, dat de glans van de Goddelijke heerlijkheid zo groot is, dat ook de engelen zelf van een rechtstreekse aanblik afgehouden werden, en dat de kleine vonken daarvan, die in de engelen schitteren, aan onze ogen onttrokken zijn. Trouwens de Cherubim, over wie nu gesproken wordt, behoorden, volgens de erkenning van allen, die juist oordelen, tot de oude onderwijzing van de wet. Daarom is het ongerijmd hen aan te halen als een voorbeeld, dat voor onze tijd dient. Want die kinderlijke tijd, om zo te zeggen, voor welke een dergelijk begin onderwijs bestemd was, is voorbijgegaan. En inderdaad moet men er zich over schamen, dat de heidense schrijvers verstandiger uitleggers zijn van de wet Gods dan de pausgezinden. Juvenalis werpt de Joden spottend voor de voeten dat ze de heldere wolken en de Godheid des hemels aanbidden. 1). Dit verwijt is wel onjuist en goddeloos, maar toch spreekt hij meer in overeenstemming met de waarheid, door te zeggen, dat hij hen geen afbeelding van God bestaat, dan de pausgezinden, die bazelen, dat er geen zichtbare afbeelding van God geweest is. Wat nu betreft het feit, dat het volk van de Joden herhaaldelijk in driftige haast er toe gekomen is om zich afgoden te zoeken, evenals wateren uit een grote bronwel met geweldige kracht opborrelen: laat ons hieruit liever leren, hoe groot de neiging is van ons ver stand tot afgodendienst, opdat we niet, door de schuld van een vergrijp, dat ons allen gemeen is, op de Joden te laden, onder de ijdele verlokkingen van de zonde een doodbrengende slaap slapen. 1 } Sat. XIV, 97.

Boek I hoofdstuk XI : 4

Dat het zonde is aan God een zichtbare gedaante toe te kennen, en dat in het algemeen van de ware God afwijken, al wie zich afgoden oprichten.

4. Dezelfde bedoeling ligt ook hierin (Ps. 115:4) en (Ps. 135:15): "de afgoden van de heidenen zijn zilver en goud, het werk van des mensen handen"; want ook uit de stof maakt de profeet op dat het geen goden zijn, wier beeld van goud is of van zilver, en hij neemt als een uitgemaakte zaak, dat alle opvatting omtrent God, die wij op ons eigen gevoelen baseren, een dwaas verzinsel is. Hij noemt liever goud en zilver, dan klei of steen, opdat niet de glans of de waarde de afgodsbeelden eerbiediging zou verschaffen. Hij besluit echter in 't algemeen, dat niets minder waarschijnlijk is, dan dat uit enige dode stof goden gesmeed zouden worden. Intussen wijst hij met niet minder klem op iets anders, namelijk, dat met een al te dolzinnige vermetelheid de mensen zich verheffen, die een vergankelijke adem als een gunst telkens voor

een ogenblik verkregen, in en uitademen en het toch wagen Gods eer op afgoden over te brengen. De mens zal genoodzaakt zijn te erkennen, dat hij een levend wezen is van een dag, en toch willen, dat men als God beschouwt een metaal, waaraan hij de oorsprong van de Goddelijkheid gegeven heeft. Want waaruit hebben de afgoden hun begin anders dan uit de wil van de mensen? Volkomen juist is de spotternij van de heidense dichter: 1) "Eertijds was ik de tronk van een vijgenboom, nutteloos brandhout, Maar toen de werkman weifelde, wat hij zou maken: een bank, of enz. Wilde hij liever, dat ik een god zou zijn." Denk u eens in: een aards mensje, dat schier ieder ogenblik zijn leven uitblaast, zal door zijn kunst de naam en de eer van God op een dood blok hout overdragen. Maar daar die Epicureïsche dichter, geestig spottend, zich in 't geheel niet om godsdienst bekommerd heeft, zullen wij de spotwoorden van hem en zijns gelijken laten voor wat ze zijn, maar ons moge priemen, ja doorboren de berisping van de profeet, als hij zegt, dat al te waanzinnig zijn zij, die van hetzelfde hout vuur aanleggen en er zich bij warmen, de oven stoken om brood te bakken, vlees te braden of te koken, en een god maken, voor wie zij knielen en zich neerbuigen om hem te aanbidden (Jes. 44:12). Daarom stelt hij hen elders (Jes. 40:21) schuldig niet alleen uit de wet, maar verwijt hun, dat zij uit de grondvesten van de aarde geen lering hebben getrokken; dewijl er ongetwijfeld niets minder passend is dan God, die oneindig en onbegrijpelijk is, te willen beperken tot een maat van vijf voeten. En toch toont de gewoonte aan, dat deze zonderlinge manier van doen, die openlijk strijdt tegen de orde van de natuur, de mensen van nature eigen is. Verder moeten we onthouden, dat op vele plaatsen (Jes. 2:8) (Jes. 31:7) (Jes. 57:10) (Hos. 14:4) (Micha 5:12) de afgoderijen met deze manier van zeggen worden aangeduid, dat ze werken zijn van mensenhanden, die het gezag van God missen; zodat dit vaststaat, dat alle godsdiensten verfoeilijk zijn, die de mensen in zichzelf uitdenken. Nog meer laat de profeet deze razernij uitkomen in de psalm (Ps. 115), wanneer hij er op wijst, dat Zij, die daartoe met inzicht begaafd zijn, opdat ze mogen weten, dat alles alleen door Gods kracht bewogen wordt, hulp vragen van dingen, die dood zijn en gevoel missen. Maar omdat de verdorvenheid van de natuur zowel alle volken als ook een ieder in het bijzonder tot zo grote krankzinnigheid weg sleurt, slingert ten laatste de Geest deze vreselijke bliksem van de vervloeking: "dat die hen maken hun gelijk worden, en al wie op hen vertrouwt" (Ps. 115:8). Men moet echter opmerken dat een gelijkenis evenzeer verboden wordt als een gesneden beeld; waardoor de zotte behoedzaamheid van de Grieken weerlegd wordt. Want zij menen, dat zij er keurig van afkomen, wanneer ze God niet in beeldhouwwerk afbeelden, terwijl ze in schilderingen ongebondener te werk gaan dan enig ander volk. En toch verbiedt de Heere niet alleen, dat Hem door de beeldhouwer een beeltenis wordt opgericht, maar ook dat Hij door welke kunstenaar dan ook wordt uitgebeeld: want zo wordt Hij verkeerd en met krenking van zijn majesteit voor gesteld.

1} Horat. Sat. I, 8, 1 e.v.

Boek I hoofdstuk XI : 5

Dat het zonde is aan God een zichtbare gedaante toe te kennen, en dat in het algemeen van de ware God afwijken, al wie zich afgoden oprichten.

5. Ik weet wel, dat het een algemeen en overbekend ge zegde is, dat de beelden de boeken van de leken zijn. Dit heeft Gregorius gezegd; maar de Geest Gods verkondigt het geheel anders, en wanneer Gregorius in dit opzicht bij Hem ter schole was geweest, zou hij nooit zo gesproken hebben. Want daar Jeremia (Jer. 10:3) verkondigt, dat de leer van de ijdelheid hout is, daar Habakuk (Hab. 2:18) leert, dat het gegoten beeld een leugen leraar IS, moet voorzeker hieruit de algemene leer worden op gemaakt, dat nietig, ja zelfs leugenachtig is al wat de

mensen aangaande God uit beelden leren. Indien men de tegenwerping zou maken, dat door de profeten bestraft worden zij, die de beelden tot goddeloos bijgeloof misbruikten, dan erken ik dat; maar ik voeg er aan toe, wat aan een ieder duidelijk is, dat door hen ten volle veroordeeld wordt, wat de pausgezinden als een onbetwistbare grondstelling beschouwen, namelijk, dat de beelden dienst doen als boeken. Want de profeten stellen de beelden tegenover de ware God, als aan elkander tegengestelde zaken, die nooit met elkander kunnen overeenstemmen. Deze vergelijking, zeg ik, wordt in de plaatsen, die ik zoëven aanhaalde, opgesteld, namelijk, dat, daar er een waarachtig God is, die de Joden dienden, verkeerdelijk en valselijk zichtbare gestalten uitgedacht worden, die God moeten voorstellen, en dat jammerlijk misleid worden allen, die de kennis van God daaruit zoeken te verkrijgen. Ten slotte, als de zaak niet zo stond, dat de kennis Gods, die men uit de beelden tracht te verkrijgen, bedrieglijk en vals is, zouden de profeten haar niet zo in het algemeen veroordelen. Tenminste ik houd dit staande: wanneer wij leren, dat het ijdelheid en leugen is, dat de mensen God door beelden pogen voor te stellen, dan doen wij niet anders dan van woord tot woord herhalen, wat de profeten hebben geleerd.

Boek I hoofdstuk XI : 6

Dat het zonde is aan God een zichtbare gedaante toe te kennen, en dat in het algemeen van de ware God afwijken, al wie zich afgoden oprichten.

6. Men leze bovendien wat Lactantius en Eusebius over deze zaak geschreven hebben, die niet aarzelen voor vast aan te nemen, dat allen, wier beelden men ziet, stervelingen geweest zijn. Evenzo Augustinus, die onbeschroomd uitspreekt, dat het zonde is niet alleen beelden te aanbidden, maar ook ze voor God op te richten. En toch zegt hij niets anders, dan wat vele jaren tevoren op het Elibertinische concilie besloten was, welks zes en dertigste besluit aldus luidt: "Er is besloten, dat er in de kerken geen schilderijen zullen zijn, opdat niets, wat vereerd of aangebeden wordt, op de wanden geschilderd worde". Maar vooral is vermeldenswaard wat dezelfde Augustinus elders 1) uit Varro aanhaalt, en met zijn ondertekening bevestigt: dat zij, die het eerst de beelden van de goden hebben ingevoerd, de vrees hebben weggenomen en de dwaling hebben vermeerderd. Indien alleen Varro dit zeide, zou het misschien weinig gezag hebben; maar toch zou het ons terecht met schaamte moeten vervullen, dat een heidens man, als het ware in de duisternis tastend, tot dit licht gekomen is, dat hierom de lichamelijke afbeeldingen Gods majesteit onwaardig zijn, omdat α bij de mensen de vrees voor Hem verminderen en de dwaling vermeerderen. Voorzeker de zaak zelf getuigt, dat dit gezegde even waar als verstandig was; maar Augustinus, die het ontleend heeft aan Varro, vermeldt het alsof het uit zijn eigen inzicht voortkomt. En in de eerste plaats maakt hij er opmerkzaam op, dat de eerste dwalingen aangaande God, waarin de mensen geraakt zijn, niet begonnen zijn bij de beelden, maar dat die dwalingen, doordat hun nieuwe stof toegevoegd werd, door de beelden zijn toegenomen. Vervolgens legt hij uit, dat daardoor de vreze Gods verminderd of zelfs weggenomen wordt, omdat zijn Goddelijkheid in de dwaasheid van de beelden en in hun onpassende en ongerijmde vorming gemakkelijk kan geminacht worden. Helaas, onder vonden wij maar niet zozeer de waarheid van dit tweede punt! Al wie dus naar behoren onderwezen begeert te worden, moet van elders, en niet uit de beelden leren, wat hij over God moet weten.

1) De civ. dei IV, 9; 31.

Boek I hoofdstuk XI : 7

Dat het zonde is aan God een zichtbare gedaante toe te kennen, en dat in het algemeen van de ware God afwijken, al wie zich afgoden oprichten.

7. Daarom, indien de pausgezinden nog enige schaamte hebben, moeten ze voortaan met meer die uitvlucht gebruiken, dat de beelden de boeken van de leken zijn, welke uitvlucht zo duidelijk door verscheidene getuigenissen van de Schrift weerlegd wordt. En ook al zou ik hun dit toegeven, dan zouden ze daardoor toch nog niet veel gevorderd zijn in het beschermen van hun afgoden. Wat voor soort wonderlijke dingen zij de mensen in plaats van God opdringen, is bekend. En wat zijn de schilderstukken of de beelden, die zij de heiligen wijden, anders dan toonbeelden van een zeer verdorven weelde en onreinheid? Indien iemand zich naar die afbeeldingen zou willen regelen, zou hij waard zijn met stokken te worden geslagen. Voorwaar de bordelen vertonen de hoeren kuiser en zediger opgesierd, dan de kerken de afbeeldingen, die ze voor de afbeeldingen van maagden gehouden willen zien. De martelaren stellen zij voor met een uiterlijk, dat in 't geheel niet eerbaarder is. Ze mochten dus hun afgoden tenminste wel met enige ingetogenheid bekleed afbeelden, om een weinig zediger de leugen uit te spreken, dat zij de boeken zijn van een of andere heiligheid. Maar ook dan zullen wij antwoorden, dat dit niet de manier is om op heilige plaatsen het gelovige volk te onderwijzen, daar God wil, dat het op die plaats door een geheel andere leer onderwezen wordt dan door die nietige dingen. Hij heeft bevolen, dat daar in de prediking van zijn Woord en de bediening van de heilige sacramenten een allen gemeen schappelijke leer wordt geboden; naar zij, die hun ogen laten rondwalen om de beelden te beschouwen, verraden daar door, dat zij met te weinig ijver hun geest inspannen tot het horen van die leer. Wie noemen de pausgezinden dan leken die in hun ongeletterdheid alleen door beelden kunnen onderwezen worden? Voorwaar zodanigen, die de Heere erkent als zijn discipelen; die Hij de openbaring van zijn hemelse wijsheid waardig keurt; die Hij door de heilaanbrengende verborgenheden van zijn Koninkrijk wil onderwezen zien. Ik erken, dat, zoals de zaken staan, er tegenwoordig niet weinigen zijn, die zulke hoeken niet kunnen ontberen. Maar vanwaar, zo vraag ik, komt die domheid, anders dan doordat hun de leer onthouden wordt, die alleen geschikt was om hen te vormen? Immers om geen andere reden hebben de oversten van de kerken aan de beelden de taak om te onderwijzen overgelaten, dan omdat zij zelf stom waren. Paulus getuigt (Gal. 3:1), dat Christus door de ware prediking van het evangelie afgeschilderd wordt, en in zekere zin voor onze ogen gekruisigd wordt. Waartoe diende het dan, dat overal in de kerken zoveel kruisen opgericht werden, houten, stenen, zilveren en gouden, wanneer dit maar goed en getrouwelijk ingeprent werd, dat Christus gestorven is om aan het kruis onze vloek te dragen, onze zonden te boeten door de offerande zijns lichaams, ze met zijn bloed af te wassen en tenslotte ons met God de Vader te verzoenen? En hieruit alleen hadden zij meer kunnen leren dan uit duizend houten of stenen kruisen; want aan gouden en zilveren kruisen hechten hebzuchtigen wellicht hun hart en ogen steviger dan aan enig woord van God.

Boek I hoofdstuk XI : 8

Dat het zonde is aan God een zichtbare gedaante toe te kennen, en dat in het algemeen van de ware God afwijken, al wie zich afgoden oprichten.

8. Verder, over de oorsprong van de afgodsbeelden is met na genoeg algemene instemming aangenomen, wat staat geschreven in het Boek van de Wijsheid (14:15): namelijk dat de

eerste uitvinders daarvan diegenen geweest zijn, die aan de doden deze eer bewezen, dat ze de herinnering aan hen bijgelovig vierden. En zeker, ik erken, dat deze verkeerde gewoonte zeer oud is, en ik looch niet, dat zij de fakkel geweest is, waardoor de dolle drift van de mensen tot beeldendienst ontstoken is en daarna heftiger ontvlamd is; maar toch geef ik niet toe, dat dit de eerste bron van het kwaad geweest is. Want dat de afgodsbeelden reeds in gebruik waren, voordat dat streven om de beelden van de doden te wijden toegenomen was (waarvan bij de heidense schrijvers herhaaldelijk melding gemaakt wordt), blijkt duidelijk uit wat Mozes zegt. Wanneer hij verhaalt (Gen. 31:19), dat Rachel de afgodsbeelden van haar vader gestolen had, dan spreekt hij daarover als over een algemeen verbreid kwaad. Daaruit kan men opmaken, dat het verstand van de mens om zo te zeggen, een werkplaats is, waar voortdurend afgoden gemaakt worden. Na de zondvloed was er een zekere weer geboorte van de wereld, en toch gaan niet vele jaren voorbij, of de mensen vormen zich naar hun goeddunken goden. En het is te geloven, dat nog tijdens het leven van de heilige aartsvader zijn kleinzonen zich aan de beeldendienst hebben overgegeven, zodat hij niet zonder de bitterste smart met zijn eigen ogen zag, dat de aarde door afgoden verontreinigd werd, de aarde, wier schandvlekken God kort te voren door zulk een vreselijk oordeel had weggewist. Want Terah en Nahor waren reeds voor de geboorte van Abraham vereerders van valse goden zoals Josua getuigt (Joz. 24:2). En daar het nakroost van Sem zo spoedig is afgeweken, wat zullen wij dan oordelen over de nakomelingen van Cham, die in hun vader reeds lang te voren vervloekt waren? Ongetwijfeld de zaak staat zo. De geest van de mens, vervuld als ze is van trots en vermetelheid, durft zich, naar eigen bevatting, God voorstellen; overeenkomstig de domheid, waaraan ze lijdt, ja de zeer grove onwetendheid, waaronder hij bedolven is, bedenkt hij ijdelheid en een ledige hersenschim in de plaats van God. Bij deze kwade dingen komt nog een nieuwe slechtheid, namelijk deze, dat de mens God naar de opvatting, die hij innerlijk van Hem heeft, tracht uit te drukken in een stuk werk. De geest verwekt dus het afgodsbeeld, de hand brengt het ter wereld. Dat dit de oorsprong is van de beeldendienst, namelijk dat de mensen niet geloven, dat God bij hen is, tenzij Hij zich vleselijk in hun tegenwoordigheid vertoont blijkt uit het voorbeeld van de Israëlieten (Exod. 32:1) e.v.. "Wij weten niet," zeiden zij, "wat deze Mozes geschied is: maak ons goden, die voor ons aangezicht gaan." Zij wisten wel, dat er een God was, wiens kracht zij in zoveel wonderen onder vonden hadden; maar zij vertrouwden niet, dat Hij in hun nabijheid was, tenzij zij met hun ogen zagen een lichamenlijk teken van zijn aanschijn, dat hun tot een getuigenis kon zijn, dat God hen bestuurde. Uit een beeld dus, dat hun voorging, wilden zij te weten komen, dat God hun leidsman was op de weg. Dit leert de dagelijkse ervaring, dat het vlees altijd onrustig is, totdat het een aan zichzelf gelijk verzinsel gevonden heeft, waarin het een ijdele troost vindt, alsof het een afbeeldsel van God ware. Opdat de mensen aan deze blinde begeerte gehoor zouden geven, hebben zij, schier in alle eeuwen van de schepping van de wereld af, tekenen opgericht, van welke zij geloofden, dat God daarin voor hun vleselijke ogen tegenwoordig was.

Boek I hoofdstuk XI : 9

Dat het zonde is aan God een zichtbare gedaante toe te kennen, en dat in het algemeen van de ware God afwijken, al wie zich afgoden oprichten.

9. Op zulk een verzinsel volgt terstond de aanbidding; want daar de mensen meenden, dat zij in de beelden God aanschouwden, hebben zij Hem daarin ook vereerd. Eindelijk, met hart en ogen geheel eraan gehecht, zijn ze begonnen nog meer te verdwazen en de beelden vol verbazing te bewonderen, alsof er iets Goddelijks in was. Nu staat vast, dat de mensen niet eerder tot het dienen van beelden komen, dan wanneer ze vervuld zijn van een of andere

grove mening; we l niet dat ze de beelden voor goden houden, maar dat ze zich verbeelden, dat er een of andere kracht van Goddelijkheid in woont. Daarom, hetzij ge God, hetzij een schepsel u door een beeld aanschouwelijk maakt, wanneer gij u tot verering ter aarde werpt, dan zijt ge reeds door afgoderij betoverd. Daarom heeft de Heere niet alleen verboden, dat beelden opgericht worden, die gemaakt zijn om Hem uit te beelden, maar ook dat allerlei opschriften en stenen gewijd worden, om misbruikt te worden tot aanbedding. Om dezelfde reden ook wordt in het voorschrift van de wet het andere deel over de aanbedding toegevoegd. Want zodra als er voor God een zichtbare gedaante gevormd is, wordt daaraan ook zijn kracht verbonden. Zo dom zijn de mensen, dat zij God kluis teren aan de plaats, waar ze Hem afbeelden, en daarom kan het niet anders, of ze aanbidden Hem daar ook. En het doet er niet toe, of ze alleen het beeld eren, of God in het beeld: dat is altijd beeldendienst, wanneer aan het beeld, onder welk voorwendsel dan ook, Goddelijke eer bewezen wordt. En omdat God niet afgodisch vereerd wil worden, wordt Hem ontroofd, wat aan de beelden geschonken wordt. Laat hen dit ter harte nemen, die ter verdediging van de verfoeilijke beeldendienst, waardoor vele eeuwen geleden de ware godsdienst ondergedompeld en omvergeworpen is, ellendige voorwendsels zoeken te vinden. De beelden, zo zeggen zij, worden niet gehouden voor goden. Ook de Joden waren niet zo door en door onnadenkend, dat zij zich niet herinnerden, dat het God geweest was, door wiens hand zij uit Egypte waren geleid, voordat zij het gouden kalf maakten. Ja ook, toen Aäron zeide, dat dat de goden waren, door welke zij uit Egypteland bevrijd waren, stemden zij dat onverschrokken toe, daarmee niet onduidelijk te kennen gevend dat ze die God, die hen bevrijd had, wilden behouden, wanneer ze Hem maar in het kalf voor zich uit konden zien gaan. Ook mag men van de heidenen niet geloven, dat ze zo dom geweest zijn, dat ze niet begrepen, dat God iets anders was dan hout en steen. Want zij veranderden naar hun goeddunken de beelden, maar hielden altijd dezelfde goden in de geest; ook had een god veel beelden, en toch stelden ze zich niet verscheidene goden voor in overeenstemming met de hoeveelheid beelden; bovendien wijdden zij dagelijks nieuwe beelden, maar meenden toch niet, dat ze nieuwe goden maakten. Men leze de verontschuldigen, die, naar Augustinus vermeldt 1), de beeldendieners van zijn tijd als vergelijking gebruikten: immers wanneer ze beschuldigd werden, antwoordden de eenvoudige mensen, dat ze niet dat zichtbare vereerden, maar de Godheid, die daarin onzichtbaar woonde. Zij echter, die zoals hij zelf zegt, een zuiverder godsdienstig gevoel hadden, zeiden, dat ze noch het beeld, noch de geest vereerden, maar dat ze door het lichamelijke beeld het teken aanschouwden van datgene, wat ze moesten vereren. Welnu: alle beeldendieners, hetzij uit de Joden, hetzij uit de heidenen, zijn niet anders gezind geweest dan zoals gezegd werd: met geestelijke kennis niet tevreden, meenden zij, dat hun uit de beelden een zekerder en vertrouwelijker kennis zou ingeprent worden. En toen eenmaal die verkeerde gelijkstelling aan God hun behaagde ging het steeds verder, totdat ze herhaaldelijk door nieuwe begoocheling bedrogen, meenden, dat God in de beelden zijn kracht uitte. Desniettemin waren de Joden overtuigd, dat ze de eeuwige God, de enige en waarachtige Heer des hemels en van de aarde, in dergelijke beelden dienden; en ook de heidenen, dat ze hun, zij het dan ook valse, goden dienden, die nochtans, naar hun opvatting, in de hemel woonden.

1 } In Ps. 113; Serm. 2, 4.

Boek I hoofdstuk XI : 10

Dat het zonde is aan God een zichtbare gedaante toe te kennen, en dat in het algemeen van de ware God afwijken, al wie zich afgoden oprichten.

10. Zij die loochenen, dat dit vroeger geschied is en ook in onze tijd nog geschiedt, liegen onbeschaamd. Want waarom werpen zij zich voor de beelden ter aarde? Waarom wenden zij zich tot hen om te bidden, als tot Gods oren? Want juist is, wat Augustinus zegt 1): dat niemand bidt of aanbidt, terwijl hij het beeld zo aanschouwt, of hij komt in deze stemming, dat hij meent door het beeld verhoord te worden, of hoopt, dat hem geschonken wordt, wat hij begeert. Waarom is er tussen de beelden van dezelfde God een zo groot verschil, dat, terwijl ze het ene voorbijgaan, of slechts eenvoudig vereren, ze het andere alle mogelijke plechtige eerbewijzen toebrengen? Waarom vermoeien ze zich door de bedevaarttochten, die ze volgens hun gelofte maken, om beelden te bezoeken, wier gelijken ze in hun eigen huis hebben? Waarom strijden zij heden ten dage voor hen, alsof het ging om haardstede en altaar, zelfs tot moord en slachting toe, zodat ze het gemakkelijker zouden verduren, dat de enige God hun ontroofd werd dan hun beelden? En toch som ik nog niet op de grove dwalingen van de grote massa (die schier ontelbaar zijn en nagenoeg aller harten in beslag nemen); ik wijs slechts aan, wat zij zelf openlijk verklaren, wanneer ze zich het meest willen reinigen van de beschuldiging van beeldendienst. Wij noemen de beelden niet onze goden, zo zeggen ze. Dat deden ook de Joden of de heidenen oudtijds niet; en toch hielden de profeten niet op hun overal hoererij te verwijten, die ze pleegden met hout en steen, en dat slechts om dezelfde handelingen, die dagelijks ver richt worden door hen, die voor Christenen willen gehouden worden: namelijk omdat ze God in hout en steen vleselijk vereerden.

1} In Ps. 113, c. 5

Boek I hoofdstuk XI : 11

Dat het zonde is aan God een zichtbare gedaante toe te kemen, en dat in het algemeen van de ware God afwijken, al wie zich afgoden oprichten.

11. Nu weet ik zeer goed, en dat mag ik niet verzwijgen, dat ze zich er trachten uit te praten door een meer spitsvondige onderscheiding, waarvan een weinig verder uitvoeriger sprake zal zijn. Want zij wenden voor, dat de dienst, die zij de beelden bewijzen idolodulia (beeldendienst) is, maar niet idololatria (beeldenverering). Want zo spreken ze, wanneer ze leren, dat de dienst, die zij dulia noemen, aan beelden en schilderijen kan bewezen worden zonder dat Gode onrecht geschiedt. Dus menen ze onschuldig te zijn, wanneer ze slechts dienaren zijn van de beelden, en niet ook vereerders. Alsof het niet vrij wat gemakkelijker was te vereren dan te dienen. En toch, terwijl ze in een Grieks woord een schuilplaats zoeken strijden ze zeer kinderlijk tegen zichzelf. Want daar het woord iatreuein voor de Grieken niets anders betekent dan dienen, heeft wat zij zeggen dezelfde betekenis alsof ze bekenden, dat zij hun beelden dienen, maar zonder dienst. En zij kunnen mij niet voor de voeten werpen, dat ik hen in woorden zoek te vangen; maar, terwijl ze de ogen van de eenvoudigen trachten te verduisteren, verraden ze hun eigen onwetendheid. Hoe welbespraakt ze echter ook zijn, nooit zullen ze door hun welsprekendheid gedaan krijgen, dat ze ons bewijzen, dat een en hetzelfde ding twee dingen zijn. Laat hen, zo zeg ik, onderscheid aantonen in de zaak zelf, als ze niet gelijk geacht willen worden aan de oude beeldendienaars. Want evenals een overspeler of een doodslager niet aan de staat van beschuldiging zal ontkomen, wanneer hij zijn misdaad met een andere naam bestempelt, zo zou het ongerijmd zijn, wanneer zij door het vernuftig ver zinnen van een naam vrijgesproken werden, indien ze in de zaak zelf niets verschillen van de beeldendienaars, die ze ook zelf gedwongen worden te veroordelen. En toch is het er zover vandaan, dat ze hun zaak van die van de beeldendienaars kunnen scheiden, dat veeleer de oorsprong van het gehele kwaad gelegen is in een verkeerde wedijver, waarmee zij met hen

gestreden hebben, doordat ze de tekenen, waarin ze zich God afbeelden, met hun geest uitdenken en met hun handen vormen.

Boek I hoofdstuk XI : 12

Dat het zonde is aan God een zichtbare gedaante toe te kennen, en dat in het algemeen van de ware God afwijken, al wie zich afgoden oprichten.

12. En toch ben ik niet met zulk een bijgeloof bevangen, dat ik van oordeel ben, dat men in 't geheel geen beelden mag dulden. Maar omdat de beeldhouwkunst en de schilderkunst gaven Gods zijn, verlang ik van beide een zuiver en wettig gebruik, opdat, wat God ons tot zijn eer en tot ons welzijn gegeven heeft, niet slechts niet door een verkeerd misbruik bezoedeld wordt, maar ook niet tot ons verderf wordt aangewend. God af te beelden in een zichtbare gedaante houden wij voor ongeoorloofd, omdat Hij zelf het verboden heeft, en omdat het niet kan geschieden zonder ontheiliging zijner eer. En opdat ze niet menen, dat wij in deze mening alleen staan, zullen zij, die thuis zijn in de geschriften van alle gezonde schrijvers, bevinden, dat dezen het altijd afgekeurd hebben. Indien het zelfs niet geoorloofd is God in een lichamelijke beeltenis af te beelden, zal het nog veel minder vergund zijn, die beeltenis als God, of God in haar te dienen. Dus blijft slechts over, dat alleen die dingen geschilderd of gebeeldhouwd worden, voor welke de ogen ontvankelijk zijn: Gods majesteit, die ver uitgaat boven wat de ogen kunnen waarnemen, mag niet door ongepaste gestalten worden onteerd. Tot die soort behoren deels geschiedenissen en gebeurtenissen, deels beelden en gedaanten van lichamen zonder enige aanduiding van gebeurtenissen. De eerste groep heeft enig nut bij het onderwijzen en vermanen; wat de tweede groep anders kan schenken dan genieting, zie ik niet in. En toch staat vast, dat van die aard bijna alle beeltenissen geweest zijn, die tot nog toe in de kerkgebouwen ten toon gestaan hebben. Daaruit kan men opmaken, dat ze niet door oordeel of keuze, maar door een dwaze en onberedeneerde begeerte daar zijn opgericht. Ik zwijg ervan, hoe verkeerd en onpassend zij grotendeels gemaakt zijn, hoe bandeloos hierin de schilders en beeldhouwers hun lusten hebben botgevierd, want daarover heb ik kort te voren gesproken; ik beweer slechts, dat, ook al was er geen enkele fout in, ze toch niet de minste betekenis hebben voor onderwijzing.

Boek I hoofdstuk XI : 13

Dat het zonde is aan God een zichtbare gedaante toe te kennen, en dat in het algemeen van de ware God afwijken, al wie zich afgoden oprichten.

13. Maar laat ons, die onderscheiding nu daargelaten, ter loops overwegen, of het dienstig is, in 't algemeen beeltenissen, hetzij die gebeurtenissen, hetzij lichamen van mensen weer geven, in de Christelijke kerken te hebben. Om te beginnen moeten wij, indien het gezag van de oude kerk bij ons iets betekent, ons herinneren, dat ongeveer vijfhonderd jaren lang, gedurende welke de godsdienst nog meer bloeide, en de zuiverder leer nog in haar kracht was, de Christelijke kerken algemeen zonder beelden geweest zijn. Dus zijn ze eerst toen tot versiering van de kerken aangenomen, toen de zuiverheid van de bediening een weinig ontaard was. Ik zal niet nagaan of zij, die daartoe de eerste stoot gegeven hebben, enige redenen daarvoor hadden; maar wanneer men de ene tijd vergelijkt met de andere, dan zal men zien, dat zij ver afgeweken waren van de zuiverheid van hen, die geen beelden gehad hadden. Hoe nu? Zouden wij menen, dat die heilige vaders zouden geduld hebben, dat de kerk zo lange

tijd die zaak ontbeerde, wanneer zij die voor nuttig en heilzaam gehouden hadden ? Integendeel, ongetwijfeld omdat zij zagen, dat daarin of geen of zeer weinig nut gelegen was, maar wel een zeer groot gevaar, hebben zij het meer met verstandig overleg en op grond van goede redenering verworpen, dan uit onbekendheid en onachtzaamheid nagelaten. Ook Augustinus betuigt dit met duidelijke woorden 1). "Terwijl de beelden, " zo zegt hij, "gezet worden op een eervolle verheven plaats, opdat ze de opmerkzaamheid trekken van hen, die bid den en offeren, maken ze, hoewel ze zonder gevoel en leven zijn, juist door hun gelijkenis met levende ledematen en zinnen, op zwakke zielen de indruk, dat ze schijnen te leven en te ademen, enz." En elders 2): "want die gedaante van de ledematen veroorzaakt en noopt er in zekere zin toe, dat de ziel, die in het lichaam leeft, lichter meent, dat dat lichaam, hetwelk ze vol komen gelijk ziet aan het hare, gevoel heeft enz." En een weinig verder: "de beelden hebben groter vermogen om de ongelukkige ziel te buigen, omdat ze een mond, ogen, oren en voeten hebben, dan om haar te verbeteren, omdat ze niet spreken, niet zien, niet horen en niet lopen." Dit schijnt ongetwijfeld de reden te zijn, waarom Johannes (1 Joh. 5:21) wilde, dat wij ons zouden hoeden niet slechts voor de afgodendienst, maar ook voor de afgoden zelf. En wij hebben door de vreselijke razernij, die voor dezen de wereld bevangen heeft schier tot ondergang van de gehele Godzaligheid, maar al te zeer ondervonden, dat, zodra als in de kerken beelden geplaatst worden, als het ware het vaandel van de beeldendienst wordt opgestoken; want de dwaasheid van de mensen kan er zich niet van weerhouden terstond tot bijgelovige verering te vervallen. En ook al zou niet zo groot gevaar dreigen, schijnt het mij toch, wanneer ik bedenk tot welk doel de kerken bestemd zijn, op enigerlei wijze hun heiligheid onwaardig, dat zij andere beelden ontvangen dan die levende en uitbeeldende, die God door zijn Woord geheiligd heeft. Ik bedoel de doop en het avondmaal des Heeren, met de andere ceremoniën, door welke onze ogen zo naarstig behoren te worden in beslag genomen en zo levendig geroerd, dat ze niet zoeken naar andere, die door het vernuft van de mensen gemaakt zijn. Zie daar dan het onvergelykelijke nut van de beelden, dat tegen geen enkele vergoeding kan opwegen, wanneer men de pausgezinden wil geloven.

1) Ep.102, 18.

2) In Ps.113; Serm. 2, 5 en 6.

Boek I hoofdstuk XI : 14

Dat het zonde is aan God een zichtbare gedaante toe te kennen, en dat in het algemeen van de ware God afwijken, al wie zich afgoden oprichten.

14. Over deze zaak zou, meen ik, reeds genoeg gezegd zijn, indien niet het concilie van Nicaea in zekere zin mij voor zich daagde, niet dat zeer beroemde concilie, hetwelk Constantijn de Grote bijeenriep, maar het concilie, dat op bevel en onder toezicht van keizerin Irene achthonderd jaren geleden gehouden is. Want dat concilie heeft verordend, dat in de kerken niet slechts beelden gehouden, maar dat ze ook aanbeden moesten worden. (Hierover nu moet ik spreken); want anders zou, wat ik ook zou zeggen, het gezag van dat concilie daar tegen een groot vooroordeel in het leven roepen. Ofschoon, om de waarheid te zeggen, ik mij niet zo zeer daardoor laat leiden alswel hierdoor, dat de lezers moge blijken, hoever de razernij gegaan is van hen, die meer begerig naar beelden waren dan Christenen paste. Maar laat ons de kwestie van dat concilie eerst behandelen. Zij, die tegenwoordig het gebruik van beelden in bescherming nemen, beroepen zich op de steun van dat concilie. Nu bestaat er een weerleggingsgeschrift onder de naam van Karel de Grote, waarvan men, naar taal en stijl te oordelen, mag aannemen, dat het in dezelfde tijd opgesteld is. In dat boek worden de meningsuitingen verhaald van de bisschoppen, die het concilie hebben bijgewoond

en de argumenten, met welke zij streden. Johannes, de afgevaardigde van de Oosterse kerken zo: God heeft de mens geschapen naar zijn beeld, en daaruit kwam hij tot de gevolgtrekking, dat men dus beelden moest hebben. Dezelfde meende ook, dat ons beelden aanbevolen werden in deze uitspraak: "Toon mij uw aangezicht, want het is schoon." Een ander haalde, om te bewijzen, dat beelden op de altaren geplaatst moesten worden, dit getuigenis aan: "Niemand steekt een kaars aan en zet die onder een korenmaat." Een ander voerde, om aan te tonen, dat het aanschouwen van de beelden voor ons nuttig is, dit vers uit de Psalm aan: "Heere, het licht uws aanschijns is op ons verzegeld." Een ander greep deze gelijkenis aan: evenals de aartsvaders de offers van de heidenen gebruikt hebben, zo moeten de Christenen de beelden van de heiligen hebben in plaats van de afgoden van de heidenen. Tot hetzelfde doel hebben zij ook ver wrongen de woorden: "Heere, ik heb bemind de sierlijkheid van uw huis." Maar bijzonder vernuftig is deze uitlegging: "zoals wij gehoord hebben, zo hebben wij ook gezien." God wordt dus niet alleen gekend uit het horen des Woords, maar ook uit het aanschouwen van de beelden. Even scherpzinnig was ook de rede nering van Theodorus: "God", zo zegt hij "is wonderlijk in zijn heiligen", en elders staat: "de heiligen, die op de aarde zijn", dus dit moet betrokken worden op de beelden. Kortom het zijn zulke walgelijke zouteloosheden, dat het ook mij tegenstaat ze te vermelden.

Boek I hoofdstuk XI : 15

Dat het zonde is aan God een zichtbare gedaante toe te kennen, en dat in het algemeen van de ware God afwijken, al wie zich afgoden oprichten.

15. Waar ze handelen over de aanbedding, daar wordt de aanbedding van Pharao en van de roede van Jozef en van het opschrift, dat Jakob opgericht heeft, te berde gebracht. Hoe wel ze wat dit laatste aangaat niet slechts de zin van de Schrift verdraaien, maar ook aangrijpen wat nergens te lezen staat. Verder schijnen deze uitspraken: "Aanbidt de voetbank zijner voeten"; en ook: "Aanbidt op zijn heilige berg"; en ook: "Uw aanschijn zullen alle rijken des volks aanbidden", hun zeer sterke en geschikte bewijzen. Indien iemand spottenderwijs de voorstanders van beelden een belachelijke rol zou willen laten spelen, zou hij dan grotere en grovere dwaasheden bijeen kunnen zoeken ? En opdat er geen twijfel meer zou overblijven, verzekert Theodosius, de bisschop van Mira op grond van de dromen van zijn opperdiaken met zulk een ernst, dat de beelden aangebeden moeten worden, alsof hij een hemelse Godsspraak ter beschikking had. Laat nu de beschermers van de beelden heengaan en ons in het nauw drijven met het besluit van het concilie. Alsof die eerwaarde vaders niet zichzelf alle geloofwaardigheid ontzegden door de Schriften zo kinderlijk te behandelen, of zo goddeloos en schandelijk uiteen te rijten.

Boek I hoofdstuk XI : 16

Dat het zonde is aan God een zichtbare gedaante toe te kennen, en dat in het algemeen van de ware God afwijken, al wie zich afgoden oprichten.

16. Ik kom nu tot de monsterachtigheden van goddeloosheid, aangaande welke men er zich over moet verwonderen, dat zij ze hebben durven uitbraken: dat men echter daartegen niet geprotesteerd heeft met de allergrootste verfoeiing, daar over moet men zich dubbel verwonderen. En het is goed, dat deze schandelijke dwaasheid aan de kaak gesteld wordt, opdat althans het waas van oudheid, waarin de pausgezinden de beeldendienst hullen, ervan afgetrokken wordt. Theodosius, de bisschop van Amorium, schreeuwt de vervloeking uit

tegen allen, die niet willen, dat de beelden aanbeden worden. Een ander schrijft alle rampen van Griekenland en het Oosten daaraan toe, dat ze niet aanbeden zijn. Wat voor straffen zijn dan de profeten, apostelen en martelaars waardig, in wier tijd er geen beelden geweest zijn? Dan voegen zij daaraan toe, dat, indien men het beeld van de keizer met wierook en reukwerk tegemoet treedt, men deze eer veel meer verschuldigd is aan de beelden van de heiligen. Constantius echter, de bisschop van Constantia op Cyprus, verklaart openlijk, dat hij de beelden eerbiedig omhelst, en verzekert, dat hij hun de eredienst zal bewijzen, welke men verschuldigd is aan de levendmakende Drieëenheid; al wie weigert hetzelfde te doen, die vervloekt hij en verbant hij met de Manicheërs en Marcionieten. En opdat men niet mene, dat dit de persoonlijke mening is van een man, wete men, dat de overigen hem daarin bijvallen. Ja Johannes, de afgevaardigde van de Oosterse kerken, laat zich door zijn vuur nog verder meeslepen en wijst er op, dat het beter is alle bordelen in de stad toe te laten, dan de beeldendienst te weigeren. Eindelijk wordt met aller instemming vastgesteld, dat de Samaritanen erger zijn dan alle ketters, maar de beeldensbestrijders nog erger dan de Samaritanen. En opdat de komedie niet de gewone uitnodiging aan het publiek tot bijvalsbetuiging zou missen, wordt dit slot toegevoegd: "Laat opspringen van vreugde allen, die het beeld van Christus hebben en het hun offerande brengen." Waar is nu dat onderscheid tussen latria en dulia, verering en dienst, waarmee zij de ogen van God en mensen plagen te bedriegen? Want het concilie geeft zón van de onderscheid evenveel eer aan de beelden als aan de levende God.

Boek I hoofdstuk XII : 1

Dat God afgescheiden wordt van de afgoden, opdat Hij geheel en al alleen gediend worde.

1. In het begin hebben wij gezegd, dat de kennis Gods niet gelegen is in een blote bespiegeling, maar dat zij zijn dienst met zich brengt. En terloops hebben wij aangeroerd, hoe Hij naar behoren gediend wordt; wat op andere plaatsen uitvoeriger zal moeten worden uitgelegd. Nu herhaal ik slechts in 't kort, dat, zo dikwijls als de Schrift verzekert, dat er een enig God is, zij niet strijdt om een blote naam, maar ook dit verordent, dat niet naar elders overgebracht worde, wat past voor de Godheid. En daaruit blijkt ook, in hoeverre de zuivere godsdienst verschilt van het bijgeloof. Zonder twijfel betekent het woord *eusebeia* bij de Grieken zoveel als rechte dienst, want altijd hebben zelfs de blinden, in de duisternis tastend, beseft, dat er een vaste regel moest worden gehouden, opdat God niet verkeerd gediend worde. Ofschoon Cicero het woord religio (godsdienst) naar waarheid of met verstand afleidt 1) van relegere (herlezen of opnieuw overwegen), is toch de reden, die hij aanwijst, gedwongen en ver gezocht, namelijk deze, dat de rechte dienaars herhaaldelijk opnieuw overwogen en naarstig opnieuw over dachten, wat waar was. Ik meen veeleer, dat dit woord gesteld wordt tegenover de ongebonden teugelloosheid: want het grootste deel van de wereld grijpt lichtvaardig aan al wat het tegen komt, ja vliegt zelfs Heeren derwaarts; de vroomheid echter, om in vaste positie staande te blijven, herleest of overweegt opnieuw zichzelf binnen haar eigen grenzen. Gelijk het mij toeschijnt, dat de superstitio (bijgeloof) zo genoemd is, omdat zij, niet tevreden met haar maat en de voorgeschreven orde, een overtollige hoop van ijdele dingen opeenstapelt. Maar, om de woorden te laten voor wat ze zijn, door het eenparig gevoelen van alle tijden is altijd aangenomen, dat de godsdienst door valse dwalingen geschonden en te gronde gericht wordt. Daaruit maken wij op, dat, wat wij ook met onbezonnen ijver ons veroorloven, het voorwendsel, dat bijgelovigen aanvoeren, geen waarde heeft. En hoewel de erkenning hiervan op aller lippen is, verraadt zich intussen hun schandelijke onwetendheid, door dat ze noch de éne God aanhangen, noch onderscheid in acht nemen bij zijn dienst, zoals we tevoren geleerd hebben. En toch roept God, om zijn recht op te eisen, uit, dat Hij naijverig is en een strenge wreker zal zijn, wanneer Hij vermengd wordt met enige verzonnen god. Daarna duidt Hij nauwkeurig de wettige dienst aan, om het menselijk geslacht in gehoorzaamheid te houden. Deze twee zaken vat Hij samen in zijn wet, waar Hij in de eerste plaats de gelovigen aan zich verbindt, opdat Hij hun tot enig wetgever zij, en vervolgens schrijft Hij hun een regel voor, om daarna naar zijn welbehagen gediend te worden zoals het behoort. Daar het nut en het doel van de wet veelvuldig is, zal ik over haar te zijner plaatse handelen; nu roer ik slechts dit stuk aan, dat in haar de mensen een teugel aangelegd is, opdat ze niet zouden afwijken tot valse godsdiensten. Wat ik echter in de eerste plaats gesteld heb, moet men vasthouden, namelijk dat God van zijn eer beroofd wordt en dat zijn dienst geschonden wordt, indien niet in Hem alleen berust al wat van de Godheid eigen is. En hier moeten wij met meer ingespannen zorg op merken, met welke listigheden het bijgeloof bedrieglijk te werk gaat. Immers het vervalt niet zo tot vreemde goden, dat het de hoogste God schijnt te verlaten, of Hem tot de rang van de anderen schijnt terug te brengen, maar terwijl het Hem de hoogste plaats toekent, omgeeft het Hem met een schare van mindere goden, onder welke het de ambten verdeelt, die Hem eigen zijn. Zo wordt (zij het tersluiks en listig) de eer van de Godheid in stukken gesneden, om niet in haar geheel bij Hem alleen te blijven. Zo hebben eertijds de ouden, zowel uit de Joden als uit de heidenen, aan de Vader en Rechter van de goden die grote schare ondergeschikt gemaakt, die gemeenschappelijk, naar gelang van hun rangorde, met de hoogste God het bestuur hadden van hemel en aarde. Zo zijn

een aantal eeuwen terug, de heiligen, die uit dit leven verscheiden waren, Tot medegenootschap met God opgeklommen, zodat ze in zijn plaats gediend, aangeroepen en geprezen werden. Door zulk een gruwel menen wij, dat de majesteit Gods zelfs niet verduisterd wordt, hoewel zij voor een groot deel naar beneden gehaald en uitgeblust wordt, behalve dat wij een niets beduidende mening overhouden aangaande zijn opperste macht. Ondertussen worden wij, bedrogen door al die omhulsels, vaneen gescheurd tot het navolgen van verschillende goden.

1} Cic. de nat. deor. II, 28, 72.

Boek I hoofdstuk XII : 2

Dat God afgescheiden wordt van de afgoden, opdat Hij geheel en al alleen gediend worde.

2. Ja tot dit doel is ook uitgevonden wat zij het onderscheid noemen tussen *latria* en *dulia*; opdat daardoor ongestraft de goddelijke eer zou schijnen overgebracht te worden op engelen en doden. Want het is duidelijk, dat de dienst, die de pausgezinden de heiligen toebrengen, inderdaad in niets verschilt van de dienst Gods. Want zonder onderscheid aanbidden zij God en hen; behalve dat ze, wanneer ze in 't nauw gebracht worden, deze uitvlucht hebben, dat ze voor God onverkort bewaren, wat van Hem is, omdat ze Hem de latria laten. En toch, daar er kwestie is van de zaak en niet van het woord: wie zou hun toestaan zo rustig te spotten in een zaak, die tot de allerbelangrijkste behoort? Maar (om ook dit te laten lopen), zij zullen eindelijk met hun onderscheiding niets anders bereiken, dan dat de enige God door hen eer bewezen wordt, aan de anderen echter dienst. Want latreia betekent bij de Grieken hetzelfde als cultus bij de Latijnen, namelijk eerbewijs; douleia echter betekent eigenlijk dienstbetoon. En toch wordt in de Schriften dit onderscheid soms niet in acht genomen. Verder, ook al zouden we toegeven, dat het steeds in acht genomen werd, dan moeten we toch onderzoeken, welke kracht beide woorden hebben. Douleia dan is dienstbetoon, latreia eerbetoon. Nu is er niemand, die betwijfelt, dat dienen iets meer inhoudt dan eren. Want dikwijls zou het moeilijk vallen iemand te dienen, wie ge met zoudt weigeren te eren; en zo zou het een onbillijke verdeling zijn, wanneer men de heiligen toedeelde wat meerder is en voor God overliet wat minder is. Maar, zo zal men zeggen, verscheidenen van de ouden hebben deze onderscheiding gebruikt Zeker, maar wanneer nu allen inzien, dat ze niet alleen onjuist is, maar ook door en door waardeloos?

Boek I hoofdstuk XII : 3

Dat God afgescheiden wordt van de afgoden, opdat Hij geheel en al alleen gediend worde.

3. Laat ons deze spitsvondigheden laten varen en de zaak zelf overwegen Wanneer Paulus de Galaten in het geheugen terugroept, hoe zij waren, voordat zij in de kennis Gods verlicht waren, dan zegt hij, dat zij *dulia*, dienst, bewezen hebben aan hen, die van nature geen goden waren (Gal. 4:8) Ook al noemt hij de latria, eerbetoon, niet, is daarom hun bijgeloof te verontschuldigen? Hijzelf althans veroordeelt dat verkeerde bij geloof, dat hij de naam *dulia* geeft, evenzeer alsof hij het door de naam latria uitgedrukt had En toen Christus (Matth. 4:10) de aanval van Satan afweerde met dit schild, dat er geschreven is "de Heere uw God zult gij aanbidden", kwam de latria onder die naam niet in het geding Want Satan eiste slechts de

proskynesis, de aanbedding met kniebuiging. Evenzo, wanneer Johannes door de engel berispt wordt, omdat hij voor hem op de knieën gevallen was (Openb. 19:10), dan moeten wij dat niet zo verstaan, alsof Johannes zo uitzinnig was, dat hij de aan God alleen verschuldigde eer op de engel wilde overbrengen. Maar omdat het niet anders kan, of het eerbetoon, dat met de godsdienst verbonden is, heeft iets goddelijks in zich, zo kon hij niet voor de engel nedervallen op de knieën zonder de ere Gods te kort te doen. We lezen wel dikwijls, dat mensen aanbeden zijn. Maar dat was een burgerlijk eerbetoon, om het zo maar eens te noemen; maar met de godsdienst staat de zaak anders, want zodra als die met eerbetoon verbonden is, brengt dat een ontlening mee van de eer Gods. Ditzelfde kan men ook zien bij Cornelius (Hand. 10:25); immers deze had niet zulke slechte vorderingen gemaakt in de vroomheid, dat hij niet aan God alleen de hoogste eer toekende. Dat hij zich dus voor Petrus ter aarde werpt, doet hij ongetwijfeld niet met de bedoeling om hem te aanbidden in Gods plaats; toch verbiedt Petrus hem ernstig, dat te doen. En waarom anders dan om dat de mensen nooit zo precies onderscheid maken tussen de verering van God en die van schepselen, of ze brengen zonder onderscheid op het schepsel over wat Gode toekomt? Daarom indien wij een enig God willen hebben, moeten wij er aan denken, dat met nog zo weinig aan zijn eer mag worden ontnomen, maar dat Hij moet behouden wat Hem toekomt. Wan neer dan ook Zacharias predikt over het herstel van de Kerk (Zach. 14:9), zegt hij uitdrukkelijk, dat er niet alleen één God zal zijn, maar ook, dat zijn naam één zal wezen; klaarblijkelijk opdat Hij niets gemeen hebbe met de afgoden. Hoedanig eerbetoon echter God eist, zullen wij elders te zijner plaatse zien. Want in zijn wet heeft Hij de mensen willen voorschrijven, wat recht en juist is, en hen zo aan een vaste regel willen binden, opdat niet ieder zich zou veroorloven een of ander eerbetoon te ver zinnen. Maar omdat het niet nuttig is veel door elkaar te halen en zo de lezers te bezwaren, roer ik dat stuk nog niet aan. Het moge voldoende zijn vast te houden, dat alle plichtplegingen van de vroomheid die op iets anders gericht zijn dan op de enige God, niet vrij zijn van heiligschennis. En eerst heeft het bijgeloof goddelijke eer toegedicht aan de zon en andere gesternten of aan de afgoden; daarna is de eerezucht gevolgd, die, door stervelingen te versieren met wat ze aan God ontroofde, het gewaagd heeft al wat heilig was te ontheiligen, en ofschoon dat beginsel stand hield, dat men de hoogste God moest eren, is het toch in gebruik gekomen om aan geesten en lagere goden of aan gestorven helden zonder onderscheid offers te brengen. Zo licht glijdt men tot deze zonde af, dat men een grote schare delen doet in datgene, waarop God op ernstige wijze alleen voor zich aanspraak maakt.

Boek I hoofdstuk XIII : 1

Dat van de schepping af in de Schriften een enig Wezen Gods geleerd wordt, hetwelk drie Personen in zich bevat.

1. Wat over het oneindig, en geestelijk Wezen Gods in de Schriften geleerd wordt, moet de kracht hebben om niet alleen de dwaasheden van de grote massa omver te werpen, maar ook om de spitsvondigheden van de ongewijde wijsbegeerte te weer leggen. Een van de ouden vond, dat hij verstandig sprak, toen hij zo, dat God is al wat wij zien en al wat wij niet zien. En toch stelde hij het op die manier voor, dat de Godheid in ieder deel van de wereld afzonderlijk is overgestort. Ofschoon nu God, om ons ingetogen te houden, spaarzaamlijk handelt over zijn Wezen, neemt Hij toch door die twee bepalingen, die ik zoëven noemde (oneindig en geestelijk), niet alleen grove inbeeldingen weg, maar onderdrukt Hij ook de vermetelheid van de menselijke geest. Want ongetwijfeld moet zijn oneindigheid ons afschrikken van een poging om Hem naar onze zinnen af te meten zijn geestelijke natuur echter verbiedt ons in onze bespiegeling iets aards of vleeslijks van Hem te denken. Hiertoe dient ook, dat Hij meermalen verzekert, dat zijn woonplaats in de hemel is. Want ofschoon Hij, daar Hij oneindig is, ook de aarde zelf ver vult, verheft Hij ons toch, ziende, dat onze geest in zijn traagheid op de aarde blijft hangen, terecht boven de wereld, om onze luiheid en vadsigheid van ons te schudden. En hierdoor komt de dwaling van de Manicheërs ten val, die door twee beginselen te stellen de duivel schier aan God gelijk gemaakt hebben. Gewis, dit was een verbreken van de enigheid Gods en een beperken van zijn oneindigheid. Want dat ze sommige getuigenissen hebben durven misbruiken, kwam voort uit een schandelijke onwetendheid, evenals de dwaling zelf uit een verfoeilijke dwaasheid. Ook worden gemakkelijk weerlegd de *anthropomorphen*, die God lichamenlijk voorstelden, omdat de Schrift Hem vaak een mond oren, ogen, handen en voeten toeschrijft. Want wie, die maar een weinigje verstand heeft, begrijpt niet, dat God zo met ons, evenals voedsters met kleine kinderen plegen te doen, om zo te zeggen stamelt. Daarom drukken zulke vormen van spreken niet zozeer precies uit hoe God is, als wel passen ze de kennis omtrent Hem aan aan onze zwakheid. En wil dat geschieden, dan moet Hij wel ver nederdalen beneden zijn hoogheid.

Boek I hoofdstuk XIII : 2

Dat van de schepping af in de Schriften een enig Wezen Gods geleerd wordt, hetwelk drie Personen in zich bevat.

2. Maar ook met een ander bijzonder kenmerk duidt Hij zichzelf aan, waardoor Hij nog nader kan worden gekend. Want Hij verklaart, dat Hij enig is op zodanige wijze, dat Hij zich openbaart als te beschouwen onderscheidenlijk in drie Personen, en indien wij die niet vasthouden, dan fladdert er in onze hersenen slechts een blote en zinledige naam van God rond zonder de ware God. Verder, opdat niemand drome van een drievoudige God of mene, dat het enkelvoudige Wezen Gods in drie Personen uiteengescheurd wordt, zullen wij hier een korte en gemakkelijke bepaling moeten zoeken, die ons van elke dwaling bevrijdt. Maar omdat sommigen het woord "persoon" op hatelijke wijze verwerpen als een menselijke uitvinding, moeten we eerst nagaan met welk recht ze dat doen. Wanneer de apostel de Zoon Gods het uitgedrukte beeld van de zelfstandigheid (hypostasis) des Vaders noemt (Hebr. 1:3), dan schrijft hij zonder twijfel aan de Vader een of andere zelfstandigheid toe, waarin Hij verschilt van de Zoon. Want aan te nemen dat het woord hypostasis "wezen" betekent (zoals

sommige uitleggers gedaan hebben, alsof Christus, evenals de was, waarin het zegel gedrukt is, in zich het Wezen des Vaders veraanschouwelijkte) zou niet alleen geforceerd, maar ook ongerijmd zijn. Want daar het Wezen Gods enkelvoudig en ondeelbaar is, zou Hij, die het geheel in zich bevat, en niet door deling of afleiding, maar in ongeschonden volmaaktheid, onjuist, of liever dwaselijk zijn uitgedrukte beeld genoemd worden. Maar omdat de Vader, hoewel door zijn eigen bijzonderheid onderscheiden, zich geheel in de Zoon uitgedrukt heeft, wordt volkomen terecht gezegd, dat Hij zijn zelfstandigheid in Hem zichtbaar gemaakt heeft. En daarbij past uitnemend wat terstond toegevoegd wordt, namelijk, dat Hij is het afschijnsel zijner heerlijkheid. Ongetwijfeld maken wij uit de woorden van de apostel op, dat in de Vader een eigen zelfstandigheid is, die in de Zoon haar af schijnsel geeft. En daaruit weerom wordt ook gemakkelijk afgeleid de zelfstandigheid van de Zoon, die Hem van de Vader onderscheidt. Evenzo staat het met de Heilige Geest; want wij zullen terstond bewijzen, dat Hij God is, en toch moet Hij voor een ander gehouden worden dan de Vader. Deze onderscheiding verder betreft niet het Wezen, want dat mag men niet tot een veelvoudig maken. Dus indien het getuigenis van de apostel geloof vindt, volgt eruit, dat in God drie zelfstandig heden zijn. En daar de Latijnen dit woord (hypostasis) uitgedrukt hebben door het woord persona, is het weerzinwekkend en zou het van koppigheid getuigen over een duidelijke zaak te wisten. Wil men woord met woord vertalen, dan zou men hypostasis weergeven met subsistentia (zelfstandigheid). Velen hebben het woord substantia in dezelfde zin gebruikt. Maar niet alleen bij de Latijnen was het woord "persoon" in gebruik, maar evenzo hebben de Grieken, zeker om te getuigen van hun eenstemmigheid, geleerd, dat in God drie prosopa (personen) zijn. Maar wie, hetzij Grieken, hetzij Latijnen, in het woord van elkander verschillen, stemmen toch geheel overeen in de zaak, waarover het gaat.

Boek I hoofdstuk XIII : 3

Dat van de schepping af in de Schriften een enig Wezen Gods geleerd wordt, hetwelk drie Personen in zich bevat.

3. Ook al keffen nu de kettters over het woord "persoon" of al beweren sommige al te eigenzinnige lieden met veel gedruis, dat zij een woord, dat door mensenoordeel verzonnen is, niet toelaten, zo vraag ik, daar ze ons niet kunnen ontnemen, dat er drie genoemd worden, van welke ieder geheel God is, en dat er toch niet meer Goden zijn, wat dat voor een onbeschaamdheid is om woorden te verwerpen, die niets anders uitdrukken dan wat in de Schrift betuigd en verzegeld is. Het zou beter zijn, zeggen ze, niet alleen onze gevoelens maar ook onze woorden binnen de grenzen van de Schrift te houden dan vreemde woorden uit te strooien, die later kweekplaatsen van onenigheden en twisten kunnen zijn. Want zo tobt men zich af met woordenstrijd; zo verliest men al debatterend de waarheid, zo gaat de liefde door hatelijke twist teloor. Indien ze een woord vreemd noemen, wanneer het uit evenveel lettergrepen saam gesteld, in de Schrift niet kan worden aangetoond, dan leggen ze ons wel een harde wet op, waardoor elke uitlegging veroordeeld wordt, die niet saamgesteld is uit bij elkander gevoegde woorden van de Schrift. Maar indien vreemd is wat zorgvuldig is uitgedacht en dan nog met bijgelovige ijver verdedigd wordt, wat meer vermag tot twisting dan tot opbouw, wat op ongelegen tijd of zonder enige vrucht gebruikt wordt, wat door zijn ruwheid de vrome oren kwetst, wat afvoert van de eenvoud van Gods Woord, dan aanvaard ik van ganser harte hun ingetogenheid. Want mijn mening is, dat we niet met minder vroomheid over God moeten spreken dan denken, daar al wat wij over Hem uit onszelf denken, dwaas is en al wat wij spreken onbetekenend. Maar er moet een zekere maat in acht genomen worden; men moet uit de Schrift een vaste regel van denken en spreken zoeken, om

daarnaar alle gedachten van de geest en woorden van de mond te richten. Maar wat is er tegen om dingen, die in de Schriften voor ons begrip ingewikkeld en moeilijk zijn met duidelijker woorden uit te leggen, maar toch met woorden, die vromelijk en getrouwelijk de waarheid van de Schrift zelf dienen, en dat spaarzaamlijk te doen en bescheiden, opdat ze te juister, gelegenheid gebruikt worden? En het ontbreekt niet aan een voldoende aantal voorbeelden daarvan. En wanneer dan bewezen zal zijn, dat de kerk door de grootste noodzaak gedwongen wordt om de woorden "Drieëenheid" en "Persoon" te gebruiken, en iemand dan de nieuwigheid van de woorden laakt, zal men dan niet met recht oordelen, dat hij het licht van de waarheid onwaardiglijk draagt, daar hij slechts dit laakt, dat de waarheid helder en duidelijk gemaakt wordt?

Boek I hoofdstuk XIII : 4

Dat van de schepping af in de Schriften een enig Wezen Gods geleerd wordt, hetwelk drie Personen in zich bevat.

4. Een dergelijke nieuwigheid van woorden echter (wanneer ze zo genoemd mag worden) komt dan vooral te pas, wanneer de waarheid verdedigd moet worden tegen lasteraars, die door het zoeken van uitvluchten haar ontwijken. Wat wij tegenwoordig meer dan genoeg ondervinden, daar we het zeer druk hebben om de vijanden van de zuivere en gezonde leer te overwinnen; door zo zijdelingse en kronkelende buiging ontsnappen die glibberige slangen, tenzij ze stevig gedrukt worden en wanneer ze gepakt zijn, vastgeknepen worden. Zo zijn de ouden, door verschillende strijden tegen valse leerstellingen gedreven, genoopt geweest hun mening met uitgezochte duidelijkheid uiteen te zetten om geen gelegenheid tot slinkse uitvluchten over te laten aan de goddelozen, voor wie de omhulsels van woorden schuilhoeken hunner dwalingen waren. Arius erkende, dat Christus God en Gods Zoon was, omdat hij niet kon strijden tegen de klaarblijkelijke uitspraken van de Schrift, en alsof hij zo daar goed van afkwam, veinsde hij een zekere overeenstemming met de anderen. Maar intussen hield hij niet op te verkondigen, dat Christus geschapen was en een begin gehad had, evenals de overige schepselen. om de gladde listigheid van de man uit haar schuilhoek voor de dag te halen, zijn de ouden verder gegaan door te zeggen, dat Christus de eeuwige Zoon des Vaders is, en met de Vader eenswezens. Hier bruisde de goddeloosheid op, doordat de Arianen het woord homoöusios (eenswezens) op schandelijke wijze begonnen te haten en te verwensen. Indien ze in 't begin oprecht en van harte beleden hadden, dat Christus God was, zouden ze niet geloofend hebben, dat Hij met de Vader eenswezens is. Wie zou die voortreffelijke mannen durven beschimpen als twisters en strijdlustigen, omdat ze om één woordje tot zulk een strijdvuur ontbrand zijn en de rust van de kerk hebben verstoord? Maar dat woordje maakte onderscheid tussen de zuivergelovige Christenen en de heiligschennende Arianen. Daarna stond Sabellius op, die de namen van Vader, Zoon en Heiligen Geest nagenoeg voor niets achtte, beweerend, dat die niet gezet waren ter wille van enige onderscheiding, maar dat het verschillende titels van God waren, zoals er zeer veel zijn. Was het tot een dispuut gekomen, dan erkende hij te geloven in de Vader God, de Zoon God en de Geest God; maar later had hij de uitvlucht gereed, dat hij niets anders gezegd had, dan wanneer hij God sterk, rechtvaardig en wijs genoemd had. En zo zong hij een ander lied namelijk dat de Vader de Zoon was en dat de Heilige Geest de Vader was, zonder enige orde, zonder enige onderscheiding. De voortreffelijke leraars, wie toen de vroomheid ter harte ging, riepen, om 's mans onbeschaamdheid te breken, daartegen in, dat men in waarheid in de éne God drie eigenschappen moest erkennen. En om zich tegen de kronkelachtige sluwheid met een open

en eenvoudige waarheid te wapenen, hebben ze verzekerd, dat in van de waarheid in de éne God, of (wat hetzelfde was) in de enigheid Gods bestaat een drieënigheid van Personen.

Boek I hoofdstuk XIII : 5

Dat van de schepping af in de Schriften een enig Wezen Gods geleerd wordt, hetwelk drie Personen in zich bevat.

5. Indien dus de namen niet zo maar zijn uitgevonden, moeten wij oppassen, dat we niet door ze te versmaden ons schuldig maken aan trotse vermetelheid. Waren ze maar begraven, wanneer slechts dit geloof bij allen vaststond, dat de Vader en de Zoon en de Geest één God zijn, en dat toch niet óf de Zoon de Vader is, óf de Geest de Zoon, maar dat ze door een zekere eigenaardigheid onderscheiden zijn. Ik ben echter niet van zulk een stugge stroefheid, dat ik in staat zou zijn om blote woorden te strijden. Want ik bemerk, dat de ouden, hoewel ze overigens met grote eerbied over die zaken spreken, noch onder elkander, noch ieder van hen afzonderlijk overal met zich zelf overeenstemmen. Want wat al wijzen van uitdrukken, die door concilies gebruikt zijn, verontschuldigt Hilarius! Tot welk een mate van vrijmoedigheid komt Augustinus soms! Hoe verschillen de Grieken van de Latijnen! Maar van dit verschil moge één voorbeeld voldoende zijn. Wanneer de Latijnen het woord homoösius wilden weergeven, zeiden zij consubstantialis, aangevende dat de substantia van de Vader en de Zoon één is, en zo het woord substantia gebruikend in plaats van essentia (wezen). Daarom zegt ook Hieronymus, schrijvend tot Damasus, dat het heiligschennis is te verkondigen, dat er in God drie substanties zijn. En toch zult ge meer dan honderdmaal bij Hilarius vinden, dat er in God drie substanties zijn. Welk een moeilijkheden ziet ook Hieronymus in het woord hypostasis! Want hij vermoedt, dat er venijn in schuilt, wanneer men spreekt van drie hypostases in God. Ook indien iemand dit woord met vrome zin gebruikt, ontveinst hij zich toch niet, dat het een oneigenlijke spreekwijze is. Als hij althans oprecht zo gesproken heeft, en niet veeleer de bisschoppen uit het Oosten, die hij haatte, willens en wetens bedoeld heeft te bezwaren met een onjuiste beschuldiging. In ieder geval handelt hij weinig behoorlijk, wanneer hij beweert, dat in alle scholen van de heidenen ousia niets anders betekent dan hypostasis, want dit wordt door het algemeen gebruik overal weerlegd. Gematigder en beleefder is Augustinus 1), want, ofschoon hij zegt, dat het woord hypostasis in deze betekenis voor Latijnse oren nieuw is ontleent hij toch zo min de Grieken hun gewoonte van spreken, dat hij zelfs de Latijnen, die de Griekse wijze van uitdrukking nagevolgd waren, vriendelijk verdraagt. En wat ook door Socrates over deze uitdrukking geschreven is in het zesde boek van de "Historia tripartita", bedoelt uiting te geven aan het vermoeden, dat ze door onkundige mensen verkeerdelijk voor deze zaak gebruikt is. Ja dezelfde Hilarius 2) maakt het de ketters tot een groot verwijt, dat hij door hun onbeschaamdheid gedwongen wordt aan het gevaar van menselijke uitspraak te onderwerpen datgene wat binnen vrome gemoederen besloten had behoren te blijven, zich niet ontveinzend, dat dit betekent ongeoorloofde dingen te doen, onuitsprekelijke dingen te zeggen, op niet toegestane dingen vooruit te lopen. Een weinig later verontschuldigt hij zich nog met vele woorden, dat hij nieuwe namen durft te voorschijn te brengen. Want wanneer hij de natuurlijke namen, Vader, Zoon en Geest, gezet heeft, voegt hij daaraan onmiddellijk toe, dat al wat men verder zoekt, buiten de mogelijkheid ligt om door de taal te worden aangeduid, door de zinnen te worden onderzocht en door het verstand te worden begrepen. En elders 3) noemt hij de bisschoppen van Gallië gelukkig, die geen andere belijdenis hadden gesmeed, noch aangenomen, noch ooit gekend, dan die oude en aller eenvoudigste, die van de tijd van de apostelen in alle kerken aangenomen geweest was. Daaraan gelijk is de verontschuldiging van Augustinus, dat dit woord door de noodzaak afgedwongen is wegens de armoede van de

menselijke wijze van uitdrukken, waar het een zo grote zaak betreft, niet opdat uitgedrukt zou worden hoe het is, maar opdat niet verzwegen zou worden hoe de Vader, de Zoon en de Geest drie zijn. En deze ingetogenheid van heilige mannen moet ons tot een waarschuwing zijn, dat wij niet zo streng op hen een brandmerk drukken, die niet willen zweren op woorden, die door ons zijn opgesteld, wanneer ze namelijk daarbij niet geleid worden door hooghartigheid, brutaliteit, of kwaadwillige listigheid, maar zij moeten op hun beurt overwegen, door hoe grote noodzaak wij gedwongen worden zo te spreken, opdat ze zich langzamerhand gewennen aan deze nuttige wijze van spreken. En wanneer wij aan de ene kant tegen de Arianen moeten ingaan en aan de andere kant tegen de Sabellianen, moeten zij ook leren er voor op te passen, dat ze niet, door er zich boos over te maken, dat aan beide partijen de gelegenheid om uitvluchten te zoeken wordt afgesneden, enig vermoeden wekken, dat ze óf leerlingen zijn van Arius, óf van Sabellius. Arius zegt, dat Christus God is, maar hij mompelt, dat Hij geschapen is een begin gehad heeft. Hij zegt, dat Christus met de Vader één is; maar heimelijk fluistert hij in de oren van de zijnen, dat Hij met de Vader één geworden is gelijk de andere gelovigen, zij het dan ook met een bijzonder voorrecht. Noem Christus eenswezens: dan rukt gij de listigaard zijn masker af, en toch voegt ge niets aan de Schrift toe. Sabellius zegt, dat de namen Vader, Zoon en Geest niets onderscheidens in God te kennen geven. Zeg, dat Zij drie zijn, dan zal hij uitroepen, dat gij drie Goden noemt. Zeg, dat in het éne Wezen Gods drieëenheid van de Personen is: dan zegt ge in één woord, wat de Schrift spreekt, en ge hebt het ijdel gebazel onderdrukt. Verder, indien er zijn, die door een zo beangstigend bijgeloof gekweld worden, dat ze deze namen niet verdragen, zo zal toch niemand, zelfs al berstte hij van ergernis, kunnen loochenen, dat wanneer we horen van één God, dat daaronder dan verstaan moet worden een eenheid van substantie, wanneer we horen van Drie in één Wezen, dat daardoor de Personen worden aangeduid in deze Drieëenheid. Wanneer dit zonder bedrog erkend wordt, dan geven we niets om de woorden. Maar ik heb reeds lang, en dat meermalen, ondervonden, dat zij die zo hardnekkig twisten over woorden, een verborgen venijn koesteren, zodat het beter is hen van onze kant uit te dagen, dan te hunnen believe duisterder te spreken.

1} De Trin. V, 8, 9.
2} De Trin. II, 2.

Boek I hoofdstuk XIII : 6

Dat van de schepping af in de Schriften een enig Wezen Gods geleerd wordt, hetwelk drie Personen in zich bevat.

6. Maar nu zal ik de strijd over woorden verder laten varen en beginnen over de zaak zelf te spreken. Persoon dan noem ik een zelfstandigheid in het Wezen Gods, die, in vergelijking met de andere, door een onmededeelbare eigenschap wordt onderscheiden. Door het woord zelfstandigheid willen wij, dat iets anders verstaan wordt dan wezen. Want indien het Woord eenvoudigweg God was, en ondertussen niet iets eigens had, dan zou Johannes ten onrechte gezegd hebben, dat het altijd bij God geweest was (Joh. 1:1). Wanneer hij onmiddellijk daarna toevoegt, dat het Woord ook God zelf was, dan roept hij ons terug tot het enige Wezen. Maar omdat het Woord niet bij God kon zijn of het moest zijn in de Vader, zo komt hieruit voort die zelfstandigheid, die, ofschoon ze door een onverbreekelijke band met het Wezen verbonden is en daarvan niet gescheiden kan worden, toch een bijzonder kenmerk heeft, waardoor ze van het Wezen verschilt. Nu zeg ik, dat ieder van de drie zelfstandigheden, met de andere

vergeleken, door een eigenschap wordt onderscheiden. De vergelijking wordt hier duidelijk uitgedrukt: want wanneer eenvoudig en onbepaald melding gemaakt wordt van God, dan heeft deze naam evenzeer betrekking op de Zoon en de Geest als op de Vader. Zodra als echter de Vader met de Zoon vergeleken wordt, wordt ieder van de ander door zijn eigen eigenschap onderscheiden. Ten derde beweert ik, dat al wat aan ieder van de Personen afzonderlijk eigen is, aan de anderen onmededeelbaar is, omdat bij de Zoon niet kan passen of op Hem overgedragen worden al wat de Vader toegekend wordt tot een teken van onderscheid. En mij mishaget niet de definitie van Tertullianus 1), mits ze juist wordt opgevat, namelijk deze: dat de Drieëenheid is een vergelijking of een regeling in God, die aan de eenheid van het Wezen niets verandert.

1) Contra Praxeam c. 2, 3.

Boek I hoofdstuk XIII : 7

Dat van de schepping af in de Schriften een enig Wezen Gods geleerd wordt, hetwelk drie Personen in zich bevat.

7. Alvorens ik echter verder ga, zal ik de Godheid van de Zoon en de Heilige Geest moeten bewijzen; daarna zullen wij dan zien, hoe ze onder elkander verschillen. Voorzeker zou het, wanneer het Woord Gods ons in de Schrift voorgesteld wordt, ten eerste ongerijmd zijn zich slechts een vergankelijke en verdwijnende stem voor te stellen, die, in de lucht uitgezonden, uit God zelf te voorschijn komt; zoals de tot de vaders gesproken Godsspraken en alle profetieën geweest zijn; daar door het Woord veeleer de eeuwige Wijsheid wordt aangeduid, die bij God is en uit welke ook alle Godsspraken en profetieën zijn voortgekomen. Want de oude profeten hebben evenzeer {volgens getuigenis van Petrus, (1 Petrus 1:11)} door de geest van Christus gesproken als de apostelen en allen, die daarna de hemelse leer hebben bediend. Omdat echter Christus nog niet geopenbaard was in het vlees, is het nodig in te zien, dat het Woord vóór de tijden uit de Vader is voortgekomen. Indien de Geest, wiens werktuigen de profeten geweest zijn, de Geest van het Woord was, dan maken wij daaruit zonder twijfel op dat het woord waarachtig was. En dit leert Mozes duidelijk genoeg, waar hij spreekt van de schepping van de wereld, doordat hij dat Woord stelt als tussenschakel. Want waarom verhaalt hij uitdrukkelijk, dat God bij het scheppen van ieder zijner werken gezegd heeft: "dit of dat worde", anders dan opdat de onnaspeurbare heerlijkheid Gods in zijn beeld zou lichten? Neuswijze en praatzieke mensen zouden dit terstond kunnen bespotten, zeggende, dat het woord wordt opgevat als een bevel en gebod. Maar de apostelen zijn betere uitleggers, die zeggen (Hebr. 1:2) dat door de Zoon de wereld geschapen is, en dat Hij alle dingen draagt door zijn krachtig woord. Want hier zien wij, dat woord genomen wordt als bevel of opdracht van de Zoon, die zelf het eeuwige en wezenlijke Woord des Vaders is. En voor mensen, die gezond van verstand en ingetogen zijn, is ook niet duister, wat Salomo zegt (Spr. 8:22), waar hij spreekt van de Wijsheid als vóór de tijden door God voortgebracht en de leiding hebbend over de schepping van de dingen en alle werken Gods. Want het voor te stellen alsof de wil Gods tijdelijk geweest ware, zou dwaas en onzinnig zijn, daar God toen zijn vaste en eeuwige raad heeft willen openbaren en ook iets dat dieper verborgen was. Daarop slaat ook het woord van Christus (Joh. 5:17): "Mijn Vader werkt tot nu toe, en ik werk ook." Want terwijl Hij betuigt, dat Hij van het eerste begin van de wereld af gestadig aan het werk geweest is met de Vader, legt Hij duidelijker uit, wat Mozes korter had aangevoerd. Wij besluiten dus, dat God zo gesproken heeft, dat ook het Woord bij het handelen zijn eigen taak had, en zo het werken door Beiden gemeenschappelijk plaats vond. Verreweg het duidelijkst van allen echter spreekt

Johannes (Joh. 1:3), wanneer hij verklaart, dat dat Woord, dat van den beginne God en bij God was, tezamen met God de Vader de oorsprong van alle dingen is. Want hij kent aan het Woord een vast en blijvend wezen toe en schrijft iets bijzonders toe en toont duidelijk, hoe God door te spreken de Schepper van de wereld geweest is. Evenals dus alle van Godswege gekomen openbaringen terecht gekenmerkt worden door de naam: "woord Gods", zo past het dat wezenlijke Woord op de hoogste trap te plaatsen, de bronwel van alle Godsspraken, omdat het aan geen verandering onderhevig, eeuwig één en hetzelfde blijft bij God, en zelf God is.

Boek I hoofdstuk XIII : 8

Dat van de schepping af in de Schriften een enig Wezen Gods geleerd wordt, hetwelk drie Personen in zich bevat.

8. Hiertegen schreeuwen sommige honden, die, daar zij Hem zijn Goddelijkheid niet openlijk durven ontnemen, Hem heimelijk zijn eeuwigheid ontstelen. Want zij zeggen, dat Hij toen eerst begonnen is het Woord te zijn, toen God bij de schepping van de wereld zijn heilige mond opende. Maar al te onberaden dichten zij aan het Wezen Gods een zekere vernieuwing toe. Want evenals de namen Gods, die doelen op een uiterlijk werk, Hem voor het eerst zijn toegekend na het volbrengen van het werk zelf (zoals Hij bijvoorbeeld de Schepper van hemel en aarde genoemd wordt), zo erkent of laat de vroomheid geen enkele naam toe, die aanduiden zou, dat aan God iets nieuws in Hemzelf overkomen is. Want indien er iets van buiten af in Hem gekomen zou zijn, dan zou te niet gaan het zeggen van Jakobus (Jac. 1:17), dat alle volmaakte gift is van boven, van de Vader van de lichten afkomende, bij welke geen verandering is of schaduw van omkering. Niets is dus minder te verduren dan dat men een begin toedicht aan dat Woord, dat altijd God geweest is en later de Schepper van de wereld is geweest. Maar dan redeneren ze spitsvondig aldus, dat Mozes, verhalend, dat God toen voor het eerst gesproken heeft, tegelijkertijd aanduidt, dat tevoren in Hem geen woord geweest is. Er is geen groter gebazel denkbaar. Immers omdat iets op een bepaalde tijd begint zich te openbaren, daarom mag men nog niet concluderen, dat het er nooit te voren geweest is. Ik echter maak een geheel andere gevolgtrekking, namelijk deze, dat daar op hetzelfde ogenblik, dat God zeide: "Er zij licht", de kracht van het Woord te voorschijn gekomen en aan de dag getreden is, het Woord zelf er lang te voren geweest is. Indien echter iemand zal naspeuren hoe lang, dan zal hij geen begin vinden. Want Hijzelf geeft immers geen vaste tijdsgrens aan, wanneer Hij zegt (Joh. 17:5): "Vader, verheerlijk uw Zoon met de heerlijkheid, die ik bij U had, eer de wereld was." En Johannes heeft ook dit niet overgeslagen, want voordat hij komt tot de schepping van de wereld, zegt hij, dat in de beginne het Woord bij God was. Wij stellen dus weerom vast, dat het Woord, dat buiten het begin van de tijd door God gegenereerd is, van eeuwigheid bij Hem geweest is; en daaruit wordt zijn eeuwigheid en waarachtig wezen en Goddelijkheid bewezen.

Boek I hoofdstuk XIII : 9

Dat van de schepping af in de Schriften een enig Wezen Gods geleerd wordt, hetwelk drie Personen in zich bevat.

9. Ofschoon ik nu nog niet spreek over de Persoon van de Middelaar, maar dat uitstel tot die plaats, waar over de verlossing zal gehandeld worden, zullen toch, omdat zonder tegenspraak bij allen vast moet staan, dat Christus dat Woord is, geopenbaard in het vlees, hier uitnemend

passen de getuigenissen, die de Godheid van Christus bevestigen. Wanneer in de 45e Psalm gezegd wordt (Ps. 45:7): "Uw troon, o God, is eeuwig en altoos", dan zoeken de Joden deze uitvlucht, dat de naam Elohim ook toekomt aan de engelen en de hoogste machten. En toch bestaat er nergens in de Schrift een gelijke plaats, waar een eeuwige troon wordt opgericht voor een schepsel; immers Hij wordt niet eenvoudig God genoemd, maar ook een eeuwig Heerser. Vervolgens wordt aan niemand deze titel toegekend, tenzij met een toevoegsel, zoals gezegd wordt, dat Mozes Pharao tot een God zal zijn (Exod. 7:1). Anderen lezen in Ps.45:7 een tweede naamval ("uw troon van God", of "uw Goddelijke troon enz."), maar dat is al te dwaas. Ik erken wel, dat dikwijls Goddelijk genoemd wordt, wat uitsteekt door bijzondere voortreffelijkheid; maar uit de samenhang is duidelijk genoeg, dat dát hard en gedwongen is, ja zelfs geenszins past. Maar als hun hardnekkigheid zich niet gewonnen geeft, dan wordt zeker niet onduidelijk door Jesaja (Jes. 9:5, 6) van dezelfde Christus gesproken als van God en als van iemand, die met de hoogste macht is toegerust, wat alleen God toekomt. "Men noemt, " zo zegt hij, "zijn naam Sterke God, Vader van de eeuwigheid enz." Ook hier tegen keffen de Joden, en veranderen de lezing aldus: "Dit is de naam, waarmee Hem noemen zal de Sterke God, de Vader van de eeuwigheid enz.", zodat ze voor de Zoon alleen dit overlaten, dat Hij Vredevorst genoemd wordt. Maar waartoe zouden op deze plaats zoveel titels voor God de Vader bijeengebracht zijn, daar het de bedoeling van de profeet is Christus te versieren met in het oog vallende kentekenen, die ons geloof in Hem zouden opbouwen? Daarom is het niet twijfelachtig, of Hij wordt om dezelfde reden nu Sterke God genoemd, om welke Hij een weinig te voren Immanuël genoemd werd. Men kan echter niets duidelijker zoeken dan de plaats bij Jeremia (Jer. 23:6), waar staat, dat dit de naam zal zijn, waarmee men de Spruit Davids zal noemen: "de HEERE, onze Gerechtigheid". Want daar de Joden zelf leren, dat de andere namen Gods niets anders zijn dan bijnamen, maar dat alleen deze (JHWH) die volgens hen niet uitgesproken mag worden, een wezenlijke naam is om zijn Wezen uit te drukken, maken wij daaruit op, dat de Zoon is de enige en eeuwige God, die elders uit spreekt, dat Hij zijn eer aan geen ander zal geven (Jes. 42:8). Zij zoeken hier wel een schuilhoek, omdat Mozes aan het door hem gebouwde altaar die naam gegeven heeft, en Ezechiël aan de nieuwe stad Jeruzalem. Maar wie ziet niet, dat het altaar gebouwd wordt tot een herinnering, dat God de verheffing van Mozes is, en dat Jeruzalem slechts met Gods naam gekenmerkt wordt om Gods tegenwoordigheid te betuigen? Want aldus spreekt de profeet: "en de naam van de stad zal van die dag af zijn: de HEERE is aldaar" (Exod. 48:35). Mozes echter schrijft aldus: "en hij bouwde een altaar, en hij noemde deszelfs naam: "De HEERE is mijn verheffing" (Exod. 17:15). Maar een grotere strijd blijft nog over naar aanleiding van een andere plaats van Jeremia (Jer. 33:16), waar deze zelfde naam op Jeruzalem betrokken wordt in deze woorden: "dit is de naam, waarmee zij haar noemen zullen, de HEERE, onze Gerechtigheid." Maar het is er zover vandaan, dat dit getuigenis de waarheid, die wij verdedigen, zou weerstaan, dat het haar veeleer steunt. Want nadat hij tevoren betuigd had, dat Christus is de ware HEERE, uit wie de gerechtigheid voortvloeit, spreekt hij nu uit, dat de kerk Gods dit in van de waarheid zo zal gevoelen, dat ze ook op de naam zelf zich zal kunnen beroemen. Zo wordt dus in de eerste plaats de bron en oorzaak van de gerechtigheid genoemd en daarna haar uitwerking toegevoegd.

Boek I hoofdstuk XIII : 10

Dat van de schepping af in de Schriften een enig Wezen Gods geleerd wordt, hetwelk drie Personen in zich bevat.

10. Indien dit de Joden niet voldoende is, dan zie ik niet met welke spitsvondigheden ze zich kunnen onttrekken aan het feit, dat zo dikwijls JHWH voorgesteld wordt in de persoon van de Engel. De Engel wordt gezegd de heilige vaders verschenen te zijn (Richt. 6), (Richt. 7), (Richt. 13). Dezelfde schrijft zichzelve de naam des eeuwigen Gods toe. Als iemand het zo uitlegt, dat dit gezegd wordt uit eerbied voor de Persoon, in wiens opdracht hij handelt, dan wordt de moeilijkheid zo allerm minst opgelost. Immers een dienstknecht zou niet, door toe te staan, dat hem een offer gebracht werd, aan God zijn eer ontroven. En toch beveelt de Engel, weigerend brood te eten, dat een offer gebracht wordt aan JHWH. Daarna echter bewijst hij metterdaad, dat Hij zelf die JHWH is. Daarom maken Manoach en zijn vrouw uit dit teken op, dat zij niet slechts een Engel, maar God gezien hebben. Vandaar dat woord: "Wij zullen sterven, omdat wij God gezien hebben." En wanneer de vrouw antwoordt: "Zo de HEERE lust had ons te doden, Hij had het offer van onze hand niet aangenomen", dan bekent zij ongetwijfeld, dat Hij, die tevoren een Engel genoemd werd, God is. Voeg daar bij, dat het antwoord zelf van de Engel alle twijfel wegneemt: "Waarom vraagt gij naar mijn naam, die wonderlijk is?" Daarom is de goddeloosheid van Servet des te verfoeilijker geweest, toen hij beweerde, dat God nooit geopenbaard is aan Abraham en de andere vaders, maar dat in zijn plaats een engel is aangebeden. Juist echter en verstandig hebben de rechtzinnige leraars van de kerk deze uitlegging gegeven, dat die voornaamste Engel het Woord Gods is, dat reeds toen als in een voorspel het ambt van Middelaar begon waar te nemen. Want al was Het nog niet bekleed met vlees, zo daalde Het toch neer als tussenpersoon, om op vertrouwelijker wijze tot de gelovigen te naderen. Dat nader in gemeenschap treden dus gaf Hem de naam Engel; intussen behield Hij de naam, die Hem eigen was, namelijk dat Hij God was van onuitsprekelijke heerlijkheid. Hetzelfde bedoelt ook Hosea (Hos. 12:5, 6), die, na de strijd van Jakob met de Engel vermeld te hebben, zegt: "De HEERE, de God van de heirscharen, HEERE is zijn gedenknaam." Weerom brengt Servet hiertegen in, dat God de persoon van de Engel gedragen heeft. Alsof de profeet niet bevestigde, wat door Mozes gezegd was (Gen. 32:29, 30): "Waarom is het, dat gij naar mijn naam vraagt?" En de belijdenis van de heilige aartsvader verklaart duidelijk genoeg, dat Hij geen geschapen engel was, maar één, in wie de volle Godheid woonde, als hij zegt: "Ik heb God gezien van aangezicht tot aangezicht." Van hier ook het gezegde van Paulus (1 Kor. 10:4), dat Christus de Leidsman geweest is van het volk in de woestijn; want ofschoon de tijd zijner vernedering nog niet was gekomen, heeft toch dat eeuwige Woord een gedaante voorgesteld van het ambt, waartoe Het bestemd was. Indien nu zonder twist het tweede hoofdstuk van Zacharia wordt overdacht, dan zullen we zien, dat de Engel, die de andere engel zendt, terstond daarna de God van de heirscharen genoemd en Hem de hoogste macht toegeschreven wordt. Ik laat nu talloze getuigenissen lopen, in welke ons geloof veilig rust, ofschoon ze de Joden niet zeer bewegen. Want wanneer bij Jesaja gezegd wordt (Jes. 25:9): "Ziet, deze is onze God; deze is de HEERE, wij zullen Hem verwachten en Hij zal ons zalig maken", dan is het voor wie ogen hebben duidelijk, dat God getoond wordt, die weerom opstaat tot heil zijns volks. En de met nadruk tweemaal geplaatste voornaamwoorden (deze, deze) staan niet toe dit op iemand anders te betrekken dan op Christus. Nog duidelijker en vaster is een plaats bij Maleachi (Mal. 3:1), waar de belofte gegeven wordt, dat de Heerser, die toen gezocht werd, zou komen tot zijn tempel. Voorzeker was slechts aan de éne, hoogste God de tempel gewijd, welke de profeet toch aan Christus toeëigent. En daaruit volgt, dat Hij dezelfde God is, die altijd bij de Joden aangebeden is.

Boek I hoofdstuk XIII : 11

Dat van de schepping af in de Schriften een enig Wezen Gods geleerd wordt, hetwelk drie Personen in zich bevat.

11. Het Nieuwe Testament echter wemelt van talloze getuigenissen. Daarom moeten wij ons beijveren liever in het kort weinige uit te kiezen dan alle saam te brengen. Hoewel de apostelen over Hem gesproken hebben, nadat Hij reeds als Middelaar in het vlees gekomen was, zal toch wat ik zal aan voeren, volkomen geschikt zijn om zijn eeuwige Godheid te bewijzen. Vooral dit is bijzondere opmerking waardig, dat de apostelen leren, dat de dingen die aangaande de eeuwige God voorzeggd waren, in Christus of reeds aan de dag gekomen zijn of eens vervuld moeten worden. Want wat Jesaja (Jes. 8:14) voorspelt, dat de Heere van de heirscharen de Joden en Israëlieten tot een rots van de ergernis en een steen des aanstoets zou zijn, daarvan verzekert Paulus (Rom. 9:33), dat het in Christus vervuld is. Hij verklaart dus, dat die Heere van de heirscharen Christus is. Eveneens zegt hij elders (Rom. 14:10): "Wij moeten allen voor de rechterstoel van Christus gesteld worden. Want er is geschreven: "voor Mij zal alle knie zich buigen en alle tong zal Mij zweren" (Jes. 45:23). Daar bij Jesaja God dit van zichzelf zegt, en Christus het metterdaad in zichzelf vervult, volgt daaruit, dat Hij zelf de God is, wiens eer niet op een ander kan worden overgebracht. Wat hij ook in zijn brief aan de Efeziërs uit de Psalmen aanhaalt (Ef. 4:8) (Ps. 68:19) komt klaarblijkelijk alleen aan God toe: "Als Hij opgevaren is in de hoogte, heeft Hij de gevangenis gevangen genomen." Terwijl hij het zo verstaat, dat de opvaring toen was afgebeeld, toen God door een bijzondere overwinning op de buitenlandse volken zijn macht getoond heeft, geeft hij te kennen, dat ze in Christus volkomener vervuld is. Zo getuigt Johannes, dat het de heerlijkheid des Zoons geweest is die aan Jesaja door een gezicht geopenbaard is (Joh. 12:41), (Jes. 6:1); ofschoon toch de profeet zelf schrijft, dat hij de majesteit Gods gezien had. De dingen, die de apostel in zijn brief aan de Hebreeën (Hebr. 1:6, 10) op de Zoon betreft, daarvan is het niet duister, dat het zeer duidelijke lofprijzingen Gods zijn: "Gij Heere, hebt in den beginne de hemel en de aarde gegrond" enz.; evenzo: "aanbidt Hem, alle gij zijne engelen." En toch misbruikt hij die woorden niet, wanneer hij ze op Christus toepast. Immers al wat in die Psalmen gezongen wordt, heeft Hij alleen vervuld. Want Hij is het geweest, die oprijzend zich over Sion heeft ontfermd; Hij is het, die de heerschappij over alle volken en eilanden aan zich heeft toegeëigend. En waarom zou Johannes gearzeld hebben (Joh. 1:14) de majesteit Gods aan Christus toe te kennen, daar hij van te voren gezegd had, dat het Woord altijd God geweest was? Waartoe zou Paulus geschroomd hebben Christus op de rechterstoel Gods te plaatsen (2 Kor. 5:10), nadat hij zo openlijk de lof zijner Goddelijkheid te voren verkondigd had (Rom. 9:5), toen hij zeide, dat Hij is God, te prijzen in van de eeuwigheid? En opdat blijke, hoe goed hij in dit stuk met zichzelf overeenstemt, schrijft hij elders, dat Hij ook God is, geopenbaard in het vlees (1 Tim. 3:16). Indien Hij God is, te prijzen in van de eeuwigheid, dan is Hij het dus, aan wie, zoals dezelfde apostel op een andere plaats (1 Tim. 1:17) verzekert, alleen alle eer en heerlijkheid verschuldigd is. En hij verbergt dit niet, maar roept openlijk uit (Fil. 2:6), dat Hij, in de gestaltenis Gods zijnde, geen roof geacht heeft Gode evengelijk te zijn, maar dat Hij zichzelf heeft vernietigd. En opdat de goddelozen niet zouden beweren, dat Hij een gemaakte God was, gaat Johannes verder en zegt (1 Joh. 5:20): "Deze is de waarachtige God en het eeuwige leven." Trouwens het moet ons meer dan genoeg zijn, dat Hij God genoemd wordt; vooral door die getuige, die ons duidelijk verzekert, dat er niet meerdere goden zijn, maar één. Die getuige nu is Paulus, die aldus spreekt (1 Kor. 8:5): "Hoewel er velen goden genoemd worden, hetzij in de hemel, hetzij op de aarde, nochtans hebben wij maar één God, uit welke alle dingen zijn." En daar wij uit dezelfde mond horen, dat God geopenbaard is in het vlees, dat God door zijn eigen bloed zijn kerk verkregen heeft (Hand. 20:28), waartoe

fantaseren wij dan een tweede God, die de apostel geenszins erkent? En het is allerm minst twijfelachtig of alle vromen hebben hetzelfde gevoelen gehad. Wanneer althans Thomas Christus openlijk zijn Heere en zijn God noemt (Joh. 20:28), dan belijdt hij, dat Hij de enige God is, die hij altijd had aangebeden.

Boek I hoofdstuk XIII : 12

Dat van de schepping af in de Schriften een enig Wezen Gods geleerd wordt, hetwelk drie Personen in zich bevat.

12. Indien wij nu over zijn Godheid oordelen naar de werken, die Hem in de Schrift worden toegeschreven, dan zal zij daaruit nog duidelijker aan de dag treden. Want toen Hij zeide, dat Hij van de beginne af tot nu toe tezamen met de Vader werkte, hebben de Joden, die bij zijn andere woorden zeer dom waren, toch gevoeld, dat Hij aanspraak maakte op Goddelijke macht. En daarom zochten zij zoals Johannes verhaalt (Joh. 5:17) Hem te meer te doden, omdat Hij niet alleen de sabbat brak, maar ook zeide, dat God zijn eigen Vader was, zichzelf Gode evengelijk makende. Hoe zal dan onze domheid zijn, als wij niet gevoelen, dat hieruit zijn Godheid volkomen bevestigd wordt? En voorwaar, door voorzienigheid en kracht de wereld regeren en door een wenk van eigen kracht alles besturen (wat de apostel Hem toeschrijft, (Hebr. 1:3)), dat vermag alleen de Schepper. En niet alleen de taak om de wereld te besturen deelt Hij met de Vader, maar ook alle andere ambten, waaraan de schepselen geen deel gegeven kan worden. De Heere roept uit door de profeet (Jes. 43:25): "Ik, Ik ben het, die uw overtredingen uitdelg om mijnentwil." Toen de Joden meenden, dat volgens deze uitspraak Gode onrecht gedaan werd daardoor, dat Christus de zonden vergaf, heeft Hij niet alleen met woorden verzekerd, dat deze macht Hem toekwam, maar het ook door een wonder bewezen (Matth. 9:6). Wij zien dus, dat niet alleen de bediening van de zondevergeving, maar ook de macht er toe bij Hem berust, van welke de Heere zegt, dat zij van Hem niet op een ander zal overgaan. En verder, de geheime gedachten van de harten na te speuren en daarin door te dringen, is dat niet het werk van God alleen? Maar ook die macht had Christus (Matth. 9:4):
en   daaruit   blijkt   zijn   Godheid.

Boek I hoofdstuk XIII : 13

Dat van de schepping af in de Schriften een enig Wezen Gods geleerd wordt, hetwelk drie Personen in zich bevat.

13. Hoe doorzichtig en helder echter blijkt zij in zijn wonderen! Ook al erken ik, dat de profeten en de apostelen dergelijke wonderen verricht hebben, zo is hierin een zeer groot onderscheid gelegen, dat zij de gaven Gods door hun bediening uitdeelden, en Hij zijn eigen kracht getoond heeft. Hij heeft wel somtijds een gebed gebruikt, om daardoor de eer op de Vader over te brengen, maar meestal zien wij zijn eigen kracht ons vertoond. En hoe zou Hij niet de ware werker van de wonderen zijn, die aan anderen de uitdeling door zijn eigen gezag toedeelt? Want de evangelist verhaalt (Matth. 10:8) (Marc. 3:15) (Marc. 6:7), dat Hij aan de apostelen gegeven heeft de macht om doden op te wekken, melaatsen te genezen, duivelen uit te werpen enz. Zij echter hebben hun dienst zo verricht, dat ze voldoende toonden, dat hun kracht van niemand anders kwam dan van Christus. "In de naam van Jezus Christus, " zegt Petrus (Hand. 3:6) "sta op en wandel." Het is dus niet te verwonderen, dat Christus zijn wonderen voorgehouden heeft om de ongelovigheid van de Joden te overwinnen, daar die

wonderen, door zijn kracht verricht, een schitterend getuigenis gaven van zijn Godheid (Joh. 5:36) (Joh. 14:11), (Joh. 10:37). Bovendien, indien buiten God geen zaligheid, geen gerechtigheid, geen leven is, Christus echter dit alles in zich bevat, dan wordt daardoor voorzeker bewezen, dat Hij God is. En nu moet niemand mij tegenwerpen, dat door God het leven en de zaligheid in Hem is uitgestort, want er wordt van Hem niet gezegd dat Hij de zaligheid ontvangen heeft, maar dat Hij zelf de zaligheid is. En, indien niemand goed is dan alleen God (Matth. 19:17), hoe zou dan een zuiver mens, ik zeg niet goed en rechtvaardig, maar de goedheid en rechtvaardigheid zelve zijn? En immers was van het eerste begin van de schepping aan, volgens getuigenis van de evangelist (Joh. 1:4) in Hem het leven; en terwijl Hij zelf reeds toen het leven was, was Hij het licht van de mensen. En daarom durven wij, steunend op zulke bewijzen, ons geloof en onze hoop op Hem vestigen; hoewel wij weten, dat het een heiligschennende goddeloosheid is, indien iemands vertrouwen hangt aan schepselen. "Gijlieden gelooft in God, " zegt Christus (Joh. 14:1) "gelooft ook in mij." En zo verklaart Paulus twee plaatsen van Jesaja (Jes. 28:16) en (Jes. 11:10), vgl. (Rom. 10:11) en (Rom. 15:12): "Een iegelijk, die in Hem gelooft, die zal niet beschaamd worden"; evenzo: "Uit de wortel van Jessai zal Hij zijn, die zal opstaan om de volken te regeren, op Hem zullen de heidenen hopen." En waartoe zouden we hierover nog meer getuigenissen van de Schrift nagaan, daar zo dikwijls deze uitspraak voorkomt: "die in mij gelooft, heeft het eeuwige leven" (Joh. 6:47)? De aanroeping verder, die berust op het geloof, komt ook Hem toe, en toch, indien iets aan de Goddelijke majesteit eigen is, dan is zij het. Want de profeet zegt: "Al wie de naam des HEEREN zal aanroepen, zal behouden worden" (Joël 2:32). Een ander echter: "De naam des HEEREN is een sterke toren; de rechtvaardige zal daarheen lopen en behouden worden" (Spr. 18:10). En ook de naam van Christus wordt tot zaligheid aangeroepen; daaruit volgt dus, dat Hij de HEERE is. Verder hebben wij een voorbeeld van aanroeping bij Stefanus, wanneer hij zegt (Hand. 7:59): "Heere Jezus, ontvang mijn geest." Vervolgens in de ganse kerk, zoals Ananias getuigt in hetzelfde boek (Hand. 9:13), zeggende: "Heere, Gij weet hoeveel kwaad deze alle heiligen aangedaan heeft, die Uw naam aanroepen." En opdat men nog duidelijker zou begrijpen, dat de gehele volheid van de Godheid in Christus lichamenlijk woont, bekent de apostel (1 Kor. 2:2), dat hij geen enkele andere leer onder de Korinthiërs uitgedragen heeft dan de kennis van Hem en niets anders dan die heeft gepredikt. Ik vraag u, is dat niet een krachtig en groot bewijs, dat slechts de naam van de Zoon verkondigd wordt, aan ons, aan wie God beveelt (Jer. 9:24) ons alleen in zijn kennis te beroemen? Wie zal durven beweren, dat Hij slechts een zuiver schepsel is, wie te kennen onze enige roem is? Hier komt nog bij, dat Paulus in zijn groetenissen aan het begin van zijn brieven dezelfde weldaden bidt van de Zoon als van de Vader, waaruit wij leren, dat niet alleen door zijn tussenkomst de giften des Hemelsen Vaders tot ons komen, maar dat door het deel hebben aan de macht de Zoon zelf de Gever is. Deze daadwerkelijke kennis is zonder twijfel zekerder en vaster dan iedere denkbare nutteloze bespiegeling. Want daarin aanschouwt het vrome gemoed God in zijn onmiddellijke tegenwoordigheid en tast Hem bijna, waar het gevoelt, dat het levend gemaakt, verlicht, behouden, gerechtvaardigd en geheiligd wordt.

Boek I hoofdstuk XIII : 14

Dat van de schepping af in de Schriften een enig Wezen Gods geleerd wordt, hetwelk drie Personen in zich bevat.

14. Daarom moet ook voornamelijk uit dezelfde bronnen het bewijs geput worden tot verdediging van de Godheid des Geestes. Allermintst duister is het getuigenis van Mozes

(Gen. 1:2) in de scheppingsgeschiedenis, dat de Geest Gods zweefde over de afgrond, of de vormloze stof; want het toont niet alleen, dat de schoonheid van de wereld, die we nu zien, behouden blijft door de kracht van de Geest, maar ook dat, voordat deze schoonheid in de stof kwam, de Geest reeds werkzaam geweest is met het koesteren van die ongevormde massa. Er valt ook niets aan te merken op wat gezegd wordt bij Jesaja (Jes. 48:16): "En nu, de HEERE heeft mij gezonden en zijn Geest"; want van het hoogste gezag in het uitzenden van profeten wordt de Heilige Geest deelgenoot gemaakt; en daaruit blijkt zijn Goddelijke majesteit. Maar het beste bewijs is, zoals ik zeide, gelegen in zijn werking, met welke wij vertrouwd zijn. Want wat de Schrift Hem toeschrijft en wij zelf door de vaste ervaring van de vroomheid leren, is geheel en al vreemd aan de andere schepselen. Want Hij is het, die, overal verbreed, alles onderhoudt, en het onbewuste en bewuste leven geeft in de hemel en op de aarde. Reeds hierdoor valt Hij geheel buiten het getal van de schepselen, dat Hij door geen grenzen besloten wordt, maar, door zijn kracht in alles over te storten, alles het wezen, het leven en de beweging inblaast, iets, wat geheel en al het werk Gods is. Vervolgens, indien de weergeboorte tot het onverderfelijke leven verheven is boven elke mogelijke levendmaking in dit leven, en veel uitnemender is dan die, wat moeten wij dan oordelen over Hem, uit wiens kracht die weergeboorte voortkomt? Dat Hij echter niet door van elders ontleende, maar door zijn eigen kracht de bewerker is van de weergeboorte, leert de Schrift op vele plaatsen; en niet alleen van die weergeboorte, maar ook van de toekomstige onsterfelijkheid. En eindelijk worden Hem, gelijk de Zoon, alle ambten toegeschreven, die het allermeest eigen zijn aan de Godheid. Immers Hij onderzoekt ook de diepten Gods (1 Kor. 2:10), voor wie geen raadsman is onder de schepselen. Hij deelt wijsheid uit en het vermogen om te spreken; terwijl toch de Heere tot Mozes zegt, dat dit te doen alleen in zijn macht ligt (Exod. 4:11). Zo worden wij door Hem Gode deelachtig, zodat wij zijn kracht gevoelen, die voor ons in zekere zin levendmakend is. Onze rechtvaardigmaking is zijn werk. Van Hem komt macht, heiligmaking, waarheid, genade, en alle denkbare goeds; want het is één Geest, van welke allerlei gaven voortkomen. Want vooral opmerkenswaardig is deze uitspraak van Paulus (1 Kor. 12:11) e.v., dat ofschoon de gaven verschillend zijn, en hun uitdeling veelvoudig en verscheiden, het toch dezelfde Geest is. Want hij stelt Hem niet alleen als begin en oorsprong, maar ook als bewerker. En dit wordt een weinig verder nog duidelijker uitgedrukt met deze woorden: "Alle dingen verdeelt één en dezelfde Geest, gelijk Hij wil." Want als Hij niet een zelfstandigheid was in God, zou Hem allerminst een oordeel en wil toegekend worden. Zeer duidelijk dus kenmerkt Paulus de Geest door Goddelijke macht, en hij toont aan, dat Hij als een Persoon in God is.

Boek I hoofdstuk XIII : 15

Dat van de schepping af in de Schriften een enig Wezen Gods geleerd wordt, hetwelk drie Personen in zich bevat.

15. Maar ook wanneer de Schrift over Hem spreekt, onthoudt zij zich niet Hem God te noemen. Want Paulus maakt hieruit op, dat wij een tempel Gods zijn, dat zijn Geest in ons woont (1 Kor. 3:17) (1 Kor. 6:19) (2 Kor. 6:16). En dat moeten wij niet licht voorbijgaan: immers waar God zo dikwijls belooft, dat Hij zich ons tot een tempel zal verkiezen, wordt die belofte niet anders vervuld dan doordat zijn Geest in ons woont. Voorzeker, zoals Augustinus zo voortreffelijk zegt 1): "Indien wij het bevel kregen van hout en steen een tempel voor de Geest te bouwen, dan zou, omdat deze eer alleen Gode toekomt, dit een duidelijk bewijs zijn van zijn Godheid; hoeveel duidelijker is dan nu dit, dat wij Hem niet een tempel moeten bouwen, maar zelf een tempel moeten zijn?" En met dezelfde betekenis schrijft de apostel nu

eens, dat wij een tempel Gods zijn, dan weer van de Heilige Geest. En toen Petrus Ananias bestrafte, omdat Hij de Heilige Geest gelogen had, zeide hij, dat hij niet de mensen gelogen had, maar Gode (Hand. 5:3, 4). En wanneer Jesaja de Heere van de heirscharen sprekend invoert, dan leert Paulus, dat het de Heilige Geest is, die spreekt (Jes. 6:9) (Hand. 28:25). Ja, hoewel de profeten telkens zeggen, dat de woorden, die zij voortbrengen, van de Heere van de heirscharen zijn, schrijven Christus en de apostelen ze aan de Heilige Geest toe; en daaruit volgt, dat Hij is de ware HEERE, die de voornaamste bewerker is van de profetieën. Weerom, wanneer God klaagt, dat Hij door de weerspanningheid des volks tot toorn is geprikkeld, dan schrijft Jesaja daarvoor, dat zijn Heilige Geest bedroefd is (Jes. 63:10). Tenslotte, indien de lastering tegen de Geest noch in deze wereld noch in de toekomstige vergeven wordt (Matth. 12:31) (Marc. 3:29) (Luc. 12:10), hoewel hij, die tegen de Zoon gelasterd heeft, vergiffenis ontvangt, zo wordt hieruit openlijk zijn Goddelijke majesteit bewezen, welke te kwetsen of te verkleinen een onvergefelijke zonde is. Willens en wetens zie ik af van vele getuigenissen, die de ouden gebruikt hebben. Het scheen hun aanbevelenswaardig toe van David deze woorden aan te halen (Ps. 33:6): "Door het woord des Heeren zijn de hemelen gemaakt en door de Geest zijns monds al hun heir", om te bewijzen, dat de wereld evenzeer het werk is van de Heilige Geest als van de Zoon. Maar dat het in de Psalmen gewoon is, dat hetzelfde tweemaal herhaald wordt, en daar bij Jesaja "geest des monds" hetzelfde betekent als "woord" (Jes. 11:4), was die redenering zwak. En daarom heb ik mij beperkt en slechts die getuigenissen willen aanvoeren, op welke vrome harten vast kunnen steunen.

1} Ep. 66, ad Maximin.

Boek I hoofdstuk XIII : 16

Dat van de schepping af in de Schriften een enig Wezen Gods geleerd wordt, hetwelk drie Personen in zich bevat.

16. Wyl nu door Christus' komst God zich duidelijker geopenbaard heeft, is Hij zo ook met groter vertrouwelijkheid in drie Personen bekend geworden. Want Paulus verbindt (Ef. 4:5) onderling deze drie: God, geloof en doop, zo, dat hij van het één uitgaande in zijn redenering komt tot het andere: immers daaruit dat er één geloof is, toont hij aan, dat er één God is, daaruit dat er één doop is, bewijst hij dat er één geloof is. Dus indien wij door de doop ingewijd worden in het geloof en de dienst van één God, moeten wij noodwendig Hem voor de ware God houden, in wiens naam wij gedoopt worden. En er valt niet aan te twijfelen of Christus heeft, toen Hij zeide (Matth. 28:19): "Doopt hen in de naam des Vaders, en des Zoons en des Heiligen Geestes", door deze gebruikelijke noeming willen getuigen, dat het volmaakte licht des geloofs reeds geopenbaard was. Immers dit heeft gelijke betekenis als gedoopt te worden in de naam van de éne God, die met een vaste klaarheid geopenbaard is in de Vader, de Zoon en de Geest. En daaruit blijkt duidelijk, dat in het Wezen Gods drie Personen zijn, in welke de éne God gekend wordt. En ongetwijfeld, daar het geloof niet hierheen en gindsheen moet zien, en niet door allerlei dingen moet rondzwerven, maar op één God zien, tot Hem zich begeven, aan Hem zich vastklemmen, kan men daaruit gemakkelijk vaststellen, dat, wanneer er verscheidene soorten van geloof zijn, er ook meer goden moeten zijn. En omdat nu de doop een sacrament des geloofs is, wordt daaruit, dat er slechts één doop is, voor ons bevestigd, dat er één God is. Hieruit volgt ook, dat men slechts in de naam van de éne God mag gedoopt worden; want wij omhelzen het geloof van Hem, in wiens naam wij gedoopt worden. Wat bedoelt dus Christus, wanneer Hij voorschrijft, dat er gedoopt wordt in de naam des Vaders en des Zoons en des Heiligen Geestes, anders dan dat men met één geloof moet geloven in de Vader en de Zoon en de Geest? Maar wat is dat anders dan

duidelijk te getuigen dat de Vader, de Zoon en de Geest één God zijn? Daar dit dus vastblijft, dat er één God is en niet meerdere, zo stellen wij vast, dat het Woord en de Geest niet anders zijn dan het Wezen Gods zelve. En voorzeker spraken de Arianen de grootste onzin, doordat ze, de Godheid van de Zoon belijdend, Hem het Wezen Gods ontnamen. Een gelijke razernij kwelde de Macedonianen, die onder de Geest slechts verstaan wilden zien de genadegiften, die in de mensen zijn uitgestort. Want evenals wijsheid, kennis, verstand, sterkte, vrees des Heeren uit Hem voortkomen, zo is Hij alleen de Geest van de wijsheid, des verstands, van de sterkte en van de vroomheid. En Hij wordt niet verdeeld naar de verdeling van de genadegiften; maar ook al worden die op verschillende wijzen verdeeld, blijft Hij toch één en dezelfde, zegt de apostel (1 Kor. 12:11).

Boek I hoofdstuk XIII : 17

Dat van de schepping af in de Schriften een enig Wezen Gods geleerd wordt, hetwelk drie Personen in zich bevat.

17. Weerom wordt er een zeker onderscheid tussen de Vader en het Woord, en tussen het Woord en de Geest in de Schrift aangewezen. Maar met welk een schroom en ingetogenheid men te werk moet gaan bij het onderzoeken van dat onderscheid, leert ons juist de grootte van het geheimenis. En inderdaad behaagt mij in hoge mate het woord van Gregorius Nazianzenus 1): "Zodra ik denk aan de éne God, word ik terstond omschenen door de glans van de drie Personen; zodra ik de drie onderscheid, word ik terstond weer geleid tot de éne God." Laat daarom ook ons niet het plan opvatten ons zulk een Drieëenheid van de Personen in te denken, die onze gedachte uiteengescheurd zou houden, en haar niet terstond tot die eenheid zou terugvoeren. Ongetwijfeld wijzen de woorden Vader, Zoon en Geest op een werkelijk onderscheid, opdat niemand mene, dat het niet anders dan toevoegsels zijn, waardoor God naar zijn werken op verschillende wijzen wordt aangeduid; neen, maar die woorden wijzen op een onderscheid, niet op een verdeling. Dat de Zoon een eigenschap heeft, onderscheiden van die des Vaders, tonen de plaatsen aan, die wij reeds aangehaald hebben; want het Woord zou niet bij God geweest zijn, als Het niet een ander was dan de Vader; en Het zou ook niet zijn heerlijkheid gehad hebben bij de Vader, wanneer Het van Hem niet onderscheiden was. Evenzo maakt de Zoon onderscheid tussen de Vader en zich, wanneer Hij zegt, dat er een ander is, die van Hem getuigt (Joh. 5:32) en (Joh. 8:16). En hierop doelt ook, wat elders gezegd wordt, dat de Vader door het Woord alles geschapen heeft: wat Hij niet had kunnen doen, indien Hij niet van het Woord in zekere zin onderscheiden was. Bovendien is de Vader niet op aarde neergedaald, maar Hij, die van de Vader is uitgegaan; de Vader is niet gestorven en niet opgestaan, maar Hij, die door Hem gezonden was. En niet met de aanneming des vleses heeft deze onderscheiding haar begin genomen, maar het is duidelijk, dat ook te voren de Eniggeborene in de schoot des Vaders geweest is (Joh. 1:18). Want wie zou wagen te beweren, dat de Zoon eerst toen in de schoot des Vaders binnengegaan is, toen Hij van de hemel nederdaalde om de menselijke natuur aan te nemen? Hij was dus tevoren in de schoot des Vaders en bezat zijn heerlijkheid bij de Vader. Het onderscheid tussen de Heilige Geest en de Vader geeft Christus te kennen, wanneer Hij zegt, dat de Heilige Geest van de Vader uitgaat; tussen zichzelf echter en de Heilige Geest geeft Hij het onderscheid te kennen, zo dikwijls Hij Hem een ander noemt; zoals toen Hij aankondigde, dat een andere Trooster door Hem zou gezonden worden, en op meer andere plaatsen Joh.14:16 en 15:26).

1) In Serm. de bap.

Boek I hoofdstuk XIII : 18

Dat van de schepping af in de Schriften een enig Wezen Gods geleerd wordt, hetwelk drie Personen in zich bevat.

18. Ik weet waarlijk niet of het wel goed is om ter uitdrukking van de kracht van dit onderscheid gelijkenissen te ontlennen aan menselijke zaken. De ouden plegen dit somtijds wel te doen, maar tegelijkertijd erkennen zij, dat al wat zij als gelijkenis aanvoeren, zeer veel verschilt. Daardoor komt het, dat ik in dit opzicht huiver voor alle vermetelheid, opdat niet wat ik wellicht onpassend zou te berde brengen, aan kwaadwilligen stof tot lastering, of aan onkundigen oorzaak tot dwaling zou bieden. Maar het onderscheid, dat wij in de Schrift aangetekend vinden, mogen wij niet verzwijgen. Dat nu is dit dat de Vader het begin van het werken, en de bron en springader van alle dingen wordt toegeschreven, de Zoon wijsheid, raad en de uitdeling in de werken, die te verrichten zijn; maar aan de Geest wordt de kracht en de werkdadigheid toegekend. Verder, hoewel de eeuwigheid des Vaders ook de eeuwigheid des Zoons en des Geestes is, daar God nooit zonder zijn wijsheid en zijn kracht heeft kunnen zijn, en hoewel in de eeuwigheid niet gezocht mag worden naar vroeger of later, is toch het letten op de orde niet ijdel of overbodig, wanneer wij namelijk opmerken, dat de Vader het eerst wordt genoemd, dan uit Hem de Zoon, en daarna uit beiden de Geest. Want ook een ieders geest helt uit eigen beweging er toe over om eerst aan God te denken, dan aan de wijsheid, die uit Hem voortkomt, en dan tenslotte aan de kracht, waarmede Hij zijn raadsbesluiten uitvoert. En om die reden wordt gezegd, dat de Zoon slechts uit de Vader is, en de Geest uit de Vader en de Zoon tegelijk. Op vele plaatsen kan men dit lezen, maar nergens duidelijker dan in Romeinen 8 (Rom. 8:9), waar dezelfde Geest nu eens genoemd wordt de Geest van Christus, dan weer de Geest van Hem, die Christus uit de doden opgewekt heeft, zonder onderscheid; en dat niet ten onrechte. Want ook Petrus (2 Petrus 1:21) getuigt, dat het de Geest van Christus geweest is, door welke de profeten geprofeteerd hebben; hoewel de Schrift op zo vele plaatsen leert, dat het de Geest van God de Vader geweest is.

Boek I hoofdstuk XIII : 19

Dat van de schepping af in de Schriften een enig Wezen Gods geleerd wordt, hetwelk drie Personen in zich bevat.

19. Verder wordt de allereenvoudigste eenheid van God door die onderscheiding niet alleen niet gehinderd, maar zelfs kan men eruit bewijzen, dat de Zoon één God is met de Vader, omdat Hij tezamen met Hem één Geest heeft; dat echter de Geest niet iets anders is, verschillend van de Vader en de Zoon, omdat Hij de Geest is van de Vader en de Zoon. Immers in ieder van de Personen is, gelijk men inziet, de gehele Goddelijke natuur aanwezig tezamen met datgene, wat iedere Persoon als zijn eigen eigenschap heeft. De Vader is geheel in de Zoon, de Zoon geheel in de Vader, gelijk ook Hij zelf verzekert (Joh. 14:10) e.v.: "Ik ben in de Vader en de Vader is in mij"; en de schrijvers van de kerk staan niet toe, dat de Eén van de Ander door enig verschil in wezen gescheiden wordt 1). "Door deze benamingen, die een onderscheid aangeven, " zegt Augustinus, "wordt de onderlinge betrekking aangeduid, niet de substantie (wezen) zelf, waardoor Zij één zijn." In deze zin moeten de uitspraken van de ouden, die anders een weinig zouden schijnen te strijden, onderling verzoend worden. Want nu eens leren zij, dat de Vader het beginsel is van de Zoon, dan weer verzekeren zij, dat de Zoon de Godheid en het wezen van zichzelf heeft en zo één beginsel is met de Vader. De oorzaak van dat verschil legt Augustinus elders 1) goed en duidelijk uit, wanneer hij aldus

spreekt: "Christus wordt met betrekking tot zichzelf God genoemd, met betrekking tot de Vader wordt Hij Zoon genoemd. En weerom wordt de Vader met betrekking tot zichzelf God genoemd, met betrekking tot de Zoon wordt Hij Vader genoemd. Wat met betrekking tot de Zoon Vader genoemd wordt, is niet de Zoon; wat Zoon genoemd wordt met betrekking tot de Vader, is niet de Vader; wat met betrekking tot zichzelf Vader genoemd wordt, en met betrekking tot zichzelf Zoon, is dezelfde God. Dus wanneer wij eenvoudig over de Zoon spreken, zonder acht te slaan op de Vader, dan beweren wij juist en in eigenlijke zin, dat Hij van zichzelf is, en daarom noemen wij Hem het enige begin: vermelden wij echter de verhouding, waarin Hij tot de Vader staat, dan zeggen wij terecht, dat de Vader het begin van de Zoon is." Met de uitlegging van deze zaak houdt het gehele vijfde boek van Augustinus' werk "Over de Drieëenheid" zich bezig. Het is echter veel veiliger in die betrekking, welke hij leert, te berusten, dan door al te spitsvondig door te dringen in die verheven verborgenheid, rond te dolen langs de paden van veel bespiegelingen, die geen steek houden. 1} Augustin. Hom. de temp. 38: de Trinit. et coll. ad Pascentium ep. 174; Cyrillus, de Trinit. 1. 7: dial. 1. 3.

Boek I hoofdstuk XIII : 20

Dat van de schepping af in de Schriften een enig Wezen Gods geleerd wordt, hetwelk drie Personen in zich bevat.

20.Laat van de halve hen, wie de soberheid ter harte gaat, en die met de maat des geloofs tevreden zijn, in 't kort aannemen wat nuttig is om te weten, namelijk dit: Wanneer wij belijden, dat we geloven in één God, dat dan onder de naam God verstaan wordt het enige en eenvoudige Wezen, in hetwelk wij drie Personen of Zelfstandigheden saamvatten: en dat dus: zo dikwijls als de naam God zonder nadere bepaling gezet wordt, evenzeer de Zoon en de Geest als de Vader aangeduid wordt. Wanneer echter bij de Vader de Zoon gevoegd wordt, dan komt de betrekking ter berde; en zo maken wij onderscheid tussen de Personen. Omdat echter de eigenschappen in de Personen de orde met zich brengen, dat in de Vader het begin en de oorsprong is, wordt, telkens als er melding gemaakt wordt van de Vader en tevens van de Zoon of de Geest, de naam God in het bijzonder aan de Vader toegekend. Op deze wijze wordt de eenheid van het Wezen behouden en rekening gehouden met de orde, die echter geen afbreuk doet aan de Godheid van de Zoon en de Geest. En voorzeker, daar we tevoren zagen dat de apostelen betuigen, dat de Zoon Gods dezelfde is, van wie Mozes en de profeten getuigd hebben, dat Hij JHWH (de HEERE) is, moeten wij altijd komen tot de eenheid des Wezens. Daarom is het voor ons een verfoeilijke heiligschennis, wanneer de Zoon een andere God genoemd wordt dan de Vader; want de eenvoudige naam God laat geen betrekking toe, en God kan met betrekking tot zichzelf niet gezegd worden dit of dat te zijn. Dat nu de naam JHWH, zonder nadere bepaling gebruikt, op Christus van toepassing is, blijkt ook uit Paulus' woorden (2 Kor. 12:8, 9): "Hierover heb ik de Heere driemaal gebeden", want wanneer hij Christus' antwoord: "Mijn genade is u genoeg", vermeld heeft, voegt hij een weinig verder daaraan toe: "opdat de kracht van Christus in mij wone". Want het is zeker, dat de naam Heere daar gezet is voor JHWH en daarom zou het onjuist en kinderachtig zijn, die naam te beperken tot de Persoon des Middelaars, daar wat Paulus zegt zonder nadere bepaling is en de Zoon niet vergelijkt met de Vader. En wij weten, dat de apostelen volgens de aangenomen gewoonte van de Grieken overal de naam Kurios (Heere) zetten in plaats van JHWH. En om niet ver naar een voorbeeld te zoeken: met geen andere opvatting bad Paulus tot de Heere, dan waarmee de plaats uit Joël door Petrus aangehaald wordt (Hand. 2:16) (Joël 2:28): "Een iegelijk, die de naam des Heeren zal aanroepen, zal zalig worden." Wanneer deze naam in het

bijzonder aan de Zoon wordt toegeschreven, dan is daarvoor een andere reden, gelijk te zijner plaatse zal blijken; nu is het voldoende vast te houden, dat Paulus, toen hij tot God zonder nadere bepaling gebeden had, terstond de naam van Christus daarbij voegde. Zo wordt ook de gehele God door Christus zelf Geest genaamd. Want niets verhindert, dat het gehele Wezen Gods geestelijk is, waarin Vader, Zoon en Geest saamgevat worden. En ook dat wordt duidelijk uit de Schrift; want evenals we daar vernemen dat God een Geest genoemd wordt, zo horen we ook, dat de Heilige Geest, voorzover Hij een Persoon is van het gehele Wezen, gezegd wordt Gods Geest te zijn en uit God.

1} Tract. in Ioann. 39; in Ps. 109, 13; in Ps. 68, 5.

Boek I hoofdstuk XIII : 21

Dat van de schepping af in de Schriften een enig Wezen Gods geleerd wordt, hetwelk drie Personen in zich bevat.

21. Dewijl nu Satan, om ons geloof van de wortel af uit te roeien, deels over het Goddelijk Wezen van de Zoon en de Geest, deels over de onderscheiding van de Personen altijd geweldige twisten heeft opgewekt, en niet alleen in bijna alle eeuwen goddeloze geesten heeft aangezet, om de rechtzinnige leraars in dit opzicht te kwellen, maar ook tegenwoordig uit de oude vonken een nieuw vuur tracht aan te wakkeren, zal het de moeite lonen, hier tegen de verkeerde razernijen van sommigen in te gaan. Tot nu toe was het mijn voornaamste bedoeling leerzamen aan de hand te leiden, maar niet met harde en strijdlustige lieden handgemeen te worden; nu echter moet de waarheid, die kalm uiteengezet is, bevrijd worden van alle lasteringen van de goddelozen. Ofschoon mijn ijver zich voornamelijk hierop zal toeleggen, dat zij, die geredelijk een open oor lenen aan Gods Woord, iets mogen hebben, waarop zij met vaste voet kunnen staan. Indien ooit elders in de verborgen geheimenissen van de Schrift ingetogen en met grote matigheid moet worden gefilosofeerd, dan zeker hier; waarbij ook grote voorzichtigheid moet worden in acht genomen, dat de gedachte of de tong niet verder gaat, dan het gebied van Gods Woord zich uitstrekt. Want hoe zou de menselijke geest naar zijn maatstaf het oneindige Wezen Gods kunnen afbakenen, terwijl hij niet eens met zekerheid heeft kunnen vaststellen, hoe het lichaam van de zon is, dat toch dagelijks met de ogen aanschouwd wordt? Ja, wat meer zegt, hoe zou hij onder eigen leiding kunnen doordringen tot het onderzoeken van het Wezen Gods, terwijl hij zijn eigen wezen allerminst begrijpt? Laat ons daarom gaarne aan God de kennis van zichzelf overlaten. Want Hij alleen, zegt Hilarius 1), is een voldoende getuige voor zichzelf, die niet bekend is tenzij door zichzelf. Dit nu zullen wij Hem overlaten, indien wij Hem ons ook als een zodanige voorstellen, als Hij zich aan ons openbaart, en wij naar Hem nergens elders zoeken dan in zijn Woord. Er bestaan over dit onderwerp vijf predikatiën van Chrysostomus tegen de Anomoei, waardoor echter de vermetelheid van de drogredenaars niet zo ingetoomd is kunnen worden, of ze lieten toch aan hun praatzucht de vrije teugel. Want ze hebben zich hierin niets bescheidener gedragen dan ze overal plegen te doen. Door het allerongelukkigst gevolg van deze vermetelheid moeten wij ons laten vermanen, dat we er zorg voor dragen meer met leerzaamheid dan met scherpzinnigheid ons op die kwestie toe te leggen, en dat we niet van plan moeten zijn of naar God ergens anders te speuren dan in zijn heilig Woord, of over Hem iets anders te denken dan datgene, waarin zijn Woord ons voorgaat, of iets anders te spreken dan wat uit hetzelfde Woord genomen is. Indien het onderscheid, dat gelegen is in de éne Godheid van Vader, Zoon en Geest moeilijk als het is om te begrijpen voor sommige verstandenen meer moeite en last veroorzaakt dan dienstig is, dan moeten zij bedenken, dat het

verstand des mensen een doolhof betreedt, wanneer het toegeeft aan zijn nieuwsgierigheid, en zo moeten zij het verduren, geleid te worden door de hemelse Godsspraken, ook al begrijpen zij de diepte van deze verborgenheid niet.

1} De Trinit. I, 19.

Boek I hoofdstuk XIII : 22

Dat van de schepping af in de Schriften een enig Wezen Gods geleerd wordt, hetwelk drie Personen in zich bevat.

22. Een opsomming te geven van de dwalingen, waardoor oudtijds de zuiverheid des geloofs in dit hoofdstuk van de leer is aangetast, zou een te lang werk zijn en vol van nutteloze tegenzin; en de meesten van de ketters hebben het er op toegelegd met hun grove raaskallerijen de ganse heerlijkheid Gods te verduisteren op zulk een wijze, dat ze het voldoende achtten de onervarenen te schokken en in de war te brengen. Terstond echter zijn er uit weinige mensen veel sekten voortgekomen, die deels het Wezen Gods uitéénscheurden, deels het onderscheid, dat er is tussen de Personen, wegnamen. Verder, indien wij vasthouden, wat tevoren uit de Schrift voldoende is aangetoond, namelijk dat het Wezen van de éne God, dat toekomt aan de Vader, de Zoon en de Geest, eenvoudig en ondeelbaar is; weerom dat de Vader door een zekere eigenschap onderscheiden is van de Zoon, en de Zoon van de Geest, dan zal niet alleen voor Arius en Sabellius, maar ook voor de andere oude uitvinders van dwalingen de deur gesloten zijn. Maar omdat onze tijd sommige krankzinnigen opgestaan zijn, zoals Servet en dergelijken, die alles in nieuwe goochelarijen hebben gewikkeld, is het de moeite waard met enkele woorden hun bedriegerijen te bespreken. Servet haatte, ja verfoeide zozeer de naam Drieëenheid, dat hij zeide, dat alle trinitariërs (Drieëenhedsdrijvers), zoals hij ze noemde, Godloochenaars waren. Ik laat nu daar de zouteloze woorden, die hij uitdacht om te lasteren. Maar dit was de hoofdinhoud van zijn bespiegelingen, dat God als in drieën verdeeld voorgesteld wordt, wanneer men zegt, dat in zijn Wezen drie Personen zijn, en dat deze Drieheid slechts in de verbeelding bestaat, omdat zij strijdt tegen de eenheid Gods. Intussen beweerde hij, dat de Personen uitwendige vormen waren, die in werkelijkheid niet in het Wezen Gods bestaan, maar God voor ons in deze of die gedaante afbeelden; en dat in den beginne in God niets onderscheidens was, omdat in oude tijden het Woord hetzelfde was als de Geest; maar dat, sedert Christus is voortgekomen als God uit God, ook de Geest uit Hem als een andere God is uitgestroomd. Ofschoon hij nu somtijds zijn praatjes opsmukt met vergelijkingen, bijvoorbeeld wanneer hij zegt, dat het eeuwige Woord Gods geweest is de Geest van Christus bij God, en een weerkaatsing van zijn gedaante, evenzo, dat de Geest de schaduw van de Godheid geweest is, zo maakt hij toch later de Godheid van beiden te niet, beweerend, dat volgens de wijze van uitdeling zowel in de Zoon als in de Geest een deel van God is, evenals dezelfde geest naar het wezen in ons en zelfs in hout en steen een deel van God is. Wat hij bazelt over de Persoon van de Middelaar, zullen wij te zijner plaatse zien. Dit wonderlijk verzinsel echter, dat de Persoon niets anders is dan de zichtbare gedaante van Gods heerlijkheid, heeft geen lange weerlegging nodig. Want wanneer Johannes verklaart, dat, toen de wereld nog niet geschapen was, de Logos (het Woord) God was (Joh. 1:1), dan maakt hij een groot onderscheid tussen het Woord en een gedaante. Indien echter ook toen en van alle eeuwigheid die Logos, die God was, bij de Vader was en door zijn eigen heerlijkheid bij de Vader gekenmerkt was (Joh. 17:5), dan kon Hij zeker niet een uiterlijke of figuurlijke glans zijn; maar dan volgt daaruit noodzakelijk, dat Hij een Persoon was, die in God zelf inwendig bestond. En ofschoon van de Geest slechts melding gemaakt wordt in de scheppingsgeschiedenis van de wereld, wordt Hij daar toch niet

voorgesteld als een schaduw, maar als een wezenlijke kracht Gods, wanneer Mozes verhaalt, dat ook die ongevormde massa door Hem gesteund werd (Gen. 1:2). Toen bleek dus, dat Hij een eeuwige Geest was en altijd in God geweest was, daar Hij de ongeordende stof van hemel en aarde koesterend onderhield totdat in haar schoonheid en orde kwam. Gewis kon Hij nog niet de afbeelding of veraanschouwing van God zijn, zoals Servet droomt. Elders echter wordt hij genoopt zijn goddeloosheid openlijker te laten zien, door te zeggen, dat God, in zijn eeuwige plan voor zich een zichtbare Zoon bepalend, zich op die manier zichtbaar vertoond heeft. Want zou dit waar zijn dan wordt aan Christus geen andere Godheid gelaten, dan voorzover Hij door Gods eeuwige besluit tot Zoon is verordineerd. Voeg daar nog bij, dat hij de spooksels, die hij in de plaats van de Personen stelt, zo vervormt, dat hij niet aarzelt bij God nieuwe dingen te verzinnen, die van buiten af tot Hem komen. Maar dit is wel van alles het meest verfoeilijk, dat hij zowel de Zoon Gods als de Geest zonder onderscheid met alle schepselen vermengt. Want hij beweert openlijk, dat er in het Wezen Gods delen en verdelingen zijn, van welke ieder gedeelte God is; voornamelijk echter beweert hij, dat de geesten van de gelovigen met God van eeuwigheid zijn en van dezelfde substantie als Hij: hoewel hij elders de wezenlijke Godheid niet slechts aan de ziel des mensen, maar ook aan de andere geschapen dingen toekent.

Boek I hoofdstuk XIII : 23

Dat van de schepping af in de Schriften een enig Wezen Gods geleerd wordt, hetwelk drie Personen in zich bevat.

23. Uit deze poel is een ander monster voortgekomen, aan het voorgaande niet ongelijk. Want enige booswichten hebben, om aan de blaam en de schande van Servets goddeloosheid te ontkomen, wel bekend, dat er drie Personen zijn, maar ze deden dat met toevoeging van deze redenering, dat de Vader, die in waarheid en in eigenlijke zin de enige God is, de Zoon en de Geest gevormd heeft en zo zijn Godheid in Hem heeft overgebracht. En zij onthouden zich niet van deze vreselijke manier van spreken, dat de Vader door dit kenteken van de Zoon en de Geest wordt onderscheiden, dat Hij alleen de gever van het Wezen is. En deze mening bedekten zij eerst met deze kleur, dat Christus overal Gods Zoon genoemd wordt; en daaruit maken zij op, dat niemand anders in eigenlijke zin God is dan de Vader. Maar zij bemerken niet, dat hoewel ook de Zoon deel heeft aan de naam God, deze naam toch somtijds bij uitstek aan de Vader wordt toegeschreven, omdat Hij de bronwel en het beginsel van de Godheid is, en dat wel opdat de eenvoudige éénheid van het Wezen worde aangeduid. Hiertegen brengen zij in dat, indien Hij waarlijk Gods Zoon is, het ongerijmd is, dat Hij gehouden wordt voor de Zoon van een Persoon. Ik antwoord, dat beide waar is, namelijk dat Hij de Zoon van God is, omdat Hij het Woord is, door de Vader voor de tijden gegenereerd (want we spreken nog niet over de Persoon van de Middelaar), en dat toch terwille van de uitlegging rekening moet gehouden met de Persoon, zodat men de naam God niet neemt in de eenvoudige zin, maar in plaats van Vader. Want indien wij geen ander voor God houden dan de Vader, dan wordt de Zoon niet onduidelijk uit deze staat gestoten. Derhalve zo dikwijls er melding gemaakt wordt van de Godheid, mag allermint een tegenstelling toegelaten worden tussen de Zoon en de Vader, alsof slechts aan Deze de naam van de ware God toekwam. Want waarlijk de God, die aan Jesaja verschenen is (Jes. 6:1), was de ware en enige God; en toch verzekert Johannes (Joh. 22:41), dat die God Christus was. Ook Hij, die door de mond van Jesaja (Jes. 8:14) getuigd heeft, dat Hij de Joden tot een steen des aanstoets zou zijn, was de enige God: en Paulus (Rom. 9:33) verklaart, dat Hij Christus was. Wanneer Hij door Jesaja (Jes. 45:23) roept: "Ik leef, voor Mij zal alle knie zich buigen", dan is het de enige God, die dit roept; en

toch legt dezelfde Paulus (Rom. 14:11) dit uit van Christus. Hierbij komen de getuigenissen, die de apostel vermeldt (Hebr. 1:10 en 6): "Gij, Heere, hebt de aarde gegrond" (Ps. 102:26) en: "Dat alle engelen Gods Hem aanbidden" (Ps. 97:7), welke slechts betrekking hebben op de enige God, hoewel toch de apostel beweert, dat het aan Christus zelf toekomstige lofspraken zijn. Ook mist die spitsvondige redenering alle kracht, dat op Christus overgebracht wordt, wat God eigen is, omdat het afschijnsel zijner heerlijkheid zou zijn. Want daar overal de naam JHWH gezet wordt, volgt daaruit, dat Hij ten opzichte van de Godheid uit zichzelf is. Want indien Hij JHWH is, kan niet geloohend worden, of Hij is diezelfde God, die elders door Jesaja (Jes. 44:6) uitroept: "Ik, Ik ben, en behalve Mij is er geen God". Ook past het deze woorden van Jeremia (Jer. 10:11) te overwegen: "De goden, die de hemel en de aarde niet gemaakt hebben, zullen vergaan van de aarde, die onder de hemel is", immers als tegenstelling zal men daaruit moeten erkennen, dat de Zoon van God Hij is, wiens Godheid meermalen bij Jesaja bewezen wordt uit de schepping van de wereld. Hoe nu zal de Schepper die aan alles het aanzijn geeft, niet uit zichzelf zijn, maar zijn Wezen van elders ontlene? Want alwie zegt, dat de Zoon het wezen geschonken is door de Vader, loochent, dat Hij uit zichzelf is. Dit nu weerspreekt de Heilige Geest, Hem JHWH noemend. Wanneer wij verder zouden toegeven dat het gehele Wezen alleen in de Vader is, dan zal het of deelbaar zijn, of aan de Zoon ontnomen worden; en zo beroofd van zijn wezen, zal God alleen in naam God zijn. Het Wezen Gods komt, als men die praatjesmakers wil geloven, alleen aan de Vader toe, voorzover Hij alleen is, en de Zoon het Wezen geeft. Zo zal de Godheid des Zoons iets zijn, dat afgenomen is van het Wezen Gods, of de afleiding van een deel uit het geheel. Verder moeten ze volgens hun beginsel toegeven, dat de Geest van de Vader alleen is: want indien Hij een afleiding is van het eerste Wezen, dat slechts de Vader eigen is, dan zal men Hem met recht niet houden voor de Geest van de Zoon, wat echter weerlegd wordt door het getuigenis van Paulus, waar deze de Geest gemeenschappelijk toekent aan Christus en de Vader. Bovendien, indien de Persoon des Vaders uit de Drieëenheid wordt uitgescheiden, waarin zal Hij dan van de Zoon en de Geest verschillen anders dan omdat Hij alleen God is? Zij erkennen, dat Christus God is en toch van de Vader verschilt. Dan moet er wederkerig een teken van onderscheid zijn, opdat de Vader de Zoon niet zij. Zij, die dat onderscheid in het Wezen plaatsen, maken klaarblijkelijk de ware Godheid van Christus te niet, want die kan niet zonder Wezen zijn en wel niet zonder het ganse Wezen. Ongetwijfeld zal de Vader niet van de Zoon verschillen, indien Hij niet iets eigens in zich heeft, waaraan de Zoon geen deel heeft. Wat zullen zij dan vinden, waardoor zij Hem kunnen onderscheiden? Indien het onderscheid ligt in het Wezen, laat hen dan antwoorden, of Hij daaraan de Zoon geen deel gegeven heeft. Dit echter kon niet geschieden ten dele; want een halve God te maken zou niet geoorloofd zijn. Daar komt bij, dat zij op die wijze het Wezen Gods op schandelijke manier zouden uiteenrukken. Zo blijft over dat het Wezen geheel en volledig gemeen is aan Vader en Zoon. Indien dit waar is, zal er voorzeker, wat het Wezen aangaat, geen enkel onderscheid zijn tussen de Eén en de Ander. Als ze hiertegen inbrengen, dat de Vader het Wezen gevend, niettemin de enige God blijft, bij wie het Wezen berust, dan zou daaruit volgen, dat Christus een afgebeelde God is, en slechts in schijn of in naam God, niet inderdaad; want niets is God meer eigen dan het zijn, volgens de woorden: "Die is, heeft mij tot ulieden gezonden (Exod. 3:14)."

Boek I hoofdstuk XIII : 24

Dat van de schepping af in de Schriften een enig Wezen Gods geleerd wordt, hetwelk drie Personen in zich bevat.

24. Dat onjuist is, wat zij aannemen, namelijk, dat overal waar in de Schrift sprake is van God zonder nadere aanduiding, slechts de Vader bedoeld wordt, kan op grond van vele plaatsen bewezen worden; en juist in die plaatsen, die zij te hunner verdediging aanhalen, verraden ze op schandelijke wijze hun onnadenkendheid, omdat daar de naam des Zoons er bij vermeld wordt. En daaruit blijkt, dat de naam God in een bepaalde betrekking genomen wordt, en dus beperkt wordt tot de Persoon des Vaders; en hun tegenwerping wordt ontzenuwd naar aanleiding van één woord. Indien niet alleen de Vader, zo zeggen zij, de ware God was, zou Hij zelf zijn eigen Vader zijn. Immers het is niet ongerijmd, dat wegens de rang en de orde Hij in het bijzonder God genoemd wordt, die niet alleen uit zich zijn wijsheid heeft voortgebracht, maar ook de God is van de Middelaar, zoals ik breedvoeriger te zijner plaatse zal uiteenzetten. Want nadat Christus in het vlees is geopenbaard, wordt Hij Gods Zoon genoemd, niet slechts in zoverre Hij was het eeuwige Woord, voor de tijden gegeneerd door de Vader, maar ook omdat Hij de Persoon en het ambt des Middelaars aangenomen heeft, om ons met God te verenigen. En aangezien zij de Zoon zo vermetel uitsluiten van de eer Gods, zou ik wel eens willen weten: wanneer Hij zegt (Matth. 19:17) dat niemand goed is, dan alleen God, of Hij dan zichzelf van het goedzijn berooft. Ik spreek niet over zijn menselijke natuur, opdat ze niet wellicht aanvoeren, dat al het goede, dat daarin was, uit onverdiende gave is voortgevloeid, ik vraag of het eeuwige Woord Gods goed is of niet. Zeggen zij van niet, dan is hun goddeloosheid voldoende bewezen; indien zij het erkennen, dan kelen ze zichzelf. Dat nu Christus op het eerste gezicht de naam van goed van zich schijnt af te wijzen, versterkt onze mening nog meer: want daar het een afzonderlijke lofprijzing is van God alleen, wijst Christus, in zover Hij op algemeen gangbare wijze begroet was als goed, deze valse eer af en wijst er op, dat de goedheid, die Hij heeft, Goddelijk is. Ik vraag ook, wanneer Paulus verzekert (1 Tim. 1:17), dat God alleen onverderfelijk, wijs en waarachtig is, of Christus door die woorden gerangschikt wordt onder 't getal van de stervelingen, dwazen en leugenaars. Zal dus niet onsterfelijk zijn Hij, die van den beginne het leven was, om de engelen de onsterfelijkheid te schenken? Zal Hij niet wijs zijn, die de eeuwige wijsheid Gods is? Zal Hij, die de waarheid zelf is, niet waarachtig zijn? Ik vraag bovendien of zij niet oordelen, dat men Christus moet aanbidden. Want indien Hij met recht dit voor zich opeist (Fil. 2:10), dat voor Hem alle knie zich buigt, dan volgt daaruit, dat Hij die God is, die in de wet verboden heeft iemand anders dan Hem te aanbidden. Wat bij Jesaja (Jes. 44:6) gezegd wordt: "Ik ben het en niemand behalve Mij", willen ze alleen van de Vader zo verstaan; maar ik keer dit getuigenis tegen henzelf, daar wij zien, dat aan Christus toegekend wordt al wat van God is. Ook is er geen plaats voor hun spitsvondige mening, dat Christus verhoogd is in het vlees, waarin Hij vernederd geweest was, en dat Hem ten aanzien van het vlees alle macht gegeven is in de hemel en op de aarde: want ofschoon de majesteit van Koning en Rechter zich uitstrekt tot de gehele Persoon des Middelaars, zou Hij toch niet, wanneer Hij niet was God geopenbaard in het vlees, tot zulk een hoogte verheven hebben kunnen worden, of God zou met zichzelf moeten strijden. En deze tegenspraak wordt uitnemend door Paulus uit de weg geruimd (Fil. 2:6, 7), die leert, dat Hij aan God gelijk was, voordat Hij zich vernederde in de gestaltenis eens dienstknechts. Hoe zou nu die gelijkheid kunnen bestaan, indien Hij niet de God geweest was, wiens naam is Jah en JHWH, die gaat op de Cherubim, die de Koning is van de ganse aarde, en de Koning van de eeuwen? En hoezeer zij zich verzetten, aan Christus kan niet ontnomen worden, wat Jesaja elders zegt (Jes. 25:9): "Deze, Deze is onze God; wij hebben Hem verwacht"; want met deze woorden beschrijft hij de komst van God de Verlosser, die niet alleen uit de Babylonische ballingschap zijn volk zou terugbrengen, maar ook zijn kerk in alle opzichten volledig zou herstellen. Ook de andere spitsvondigheid helpt hen niets, namelijk wanneer ze zeggen, dat Christus God geweest is in zijn Vader. Want ofschoon wij erkennen, dat ten opzichte van de orde en de rang het begin van de Godheid in de Vader is, zeggen wij toch, dat dit een verfoeilijk verzinsel is, dat het Wezen alleen aan de

Vader eigen is, alsof Hij de Zoon tot God gemaakt heeft; want zo zou of het Wezen veelvoudig zijn, of zij noemen Christus slechts in naam en in de voorstelling God. Indien ze toestemmen, dat de Zoon God is, maar volgend op de Vader, dan zal in Hem het Wezen ontstaan en gevormd zijn, dat in de Vader niet ontstaan en niet gevormd is. Ik weet, dat veel neuswijze mensen er mee spotten, dat wij aan de woorden van Mozes het onderscheid van de Personen ontleen, waar hij God invoert aldus sprekend (Gen. 1:26): "Laat ons mensen maken naar ons beeld." Toch zien de vrome lezers, hoe onzinnig en dwaas Mozes deze woorden als het ware als een saamspreking zou invoeren, indien in de éne God niet meerdere Personen waren. Nu staat het vast, dat degenen, welke de Vader toespreekt, ongeschapen waren; niets echter is ongeschapen, uitgezonderd God, en dat wel de éne God zelf. Dus indien ze nu niet toegeven, dat de macht om te scheppen en de heerschappij om te gebieden de Vader, de Zoon en de Geest gemeen geweest zijn, dan volgt daaruit, dat God niet bij zichzelf zo gesproken heeft, maar het woord gericht heeft tot andere werkmeesters buiten Hem. Tenslotte zal één plaats beide hun tegenwerpingen tegelijk gemakkelijk uit de weg ruimen. Want wat Christus zelf zegt (Joh. 4:24), namelijk dat God een Geest is, dat zou niet passend tot de Vader alleen beperkt kunnen worden, alsof het Woord zelf niet van een geestelijke natuur ware. Indien de Zoon evenzeer als de Vader de naam Geest toekomt, dan maak ik daaruit op, dat onder de naam God zonder nadere bepaling de Zoon mede begrepen wordt. Maar terstond daarna laat Hij volgen, dat geen andere dienaars de Vader aangenaam zijn, dan die Hem in Geest en waarheid aanbidden. En daaruit volgt een tweede waarheid, namelijk dat Christus omdat Hij het ambt van leeraar waarneemt onder een Hoofd, Hij de naam God aan de Vader toeschrijft, niet om zijn eigen Godheid teniet te doen, maar om ons trapsgewijs tot Haar te verheffen.

Boek I hoofdstuk XIII : 25

Dat van de schepping af in de Schriften een enig Wezen Gods geleerd wordt, hetwelk drie Personen in zich bevat.

25. Maar hierin ligt hun dwaling, dat zij dromen van ondeelbare wezens, van wie ieder een deel van het Wezen zou bezitten. Maar toch leren wij uit de Schrift, dat er naar het wezen één God is, en dat dus het Wezen, zowel van de Zoon als van de Geest ongegenereerd is. Maar voorzover de Vader in orde de eerste is en uit zich zijn wijsheid heeft voortgebracht, wordt Hij terecht, zoals kort te voren gezegd is, gehouden voor het begin en de bronwel van de ganse Godheid. Zo is God zonder nadere bepaling, ongegenereerd, en ook de Vader is ten opzichte van zijn Persoon ongegenereerd. Het is ook een dwaze mening van hen, dat ze uit onze opvatting mogen opmaken, dat er een viervuldigheid gesteld wordt; want zij schrijven ons valselijk en lasterlijk het verzinzel van hun eigen brein toe, alsof wij het voorstelden, dat uit één wezen drie Personen bij afleiding voortkwamen: hoewel het uit onze geschriften duidelijk is, dat wij de Personen niet losmaken van het Wezen, maar, hoewel zij daarin blijven, een onderscheid tussen Hen maken. Wanneer de Personen van het Wezen gescheiden waren zou wellicht hun redenering waarschijnlijk zijn, maar dan zou het een Drievuldigheid van Goden zijn, en niet van Personen, welke één God in zich bevat. Zo wordt hun nutteloze vraag opgelost, of het Wezen mede geldt tot het bijeenbrengen van de Drieëenheid. Alsof wij het ons zo voorstelden, dat drie Goden uit Haar afkomstig waren. Wat zij daartegen aanvoeren, dat dus de Drieëenheid zonder God zou zijn, ontspruit uit hetzelfde onverstand; want ofschoon de Godheid niet bij de onderscheiding behoort als een deel of lid, zijn toch de Personen niet zonder Haar of buiten Haar; want de Vader kon, wanneer Hij niet God was, niet de Vader zijn; en ook de Zoon is slechts de Zoon, omdat Hij God is. Wij zeggen dus, dat de

Godheid volkomen uit zichzelf is. En daarom belijden wij, dat ook de Zoon, in zoverre Hij God is, en zonder dat wij Hem beschouwen als Persoon, uit zichzelf is; maar voorzover Hij de Zoon is, zeggen wij, dat Hij is uit de Vader. Zo heeft zijn Wezen geen begin; maar het begin van de Persoon is God zelf. En alle rechtzinnige schrijvers, die voortijds over de Drieëenheid gesproken hebben, hebben deze naam slechts betrokken op de Personen; want het zou niet alleen een ongerijmde dwaling zijn, in de onderscheiding het Wezen in te sluiten, maar een al te grove goddeloosheid. Want zij, die willen dat deze drie samengaan: het Wezen, de Zoon en de Geest, vernietigen klaarblijkelijk het Wezen van de Zoon en de Geest. Anders zouden de delen, doordat ze onderling vermengd werden, verdwijnen; en dat is een fout bij elke onderscheiding. Tenslotte, indien Vader en God hetzelfde betekende, dan zou de Vader de Godheid schenken en dan zou in de Zoon niets over zijn dan een schaduw; en dan zou de Drieëenheid niets anders zijn dan de verbinding van de éne God met twee geschapen dingen.

Boek I hoofdstuk XIII : 26

Dat van de schepping af in de Schriften een enig Wezen Gods geleerd wordt, hetwelk drie Personen in zich bevat.

26. Wat zij tegenwerpen, dat Christus, als Hij in eigenlijke zin God is, verkeerdelijk Gods Zoon genoemd wordt, daarop is reeds geantwoord, dat, omdat een vergelijking plaats vindt van de éne Persoon met de andere, de naam God niet onbepaald genomen wordt, maar beperkt wordt tot de Vader, voorzover Hij het begin is van de Godheid, niet doordat Hij het wezen geeft, zoals die bezetenen raaskallen, maar volgens de orde. In deze betekenis worden de woorden van Christus tot de Vader genomen. (Joh. 17:3): "Dit is het eeuwige leven, dat zij U kennen de enige waarachtige God, en Jezus Christus, die Gij gezonden hebt." Want sprekend in de Persoon des Middelaars, houdt Hij de middenplaats tussen God en de mensen, en toch wordt daarom zijn majesteit niet verkleind. Want ofschoon Hij zichzelf vernederd heeft, heeft Hij toch zijn heerlijkheid, die voor de wereld verborgen was, niet verloren bij de Vader. Zo aarzelt de apostel in de brief aan de Hebreeën (Hebr. 1:10) en (Hebr. 2:9), hoewel hij bekent, dat Hij korte tijd minder geweest is dan de engelen, toch niet tegelijkertijd te betuigen, dat Hij de eeuwige God is, die de aarde gegrond heeft. We moeten dus weten, dat, zo dikwijls als Christus in de Persoon des Middelaars de Vader aanspreekt, Hij met deze naam God de Godheid omvat, die ook Hij zelf bezit. Zo, toen Hij tot de apostelen zeide (Joh. 14:28) en (Joh. 16:7): "Het is nut, dat ik tot de Vader ga; want mijn Vader is meerder dan ik", kende Hij niet zichzelf slechts een tweede Goddelijkheid toe, om wat het eeuwige Wezen betreft minder te zijn dan de Vader, maar omdat Hij, de hemelse heerlijkheid verkregen hebbend, de gelovigen verzamelt tot deelgenootschap daaraan. Hij plaatst de Vader in een hogere graad, in zoverre als de zichtbare volmaaktheid van zijn glans, die in de hemel gezien wordt, verschilt van die mate van de heerlijkheid, die gezien werd in Hem zelf, toen Hij met vlees bekleed was. Op dezelfde wijze zegt elders (1 Kor. 15:24, 28) Paulus, dat Christus het koninkrijk aan God en de Vader zal overgeven, opdat God zij alles in allen. Niets is ongerijmder dan aan de Godheid van Christus de eeuwigheid te ontnemen. Indien Hij nooit zal ophouden Gods Zoon te zijn, maar altijd dezelfde zal blijven, die Hij van de beginne geweest is, dan volgt daaruit, dat onder de naam Vader het enige Wezen Gods, dat beiden gemeen is, begrepen wordt. En voorzeker, daarom is Christus tot ons nedergedaald, opdat Hij, ons opheffend tot de Vader,

ons tegelijk tot zichzelf zou opheffen, in zoverre als Hij één is met de Vader. De naam God uitsluitend tot de Vader te beperken, zodat Hij de Zoon ontnomen wordt, is noch geoorloofd, noch juist. Want ook om deze reden verzekert Johannes, dat Hij waarachtig God is (Joh. 1:1), opdat niemand mene, dat Hij in de tweede graad van de Godheid is, beneden de Vader. En ik vraag me verwonderd af, wat die makers van nieuwe goden willen, wanneer ze, na beleden te hebben, dat Christus waarachtig God is, onmiddellijk daarna Hem uitsluiten van de Godheid des Vaders; alsof iemand waarachtig God kon zijn, die niet de enige God is; en alsof een overgestorte Godheid niet een nieuw verzinsel ware.

Boek I hoofdstuk XIII : 27

Dat van de schepping af in de Schriften een enig Wezen Gods geleerd wordt, hetwelk drie Personen in zich bevat.

27. Dat ze vele plaatsen bij elkaar halen uit Irenaeus, waar deze beweert, dat de Vader van Christus is de enige en eeuwige God van Israël, dat is of schandelijke onwetendheid, of de grootste onbeschaamdheid. Want ze hadden moeten opmerken, dat die heilige man te doen en te strijden had met de dwazen, die loochenden, dat de Vader van Christus die God was, die oudtijds door Mozes en de profeten gesproken had, maar zeiden, dat Hij was ik weet niet wat voor een spooksel uit de besmetting van de wereld voortgekomen. Daarom houdt hij zich geheel hiermee bezig om duidelijk te maken, dat er in de Schrift van geen andere God gesproken wordt dan van de Vader van Christus, en dat er verkeerdelijk een andere uitgedacht wordt, en daarom is het in 't geheel niet te verwonderen, indien hij zo dikwijls tot de gevolgtrekking komt, dat de God van Israël geen andere geweest is, dan die door Christus en de apostelen verkondigd werd. Zo zullen wij ook nu, ter bestrijding van een geheel andere dwaling, naar waarheid zeggen, dat de God, die oudtijds de vaderen verschenen is, geen ander geweest is dan Christus. Verder, indien iemand hiertegen inbrengt, dat het de Vader geweest is, dan hebben wij ons antwoord gereed, namelijk dit, dat wij, wanneer we voor de Godheid van de Zoon strijden, de Vader allerminst uitsluiten. Indien de lezers letten op deze bedoeling van Irenaeus, zal alle twist verdwijnen. Ja uit het zesde hoofdstuk van het derde boek wordt het gehele geschil gemakkelijk beslecht, want daar betoogt de vrome man met klem dit ene, dat Hij, die volstrekt en zonder nadere bepaling in de Schrift God genoemd wordt, in waarheid de enige God is: dat Christus echter in volstekte in God genoemd wordt. Laat ons er aan denken, dat dit het was, waarover het geschil liep, zoals uit het gehele vervolg blijkt; en vooral uit hoofdstuk 46 van het tweede boek 1), namelijk dat hij, die niet waarachtig God is, niet bij wijze van aanduiding en vergelijking Vader genoemd wordt. Hier komt nog bij, dat hij elders 2) betoogt, dat Zij gezamenlijk, en de Zoon en de Vader, door de profeten en de apostelen God genoemd zijn. Daarna echter beschrijft hij 3), hoe Christus, die aller Heer Koning, God en Rechter is, van Hem, die aller God is, de macht ontvangen heeft: namelijk door acht te slaan op zijn onderwerping, omdat Hij zich vernederd heeft tot de dood des kruises. Ondertussen verzekert hij een weinig verder 4), dat de Zoon de Schepper is van hemel en aarde, die de wet gegeven heeft door de hand van Mozes en de vaderen verschenen is. Indien nu iemand schreeuwt, dat voor Irenaeus alleen de Vader de God Israëls is, dan zal ik daar tegen inbrengen, wat dezelfde schrijver openlijk leert 5), namelijk dat Christus één en dezelfde God is; gelijk hij ook op Hem betreft de profetie van Habakuk: "God zal komen van het Zuiden". Op hetzelfde heeft betrekking wat men leest in hoofdstuk 9 van het vierde boek: "dus Christus zelf is met de Vader de God van de levenden." En in hoofdstuk 12 van hetzelfde boek 6) verklaart hij, dat Abraham in God heeft geloofd, omdat Christus de Schepper van hemel en aarde en alleen God is.

- 1} Thans II, 27.
- 2} III 9.
- 3} III, 12.
- 4} III, 16.
- 5} III, 18 en 23: thans 16, 2 en 20, 4
- 6} Thans 4, 3 en 5, 3.

Boek I hoofdstuk XIII : 28

Dat van de schepping af in de Schriften een enig Wezen Gods geleerd wordt, hetwelk drie Personen in zich bevat.

28. Met even weinig recht nemen zij zich Tertullianus 1) tot advocaat; want al is hij soms in zijn manier van uitdrukking moeilijk en duister, toch leert hij ondubbelzinnig de hoofdzaak van de leer, die wij verdedigen: namelijk, dat hoewel er één God is, toch door een verdeling of regeling zijn Woord is, dat God enig is door de eenheid des Wezens, en dat toch de eenheid door de verborgenheid van de verdeling onderscheiden wordt tot een Drieëenheid; dat er Drie zijn, niet naar de staat, maar naar de graad; niet naar het wezen, maar naar de vorm; niet naar de macht, maar naar de volgorde. Hij zegt wel, dat hij de opvatting verdedigt, dat de Zoon de tweede is na de Vader, maar hij beschouwt Hem als niet een ander, behalve in de onderscheiding. Ergens zegt hij, dat de Zoon zienlijk is, maar, nadat hij de zaak van beide kanten overwogen heeft, besluit hij, dat Hij onzienlijk is, in zover Hij het Woord is. En eindelijk, terwijl hij verzekert, dat de Vader door zijn Persoon bepaald wordt, bewijst hij, dat hij geheel vreemd is aan het verzinsel, dat wij weerleggen. En hoewel hij geen andere God erkent, dan de Vader, legt hij zijn eigen woorden in de onmiddellijk volgende passage uit en toont aan, dat Hij in zijn woorden de Zoon niet bedoelt uit te sluiten, omdat hij niet zegt, dat deze een ander God is dan de Vader, en daarom de alleenheerschappij niet geschonden wordt door de onderscheiding van de Personen. En men kan gemakkelijk uit zijn voortdurend blijkende bedoeling de zin zijner woorden opmaken. Want hij betoogt tegen Praxeas, dat, ofschoon God in drie Personen onderscheiden is, er toch niet meerdere Goden ontstaan en de eenheid niet verscheurd wordt. En omdat volgens het verzinsel van Praxeas Christus niet God kon zijn, of Hij moest tegelijk de Vader zijn, daarom geeft Tertullianus zich zoveel moeite met het spreken over de onderscheiding. En dat hij het Woord en de Geest een deel van het geheel noemt, moge een harde uitdrukking zijn, maar deze is toch wel te verontschuldigen, wanneer ze niet betrokken wordt op het Wezen, maar slechts de verdeling en orde aanduidt, welke alleen past bij de Personen, volgens getuigenis van Tertullianus zelf. Daarop berusten ook deze woorden: "Hoeveel Personen dunkt u, dat er zijn, o geheel verkeerde Praxeas; meent ge niet evenveel, als er namen zijn?" Zo ook een weinig verder: "opdat ze geloven in de Vader en de Zoon, een ieder met zijn eigen naam en Persoon". Hiermede meen ik, dat voldoende weerlegd kan worden de onbeschaamdheid van hen, die van het gezag van Tertullianus gebruik pogen te maken om eenvoudigen een rad voor de ogen te draaien.

1} Lib. adv. Prax. passim.

Boek I hoofdstuk XIII : 29

Dat van de schepping af in de Schriften een enig Wezen Gods geleerd wordt, hetwelk drie Personen in zich bevat.

29. En voorzeker, al wie ijverig de geschriften van de ouden met elkander vergelijkt, zal bij Irenaeus niets anders vinden dan wat door anderen, die daarna gevolgd zijn, overgeleverd is. Justinus is één van de oudsten; hij steunt echter ons in alles. Laat hen tegenwerpen, dat zowel door hem alsook door de anderen de Vader van Christus de enige God genoemd wordt. Hetzelfde leert Hilarius, ja hij spreekt nog scherper, zeggende dat de eeuwigheid in de Vader is. Doet hij dat, om de Zoon het Wezen Gods te ontnemen ? Neen, maar hij spant zich in met alle krachten om het geloof, dat wij volgen, te verdedigen. En toch schamen ze zich er niet voor verminkte uitspraken aan te halen, om daaruit ons te overtuigen, dat Hilarius een verdediger van hun dwaling is. En wat betreft het feit, dat ze Ignatius ter verdediging aanvoeren: als ze willen, dat daaraan enige waarde wordt gehecht, moeten ze bewijzen, dat de apostelen een wet hebben gegeven aangaande de veertigdaagse vasten en dergelijke verdorvenheden. Er is niets verdorveners dan de verzinners, die onder de naam van Ignatius uitgegeven zijn. En daarom is des te onverdragelijker de onbeschaamdheid van hen, die zich van dergelijke mombakkesen voorzien om anderen te bedriegen. Verder wordt het eenparig gevoelen van de ouden hieruit duidelijk gezien, dat op het concilie van Nicea Arius zich niet heeft durven verschuilen achter het gezag van enig erkend schrijver, en dat geen van de Griekse of Latijnse leden van het concilie zich behoeft te verontschuldigen, omdat zijn gevoelens van de vroegere schrijvers afwijken. Met hoe grote ijver Augustinus, op wie die windbuilen zeer verbeterd zijn, aller geschriften onderzocht heeft, en hoe eerbiedig hij ze aanvaard heeft, is niet nodig te vermelden. In ieder geval pleegt hij zelfs in de allerkleinste bezwaren aan te tonen, waarom hij zich genoodzaakt ziet van hen af te wijken. Ook wat dit onderwerp aangaat, verzwijgt hij het niet, wanneer hij bij anderen iets twijfelachtigs of onduidelijks gelezen heeft. Maar de leer, die dezen bestrijden, daarvan neemt hij als een bekende zaak aan, dat ze van de vroegste oudheid af zonder geschil aanvaard is geweest; en dat hem toch niet verborgen is gebleven, wat anderen vóór hem geleerd hadden, blijkt reeds uit dit ene woord, waar hij zegt, dat in de Vader de eenheid is (in het eerste boek "over de Christelijke leer"). Zullen ze wauwelen, dat hij toen zichzelf vergeten heeft? Maar elders zuivert hij zich van die laster, waar hij de Vader noemt het begin van de ganse Godheid, omdat Hij uit niemand is; terwijl hij dan verstandig overlegt, dat aan de Vader in het bijzonder de naam God toegeschreven wordt, omdat de eenvoudige eenheid Gods niet begrepen kan worden tenzij van Hem het begin is. De vrome lezer zal erkennen, naar ik hoop, dat hiermee alle lasteringen uit de weg geruimd zijn, waarmee Satan tot nu toe zijn best gedaan heeft het zuivere geloof aan de leer omver te werpen of te verduisteren. Tenslotte vertrouw ik, dat de ganse hoofdzaak van deze leer getrouw is uiteengezet, indien tenminste de lezers een maat stellen aan hun nieuwsgierigheid, en zich niet met groter begeerte, dan betamelijk is, lastige en verwarde redeneringen op de hals halen. Want allerminst neem ik op me hen tevreden te stellen, die zich gaarne laten leiden door een ongebreidelde lust tot bespiegeling. Zeker heb ik niets listig overgeslagen, wat ik meende, dat tegen mij inging; maar daar mijn oogmerk is de opbouw van de kerk, meende ik verstandiger te doen door veel niet aan te roeren, wat weinig tot nut zou zijn en de lezer met overtollige last zou bezwaren. Want wat nut heeft het er over te redekavelen of de Vader steeds genereert? Want sinds het duidelijk is, dat er van eeuwigheid in God drie Personen geweest zijn, is het dwaas een voortdurende handeling van genereren te verzinnen.

Boek I hoofdstuk XIV : 1

Dat ook bij de schepping van de wereld en van alle dingen de Schrift de ware God door gewisse tekenen onderscheidt van de verzonnen goden.

1. Ofschoon Jesaja (Jes. 40:21) de dienaren van valse goden terecht onverstand verwijt, omdat zij uit de grondslagen van de aarde en de omloop van de hemelen niet geleerd hebben, wie de ware God was, zo was het toch, gelet op de traagheid en stomtheid van onze geest nodig, dat voor de gelovigen de ware God uitdrukkelijker werd afgeschilderd, opdat zij niet zouden afglijden tot de verzinnselen van de heidenen. Want daar de omschrijving, die bij de wijsgeren voor de meest dragelijke gehouden wordt, namelijk dat God de ziel van de wereld is, onbetekenend is, loont het de moeite, dat Hij vertrouwelijker door ons gekend wordt, opdat wij niet steeds in weifeling en onzekerheid zijn. Daarom heeft Hij gewild, dat de scheppingsgeschiedenis er zou zijn, opdat het geloof van de kerk, daarop steunend, geen andere God zou zoeken dan die door Mozes is voorgesteld als de Bouwmeester en Schepper van de wereld. Daar is in de eerste plaats de tijd aangetekend, opdat de gelovigen langs de onafgebroken rij van de jaren zouden komen tot de eerste oorsprong van het menselijk geslacht en van alle dingen. Die kennis is bijzonder nuttig, niet alleen opdat men in kunne gaan tegen de wonderlijke verhalen, die oudtijds in Egypte en andere landstreken de ronde deden, maar ook opdat door de kennis van de aanvang van de wereld de eeuwigheid Gods in des te helderder licht trede en ons meer tot bewondering van haar opwekke. En wij moeten ons niet laten beïnvloeden door die onheilige spotternij, welke zegt, dat men zich moet afvragen, waarom het God niet eerder in de zin gekomen is om hemel en aarde te scheppen, maar waarom Hij, werkeloos, een zo onmetelijke tijdsruimte heeft laten voorbijgaan, voordat Hij deed, wat Hij vele duizenden jaren eerder had kunnen doen, daar de levensduur van de wereld, die reeds neigt tot haar einde, nog niet zesduizend jaren bereikt heeft. Want waarom God het zo lang heeft uitgesteld, mogen wij niet onderzoeken en het heeft ook geen nut dat te doen, want indien de menselijke geest tot zover tracht door te dringen, zal hij honderdmaal op de weg bezwijken. En ook zou het niet nuttig zijn te weten wat God zelf, om de bescheidenheid van ons geloof op de proef te stellen, met opzet verborgen heeft willen laten. En geestig was het antwoord van die vrome grijsaard, die, toen een onbeschaamd man hem spottend vroeg, wat God gedaan had voor de schepping van de wereld, zeide, dat Hij de hel geschapen had voor nieuwsgierige mensen 1). Moge deze even ernstige als gestrenge vermaning de uitgelatenheid bedwingen, die velen kittelt en zo drijft tot slechte en schadelijke bespiegelingen. Laat ons eindelijk bedenken, dat die onzienlijke God, wiens wijsheid, kracht en rechtvaardigheid onbegrijpelijk is, de geschiedenis van Mozes ons als een spiegel voorstelt, waarin zijn levende beeltenis weerkaatst. Want even als ogen, die óf door de ouderdom verzwakt, óf door een ander gebrek verslechterd zijn, niets nauwkeurig kunnen zien, tenzij ze door een bril geholpen worden, zo falen ook wij, zwak als we zijn, terstond, indien niet de Schrift ons leidt bij het zoeken naar God. Zij echter, die aan hun onbeschaamdheid toegeven, zullen, omdat ze zich nu tevergeefs laten waarschuwen, ten laatste door een vreselijke ondergang gevoelen, hoeveel beter het geweest ware de geheime raadsbesluiten Gods eerbiedig te vereren dan godslasteringen uit te braken, waarmee ze de hemelverduisteren. En terecht klaagt Augustinus 2), dat Gode onrecht geschiedt, wanneer men zoekt naar een oorzaak van de dingen, die hoger is dan zijn wil. Dezelfde vermaant elders 3) verstandig, dat het even verkeerd is kwesties op te werpen aangaande onmetelijke ruimten van tijd als van plaats. Ongetwijfeld, hoever ook de omgang van de hemelen zich uitstrekt, toch heeft die een zekere afmeting. En indien nu iemand God erover zou

onderhouden, dat de ledige ruimte wel honderd maal zo groot is, zou dat voor alle vromen niet een verfoeilijke brutaliteit zijn? Tot dezelfde razernij verstouten zij zich, die iets aan te merken hebben op Gods rust, omdat Hij niet naar hun oordeel de wereld voor talloze eeuwen geschapen heeft. Om hun begeerte terwille te zijn, ondernemen zij het buiten de wereld te gaan. Alsof in de zo uitgestrekte kring van hemel en aarde niet genoeg dingen zich voordeden, die door hun onwaarderebare glans al onze zintuigen in beslag nemen; alsof in zesduizend jaren God niet genoeg leringen gegeven had, in wier voortdurende overdenking ons verstand zich kan oefenen! Laat ons dus gewillig ingesloten blijven binnen deze omgrenzing, waarmee God ons heeft willen omgeven om zo ons verstand als het ware in te binden, opdat het niet door ongebreidelde omdoling zou afdwalen.

1} Augustin. Conf XI, 12.

2} De Gen. contra Manich. II, 29.

3} De civ. Dei XI, 5.

Boek I hoofdstuk XIV : 2

Dat ook bij de schepping van de wereld en van alle dingen de Schrift de ware God door gewisse tekenen onderscheidt van de verzonnen goden.

2. Hiertoe behoort ook wat Mozes verhaalt, dat het werk Gods niet in een ogenblik, maar in zes dagen voltooid is. Want ook door deze omstandigheid worden wij van alle verzinselen afgebracht tot de enige God, die zijn werk over zes dagen heeft verdeeld, opdat het ons niet moeilijk zou zijn ons in de ganse loop van ons leven met de beschouwing daarvan bezig te houden. Want ofschoon onze ogen, naar welke zijde ze zich ook wenden, genoopt worden te vertoeven in de beschouwing van Gods werken, zien wij toch hoe vluchtig de aandacht is, en hoe snel Godvruchtige gedachten, wanneer die in ons op komen, weer heenvlieden. Hier wil ook de menselijke rede zich verzetten, alsof zulk een gestadige voortgang in overeenstemming ware met Gods macht, totdat zij, onderworpen tot de gehoorzaamheid des geloofs, die de rust leert vieren, tot welke de heiligmaking van de zevende dag ons noodt. Juist in de orde van de dingen moeten wij naarstig waarnemen Gods vaderlijke jegens het menselijk geslacht, dat Hij Adam niet eerder geschapen heeft, dan nadat Hij de wereld met overvloed van alle goede dingen rijkelijk voorzien had. Want als Hij hem op een nog onvruchtbare en ledige aarde geplaatst had, als Hij het leven gegeven had voor het licht, dan zou het geschieden hebben, dat Hij weinig voor zijn nut zorgde. Maar doordat Hij nu de beweging van de zon en van de sterren geregeld had ten nutte van de mensen, de aarde, de wateren en de lucht met levende wezens gevuld had, een overvloed van alle soorten vruchten voortgebracht had, die voldoende was tot voedsel, en zo de zorg van een zorgzaam en naarstig huisvader op zich genomen had, toonde Hij zijn wonderlijke goedheid jegens ons. Indien men aandachtiger bij zichzelf nagaat, wat ik slechts kort aanroer, dan zal men tot de overtuiging komen, dat Mozes de zekere getuige en heraut geweest is van de enige God en Schepper. Ik laat nu daar, wat ik reeds uiteengezet heb, dat bij Mozes niet slechts sprake is van het Wezen Gods op zichzelf, maar dat ons ook zijn eeuwige Wijsheid en Geest voorgesteld wordt, opdat wij ons geen andere God dromen, dan die in dat uitgedrukte beeld wil erkend worden.

Boek I hoofdstuk XIV : 3

Dat ook bij de schepping van de wereld en van alle dingen de Schrift de ware God door gewisse tekenen onderscheidt van de verzonnen goden.

3. Maar voordat ik uitvoeriger begin te spreken over de natuur des mensen, moet ik iets inlassen omtrent de engelen; want ofschoon Mozes, zich aanpassend aan het geringe verstand van de grote schare, in de scheppingsgeschiedenis geen andere werken Gods vermeldt dan die zich aan onze ogen voordoen, kan men toch, daar hij later de engelen als dienstknechten Gods invoert, daaruit gemakkelijk opmaken, dat Hij hun Schepper is, aan wie zij hun dienst en eerbetoon wijden. Hoewel dus Mozes, naar het begrip des volks sprekend, niet terstond van het eerste begin af de engelen opgesomd heeft onder de schepselen Gods verbiedt toch niets ons om helder en duidelijk over hen mede te delen, wat de Schrift op vele andere plaatsen leert; want wanneer we God uit zijn werken begeren te kennen, mag een zo voortreffelijke en edele proeve niet weggelaten worden. Daarbij komt, dat tot het weerleggen van veel dwalingen dit stuk van de leer zeer noodzakelijk is. De voortreffelijkheid van de natuur van de engelen heeft veler geest zozeer bevangen, dat zij meenden, dat hun onrecht geschiedde, wanneer zij, aan het gezag van de éne God onderworpen, als het ware in rang beneden Hem gesteld werden. Vandaar is hun Goddelijkheid toegeschreven. Ook is Manichaeus opgestaan met zijn sekte, die zich twee beginselen heeft gemaakt, God en de duivel. En aan God kende hij toe de oorsprong van de goede dingen; maar de duivel beschouwde hij als de bewerker van de dingen, die een slechte natuur hebben. Indien deze dwaasheid onze geesten verstrikt hield, zou God niet in de schepping van de wereld de Hem toekomende eer verkrijgen. Want daar niets in meerdere mate Gode eigen is dan de eeuwigheid en de autousia, dat wil zeggen het wezen-uit-zichzelf-hebben, om het zo maar eens te zeggen, versieren dan niet zij, die dit aan de duivel toekennen, hem in zekere zin met de titel van de Goddelijkheid? Verder, waar blijft de almacht Gods, indien de duivel zulk een macht wordt toegekend, dat hij, tegen Gods wil in en onder verzet Gods, kan najagen wat hij wil? Het enige fundament, waarop de Manicheërs hun leer bouwen, namelijk dat ze het onbehoorlijk achten, dat aan de goede God de schepping van enig kwaad toegeschreven wordt, kwetst allerminst het rechtzinnig geloof, daar dit niet leert, dat in de ganse wereld enige slechte natuur is; want de slechtheid en boosheid zowel van de mens als van de duivel, of de zonden, die daaruit geboren worden, zijn niet uit de natuur, maar uit de verdorvenheid van de natuur; en van den beginne af heeft er in 't geheel niets bestaan, waarin God niet een proeve van zijn wijsheid en rechtvaardigheid gegeven heeft. Om dus tegen deze verkeerde verzinnsels in te gaan, is het nodig onze harten hoger op te heffen dan onze ogen doordringen. En het is waarschijnlijk, dat daarom in de belijdenis des geloofs van het concilie te Nicea, waar God de Schepper van alle dingen genoemd wordt, de onzienlijke dingen uitdrukkelijk genoemd worden. Maar toch zullen wij er voor zorgen de maat te houden, die de regel van de vroomheid voorschrijft, opdat de lezers niet door bespiegelingen, die hoger gaan dan nuttig is, van de eenvoudigheid des geloofs worden afgeleid en rondwalen. En ongetwijfeld, daar de Geest ons altijd op nuttige wijze onderwijst, maar in dingen, die van weinig gewicht zijn tot opbouwning óf geheel zwijgt, óf ze slechts even en terloops aanroert, is het ook onze plicht, gaarne onwetend te zijn van wat het niet past te weten.

Boek I hoofdstuk XIV : 4

Dat ook bij de schepping van de wereld en van alle dingen de Schrift de ware God door gewisse tekenen onderscheidt van de verzonnen goden.

4. Dat de engelen, daar ze Gods dienaars zijn, aangesteld om zijn bevelen uit te voeren, ook zijn schepselen zijn, moet voorzeker buiten kijf zijn. Strijd gaande te maken over de tijd waarop of de orde, waarin zij geschapen zijn, getuigt dat niet meer van stijfkoppigheid dan

van ijver? Mozes verhaalt, dat de aarde en de hemel volbracht waren met al hun heir (Gen. 2:1). Waartoe dient het, om angstig na te speuren op de hoeveelste dag, behalve de sterren en de planten ook de andere meer verborgen hemelse heirscharen geschapen zijn? Kortom, laat ons bedenken, dat hier, evenals in de gehele leer van de godsdienst, een regel van bescheidenheid en matigheid moet in acht genomen worden, namelijk deze, dat wij over duistere zaken niets anders moeten spreken, of gevoelen, of ook begeren te weten, dan wat in Gods Woord ons meegedeeld is. In de tweede plaats, dat wij bij het lezen van de Schrift ons voortdurend bezig houden met het zoeken en overdenken van die dingen, die tot opbouw dienen en niet toegeven aan nieuwsgierigheid of het najagen van onnutte dingen. En omdat de Heere ons heeft willen onderwijzen niet in onbeduidende kwesties, maar in de waarachtige vroomheid, in de vreze zijns Naams, in waar vertrouwen, en in de plichten van de heiligheid, zo laat ons in die kennis berusten. En daarom, indien wij op de rechte wijze wijs willen zijn, moeten wij die onbeduidende dingen achterwege laten, die ook door onbeduidende mensen buiten Gods Woord om geleerd worden aangaande de natuur, orde en veelheid van de engelen. Ik weet, dat dit met meer gretigheid door velen aangegrepen wordt en hun groter genot bereidt, dan de dingen, die voor de hand liggen. Maar indien het ons niet verdriet discipelen van Christus te zijn, mag het ons ook niet verdrieten de leerregel te volgen, die Hij zelf ons heeft voorgeschreven. Zo zal het geschieden, dat wij, met zijn onderricht tevreden, ons niet slechts onthouden van de onnutte bespiegelingen, van welke Hij ons afroept, maar er zelfs een afschuw van hebben. Niemand zal loochenen, dat die Dionysius, wie hij dan ook geweest zij, in zijn "Hemelse hiërarchie" veel nauwkeurige en scherpzinnige uiteenzettingen heeft gegeven; maar wanneer men ze wat nader onderzoekt, zal men bevinden, dat het grotendeels klinklaar babbelaarig is. Het is echter niet de taak van een godgeleerde om door babbelen de oren te strelen, maar om door het leren van ware, zekere en nuttige zaken de consciënties te versterken. Als men dat boek leest, zou men denken, dat men een man, die uit de hemel gevallen is, hoort vertellen niet, wat hij geleerd, maar wat hij met zijn ogen gezien heeft. En toch heeft Paulus, die boven de derde hemel opgetrokken was geweest (2 Kor. 12:1) e.v., niet slechts niets dergelijks meegedeeld, maar zelfs getuigd, dat het een mens niet geoorloofd is de verborgenheden, die hij gezien had, uit te spreken. Laat ons dus die beuzelachtige wijsheid vaarwel zeggen en uit de eenvoudige leer van de Schrift nagaan, wat God gewild heeft, dat wij over zijn engelen zouden weten.

Boek I hoofdstuk XIV : 5

Dat ook bij de schepping van de wereld en van alle dingen de Schrift de ware God door gewisse tekenen onderscheidt van de verzonnen goden.

5. Dat de engelen hemelse geesten zijn, wier dienst en gehoorzaamheid God gebruikt om al zijn besluiten uit te voeren, leest men overal in de Schrift; daarom is hun ook die naam van engelen toegekend, omdat God hen als het ware als tussenboden aanwendt om zich aan de mensen te openbaren. Ook de andere benamingen, waarmee zij worden aangeduid, zijn om gelijke reden genomen. Zij worden Heirleger (Luc. 2:13) genoemd, omdat zij als trawanten hun Vorst omringen, zijn majesteit verheerlijken en kenbaar maken, en evenals soldaten steeds letten op het teken van hun Veldheer, en zo bereid en toegerust zijn om zijn bevelen te ontvangen, dat ze, op het eerste teken van zijn kant, zich tot het werk aangorden, of liever gezegd, reeds aan het werk zijn. Zulk een beeld van Gods Troon, tot verklaring van zijn heerlijkheid, wordt door andere profeten beschreven, maar vooral door Daniël, waar hij zegt, dat duizendmaal duizenden en tienduizendmaal tienduizenden bij God stonden, toen Hij de rechterstoel beklommen had (Dan. 7:10). Daar echter de Heere de macht en kracht zijner hand

door hen op wonderbare wijze vertoont en openbaart, daarom worden zij krachten genoemd (Col. 1:16) (Ef. 1:21). Omdat Hij echter zijn heerschappij in de wereld door hen uitoefent en regelt, worden zij nu eens Overheden, dan weer Machten, dan Heerschappijen genoemd. Eindelijk, omdat op hen in zekere zin de heerlijkheid Gods rust, daarom worden ze ook Tronen genoemd. Hoewel, over deze laatste naam zou ik niets zeker willen beweren; want er is een andere uitlegging, die evengoed of zelfs nog beter past. Maar deze naam nu daargelaten: de voorafgaande gebruikt de Heilige Geest dikwijls om de waardigheid van de dienst van de engelen aan te duiden. Immers het is niet passend, dat zonder eer die instrumenten zouden worden voorbijgegaan, door welke God in het bijzonder de aanwezigheid van zijn Wezen kenbaar maakt. Ja zelfs hierom worden ze meer dan eens goden genoemd, omdat ze in hun dienst, als in een spiegel, ons de Godheid in zeker opzicht aanschouwelijk maken. Want ofschoon ik het er mee eens ben, dat de oude schrijvers, wanneer de Schrift vermeldt, dat de Engel Gods verschenen is aan Abraham, Jakob, Mozes en anderen (Gen. 18:1) (Gen. 32:1, 28) (Joz. 5:14) (Richt. 6:13) (Richt. 13:22) het zo uitleggen, dat Christus die Engel geweest is, wordt toch meermalen deze naam hun toegekend, waar van alle engelen sprake is. En dit moet niet wonderlijk schijnen. Want indien aan vorsten en stadhouders de eer geschonken wordt (Ps. 82:6), dat zij in de bediening van hun ambt de plaats van God innemen, die de hoogste Koning en Rechter is, dan is er veel meer reden om die eer aan de engelen op te dragen, in wie de glans van de Goddelijke heerlijkheid veel overvloediger uitblinkt.

Boek I hoofdstuk XIV : 6

Dat ook bij de schepping van de wereld en van alle dingen de Schrift de ware God door gewisse tekenen onderscheidt van de verzonnen goden.

6. Maar wat het meest dienstig kon zijn tot onze troost en de versterking van ons geloof, dat beijvert zich de Schrift het meest ons te leren, namelijk dat de engelen de uitdelers en bestuurders zijn van de Goddelijke weldadigheid jegens ons. En daarom vermeldt zij, dat zij waken voor ons heil, onze bescherming op zich nemen, onze wegen leiden, en zorg dragen, dat ons niets kwaads overkomt. Algemeen van strekking zijn de uitspraken, die in de eerste plaats op Christus, het Hoofd van de Kerk, en vervolgens op alle gelovigen betrekking hebben. "Hij heeft zijn engelen van u bevolen, dat zij u bewaren in al uw wegen; zij zullen u op de handen dragen, opdat gij uw voet aan geen steen stoot." (Ps. 91:11, 12). Evenzo (Ps. 34:8): "De engel des Heeren legert zich rondom degenen, die Hem vrezen, en rukt hen uit." In welke woorden God toont, dat Hij de bescherming van hen, wier bewaring Hij op zich genomen heeft, aan zijn engelen opdraagt. In overeenstemming hiermee troost de engel des Heeren de voortvluchtige Hagar en beveelt haar zich met haar meesteres te verzoenen (Gen. 16:9). Abraham belooft zijn dienstknecht, dat de engel zijn leidsman zal zijn op zijn reis (Gen. 24:7). Bij de zegening van Ephraïm en Manasse bidt Jakob, dat de engel des Heeren, door wie hij bevrijd was geweest van alle kwaad, hen voorspoedig zou maken (Gen. 48:16). Zo was ook een engel gesteld om de legerplaats van het Israëlitische volk te beschermen (Exod. 14:19) (Exod. 23:20); en zo dikwijls als God Israël wilde verlossen uit de hand van de vijanden, heeft Hij door de dienst van de engelen verlossers opgewekt (Richt. 2:1) (Richt. 6:11) (Richt. 13:10). Zo eindelijk (om niet meer te vermelden) hebben de engelen Christus gediend (Matth. 4:11), en hebben Hem bijgestaan in al zijn benauwdheden (Luc. 22:43); zij hebben zijn opstanding aan de vrouwen en zijn glorierijke weerkomst aan de discipelen geboodschapt (Matth. 28:5) (Luc. 24:5) (Hand. 1:10). Om dan dit ambt van onze bescherming te vervullen, strijden zij tegen de duivel en al onze vijanden en oefenen de wraak Gods uit

tegen hen, die ons vijandig zijn. Zoals wij lezen (2 Kon. 19:35) (Jes. 37:36), dat een engel Gods, om Jeruzalem van de belegering te bevrijden, in de legerplaats van de Assyrische koning honderd en vijftig duizend mannen in één nacht gedood heeft.

Boek I hoofdstuk XIV : 7

Dat ook bij de schepping van de wereld en van alle dingen de Schrift de ware God door gewisse tekenen onderscheidt van de verzonnen goden.

7. Maar of aan ieder gelovige afzonderlijk een engel toegevoegd is te zijner bescherming, zou ik niet voor vast durven beweren. Ongetwijfeld, wanneer Daniël spreekt van een engel van de Perzen en een engel van de Grieken, (Dan. 10:13, 20) (Dan. 12:1), dan geeft hij daarmee te kennen, dat bepaalde engelen bestemd worden tot stadhouder, om zo te zeggen, over koninkrijken en landschappen. Ook Christus, wanneer Hij zegt, dat de engelen van de kinderen altijd het aangezicht zijns Vaders zien (Matth. 18:10), geeft daarmee te kennen, dat er bepaalde engelen zijn; aan wie hun heil toevertrouwd is. Maar ik weet niet, of men daaruit moet opmaken, dat een ieder onder de leiding staat van een eigen engel. Maar dit moet men wel voor zeker houden, dat ieder onzer niet het voorwerp is van de zorg van slechts één engel; maar dat allen eensgezind waken voor ons heil. Want van alle engelen tezamen wordt gezegd (Luc. 15:7), dat ze zich meer verheugen over een zondaar, die zich bekeert, dan over negenennegentig rechtvaardigen, die in de rechtvaardigheid volhard hebben. Van vele engelen wordt ook gezegd (Luc. 16:23), dat ze de ziel van Lazarus droegen in Abrahams schoot. En niet zonder reden toont Elisa (2 Kon. 6:17) aan zijn dienaar zoveel vurige wagenen, die in het bijzonder voor hem bestemd waren. Eén plaats is er (Hand. 12:15), die tot bevestiging hiervan een weinig duidelijker schijnt te zijn. Want toen Petrus, uit de kerker geleid, klopte aan de deur van het huis, waarin de broeders vergaderd waren, en zij niet konden vermoeden, dat hij het was, zeiden zij, dat het zijn engel was. Dit schijnt hun in de geest gekomen te zijn tengevolge van de algemene opvatting, dat aan ieder gelovige als leidsman zijn eigen engel toegewezen is. Trouwens ook hier kan men antwoorden, dat niets ons verhindert aan te nemen, dat het een of andere engel geweest is, aan wie de Heere toen de zorg voor Petrus opgedragen had, maar die daarom nog niet zijn voortdurende bewaker was, zoals men zich algemeen verbeeldt dat aan een ieder twee engelen, een goede en een kwade, als onderling verschillende geleigeesten, zijn toegewezen. Maar het is niet de moeite waard zorgvuldig na te speuren datgene, waarvan de kennis voor ons van niet veel belang is. Want indien voor iemand dit niet voldoende is, dat alle scharen des hemels heirlegers voor zijn heil de wacht betrekken, dan zie ik niet welk nut het hem kan zijn, wanneer hij inziet, dat één engel hem in het bijzonder tot bewaker gegeven is. Zij echter, die de zorg, welke God voor een ieder onzer koestert, tot één engel beperken, doen zichzelf en alle leden van de kerk groot onrecht; alsof voor niets beloofd waren die te hulp komende scharen, door welke wij van alle zijden omringd en versterkt zijn, om zo met des te meer moed te strijden.

Boek I hoofdstuk XIV : 8

Dat ook bij de schepping van de wereld en van alle dingen de Schrift de ware God door gewisse tekenen onderscheidt van de verzonnen goden.

8. Zij, die het wagen om iets vast te stellen omtrent de veelheid en de rangorde, mogen wel nagaan wat voor grond zij hebben. Michaël, ik erken het, wordt de grote vorst genoemd bij

Daniël (Dan. 12:1), en aartsengel bij Judas (Judas 1:9). En Paulus leert (1 Thess. 4:16), dat het een aartsengel zal zijn, die met de bazuin de mensen tot het oordeel zal oproepen. Maar wie zou daaruit de rangorde in eer onder de engelen kunnen vaststellen, iedere engel afzonderlijk met zijn ereteken kunnen onderscheiden, aan een ieder zijn plaats en post kunnen toewijzen? Want ook de twee namen, die in de Schrift voorkomen, Michaël en Gabriël, en een derde, wanneer men die uit de geschiedenis van Tobias wil toevoegen, kunnen, naar uit hun betekenis blijkt, de engelen gegeven zijn ten behoeve van ons zwak begrip, ofschoon ik deze kwestie liever in het midden laat. Wat het aantal betreft: wij horen uit de mond van Christus van veel legioenen (Matth. 26:33); van Daniël (Dan. 7:10) van vele tienduizendtallen; de dienstknecht van Elisa zag volle wagenen; en het wijst ook op een geweldig aantal, dat er van hen gezegd wordt (Ps. 34:8), dat ze zich legeren rondom degenen, die God vrezen. Dat geesten geen gestalte hebben, is zeker; en toch schildert de Schrift, naar de geringe mate van ons verstand, de engelen ons niet zonder reden als Cherubijnen en Serafijnen gevleugeld af, opdat wij niet zouden twijfelen, dat zij met ongelofelijke snelheid steeds aanwezig zijn om ons hulp te brengen, zodra als dat nodig is, even alsof een bliksemstraal uit de hemel gezonden met zijn gewone snelheid tot ons vloog. Al wat verder over hun getal en orde gevraagd kan worden, laat ons geloven, dat dat behoort tot die soort van verborgenheden, wier volle openbaring tot de jongste dag uitgesteld wordt. Laat ons daarom er op bedacht zijn ons te hoeden voor al te grote nieuwsgierigheid in het onderzoeken, of al te grote stoutmoedigheid in het spreken.

Boek I hoofdstuk XIV : 9

Dat ook bij de schepping van de wereld en van alle dingen de Schrift de ware God door gewisse tekenen onderscheidt van de verzonnen goden.

9. Dit echter, wat sommige ongeruste mensen in twijfel trekken, moet voor zeker gehouden worden, dat de engelen dienende geesten zijn, wier dienst God gebruikt tot bescherming van de zijnen, en door wie Hij zowel zijn weldaden onder de mensen uitdeelt, als ook zijn overige werken volvoert. De mening van de Sadduceeën was oudtijds wel deze, dat door de engelen niets werd aangeduid dan bewegingen, welke God de mensen inblaast, of de proeven van zijn kracht, die Hij toont. Maar tegen deze dwaasheid verzetten zich zoveel getuigenissen van de Schrift, dat men er zich over moet verwonderen, dat een zo grove onwetendheid onder dat volk kon verdragen worden. Want om nu maar niet te vermelden de plaatsen, die ik boven aangehaald heb, waar gesproken wordt van duizendtallen en legioenen van engelen, waar hun vreugde toegeschreven wordt, waar verhaald wordt, dat zij de gelovigen op de handen dragen, dat ze hun zielen brengen in de rust, dat ze het aangezicht des Vaders zien en dergelijke: er zijn andere plaatsen, waaruit vol komen duidelijk blijkt, dat ze inderdaad geesten zijn van zelfstandige aard. Want wat Stefanus en Paulus zeggen (Hand. 7:53), (Gal. 3:19), dat de wet gegeven is door de hand van de engelen; en Christus, dat de uitverkorenen na de opstanding gelijk zullen zijn aan de engelen (Matth. 22:30), dat de dag des oordeels zelfs de engelen niet bekend is (Matth. 24:36), dat Hij dan zal komen met de heilige engelen (Matth. 25:31) (Luc. 9:26): ook al verdraait men dit nog zozeer, men zal het toch moeten verstaan van zelfstandige geesten. Evenzo wanneer Paulus Timothéüs voor Christus en diens uitverkoren engelen betuigt (1 Tim. 5:21), dat hij zijn geboden onderhoudt, duidt hij niet hoedanigheden of inblazingen zonder zelfstandigheid aan, maar ware geesten. En wat in de brief aan de Hebreëen staat (Hebr. 1:4) (Hebr. 2:16), dat Christus voortreffelijker geworden is dan de engelen, dat de wereld de engelen niet onderworpen is, dat Christus niet hun, maar van de mensen natuur heeft aangenomen, dat alles houdt geen stand, tenzij wij aannemen, dat het

gelukzalige geesten zijn, waarop die vergelijkingen betrekking hebben. En de schrijver van de brief verklaart zichzelf, wanneer hij in het Koninkrijk Gods de zielen van de gelovigen en de heilige engelen tezamen plaatst (Hebr. 12:22). Bovendien blijkt het uit wat we reeds aangehaald hebben, namelijk dat de engelen van de kinderen steeds het aangezicht Gods zien, dat wij door hun hulp beschermd worden, dat zij zich verblijden in ons heil, dat zij zich verwonderen over de menigerlei genade Gods in de kerk, dat ze onderworpen zijn aan Christus als hun Hoofd. Ook blijkt het nog daaruit, dat ze de heilige vaders zo dikwijls verschenen zijn in de gestalte van mensen, dat ze gesproken hebben, en ook geherbergd zijn geweest. Ook Christus zelf wordt een Engel genoemd wegens zijn hoofdschap, dat Hij bekleedt in de Persoon van de Middelaar (Mal. 3:1). Dit heb ik in 't kort willen aanvoeren, om de eenvoudigen te versterken tegen die dwaze en ongerijmde gedachten, die voor vele eeuwen door Satan verwekt zijn en nu en dan weer opschieten.

Boek I hoofdstuk XIV : 10

Dat ook bij de schepping van de wereld en van alle dingen de Schrift de ware God door gewisse tekenen onderscheidt van de verzonnen goden.

10. Nu blijft nog over, dat wij ingaan tegen het bijgeloof, dat gemeenlijk pleegt nader te sluipen, wanneer gezegd wordt, dat de engelen voor ons de dienaren en verschaffers van alle goede dingen zijn. Want terstond komt de menselijke rede er toe te menen, dat hun alle eer bewezen behoort te worden. Zo gebeurt het, dat op hen overgedragen wordt, wat alleen God en Christus bekomt. Zo zien wij, dat de eer van Christus in sommige vroegere eeuwen op velerlei wijze verduisterd is, hoewel de engelen buiten Gods Woord om met onmatige eerbetuigingen overladen werden. En van de dwalingen, die wij tegenwoordig bestrijden, is bijna geen enkele ouder. Immers het blijkt, dat ook Paulus een grote strijd heeft gehad met sommigen, die de engelen zo hoog verhieven, dat ze Christus bijna in rang onder hen stelden. Daarom dringt hij in de brief aan de Colossenzen (Col. 1:16), (Col. 1:20) er met zo grote zorgvuldigheid op aan, dat Christus niet alleen boven alle engelen gesteld moet worden, maar dat Hij ook voor hen de bewerker van alle goede dingen is; opdat wij niet Hem zouden ter zijde laten en ons tot hen wenden, die ook niet voor zichzelf genoeg kunnen zijn, maar uit dezelfde bron putten als wij. Ongetwijfeld, daar in hen de glans van de Goddelijke Majesteit zich afspiegelt, ligt niets meer voor de hand, dan dat wij door ontzetting aangegrepen neervallen om hen te aanbidden en hun verder alles toe te kennen wat slechts aan God toekomt. Ook Johannes erkent in de Openbaring, dat hem dit overkomen is; maar tegelijk voegt hij er aan toe, dat hem geantwoord werd: "Zie, dat gij dat niet doet, ik ben uw mededienstknecht: aanbid God" (Openb. 19:10) (Openb. 22:8, 9).

Boek I hoofdstuk XIV : 11

Dat ook bij de schepping van de wereld en van alle dingen de Schrift de ware God door gewisse tekenen onderscheidt van de verzonnen goden.

11. Voor dit gevaar zullen wij echter goed op onze hoede zijn, wanneer wij onderzoeken, waarom God liever door hen dan door zichzelf, zonder hun dienst, gewoon is zijn macht te vertonen, te zorgen voor het heil van de gelovigen en de gaven zijner weldadigheid hun mede te delen. Hij doet dit zeker niet uit noodzaak, alsof Hij hen niet kon missen; want zo dikwijls als het Hem lust, gaat Hij hen voorbij, en volbrengt zijn werk zelfs alleen door een wenk:

zover is het er vandaan, dat zij Hem tot hulp zouden zijn tot verlichting van enige moeilijkheid. Hij doet dit dus tot vertroosting onzer zwakheid, opdat wij in 't geheel niets zouden ontberen, wat dienstig is om onze zielen op te beuren tot goede hoop, of ze te versterken in gerustheid. Dit ene behoorde wel meer dan genoeg te zijn, dat de Heere verzekert, dat Hij onze beschermer is. Maar wanneer wij ons omgeven zien door zoveel gevaren, door zoveel bedreigingen, door zoveel soorten van vijanden, zou het soms, zwak en broos als we zijn, kunnen gebeuren, dat wij door angst bevangen werden, of door wanhoop bezweken, indien de Heere niet naar de geringe mate van ons begrip ons de tegenwoordigheid zijner genade deed gevoelen. Hierom belooft Hij niet alleen, dat wij een voorwerp zijner zorg zullen zijn, maar ook dat Hij ontelbare trawanten heeft, aan wie Hij de zorg voor ons heil opgedragen heeft, en wat voor gevaar ons ook bedreigt, dat wij buiten alle kans op ramp gesteld zijn, zolang als wij omgeven zijn door hun hulp en bescherming. Ik beken wel, dat wij hierin verkeerd handelen, dat we, na die eenvoudige belofte aangaande de bescherming van de éne God, nog rondzien, vanwaar ons hulp komen zal. Maar omdat de Heere, in zijn onmetelijke goedertierenheid en vriendelijkheid aan deze fout van ons tegemoet wil komen, is er geen reden, dat wij zijn zo grote weldaad veronachtzamen. Daarvan hebben wij een voorbeeld in de knecht van Elisa (2 Kon. 6:17), die, toen hij zag, dat de berg omsingeld was door het leger van de Syriërs en dat geen mogelijkheid om te ontvluchten aanwezig was, door angst verslagen was, alsof het met hem en zijn heer gedaan was. Toen bad Elisa tot God, dat Hij zijn ogen mocht openen; terstond zag hij de berg vol van paarden en vurige wagenen, namelijk een veelheid van engelen, door wie hij met de profeet bewaakt moest worden. Door dit gezicht versterkt, vatte hij weer moed en kon met onverschrokken gemoed de vijanden verwachten, door wier aanblik hij het bijna bestorven had.

Boek I hoofdstuk XIV : 12

Dat ook bij de schepping van de wereld en van alle dingen de Schrift de ware God door gewisse tekenen onderscheidt van de verzonnen goden.

12. Daarom laat ons al wat gezegd wordt over de dienst van de engelen tot dit doel richten, dat, met overwinning van alle gemis aan vertrouwen, onze hoop op God des te sterker bevestigd wordt. Want deze scharen zijn ons daarom door de Heere ter bescherming geschonken, opdat wij niet door het grote getal zijner vijanden zouden verschrikt worden, alsof dat iets zou ver mogen tegen zijn hulp, maar opdat wij de toevlucht zouden nemen tot die uitspraak van Elisa, dat er meer voor ons zijn dan tegen ons. Hoe verkeerd is het dan, door de engelen ons van God af te laten leiden, die hiertoe bestemd zijn om ons te getuigen, dat zijn hulp des te nader bij is! En zij leiden ons van Hem af, indien ze ons niet aan de hand rechtstreeks tot Hem leiden, om Hem alleen als onze helper te zien, aan te roepen en te loven; indien zij door ons niet beschouwd worden als zijn handen, die zich tot geen werk bewegen, tenzij Hij ze bestuurt; indien ze ons niet houden bij de éne Middelaar Christus, om van Hem geheel af te hangen, op Hem te steunen, naar Hem te snellen en in Hem tot rust te komen. Want wat beschreven wordt in het gezicht van Jakob (Gen. 28:12), moet diep in onze harten ingegrift zijn, namelijk dat de engelen naar de aarde tot de mensen afdalen, en van de mensen naar de hemel opklimmen langs een ladder, op welke de Heere van de heirscharen gezeten is. Daardoor wordt aangewezen, dat alleen door Christus' tussenkomst de dienst van de engelen tot ons komt, zoals Hij zelf verzekert (Joh. 1:52): "Van nu aan zult gij de hemel zien geopend en de engelen nederdalende op de Zoon des mensen." Daarom roept de knecht van Abraham (Gen. 24:7), die in de hoede van de engel was aanbevolen, die niet aan, dat hij hem nabij zou zijn, maar op die aanbeveling vertrouwend stort hij zijn gebeden uit voor de Heere en bidt

Hem, dat Hij zijn barmhartigheid zou bewijzen jegens Abraham. Want evenals God de engelen niet daarom maakt tot dienaren zijner macht en goedheid om zijn eer met hen te delen, zo belooft Hij niet daartoe ons zijn hulp door hun dienst, opdat wij ons vertrouwen tussen hen en Hem zouden verdelen. We moeten dus laten varen die Platonische wijsbegeerte 1), die leert, dat we door de engelen de toegang tot God moeten vragen en hen moeten dienen om God vriendelijker te stemmen jegens ons: welke wijsbegeerte bijgelovige en nieuwsgierige mensen van den beginne af in onze godsdienst hebben pogen in te voeren, waarin ze nog tot op deze dag volharden.

Boek I hoofdstuk XIV : 13

Dat ook bij de schepping van de wereld en van alle dingen de Schrift de ware God door gewisse tekenen onderscheidt van de verzonnen goden.

13. Wat de Schrift aangaande de duivelen leert, is bijna steeds hierop gericht, dat wij vol opmerkzaamheid zouden zijn om ons te hoeden voor hun list en lagen, als ook dat wij ons met zulke wapenen zouden toerusten, die sterk en krachtig genoeg zijn om zulke zeer machtige vijanden te verjagen. Want wanneer Satan genoemd wordt de god en overste dezer wereld, wanneer er van hem gezegd wordt, dat hij is een sterke gewapende, een geest, die de macht heeft over de lucht, en een briesende leeuw (2 Kor. 4:4) (Joh. 12:31) (Matth. 12:29) (Ef. 2:2) (1 Petrus 5:8), dan dienen die omschrijvingen tot niets anders, dan dat wij voorzichtiger en waakzamer zouden zijn en ook bereidvaardiger om de strijd te aanvaarden. En dat wordt soms ook uitdrukkelijk te kennen gegeven. Want nadat Petrus gezegd heeft, dat de duivel omgaat als een briesende leeuw, zoekende, wie hij zou mogen verslinden, voegt hij onmiddellijk daaraan de aansporing toe, dat wij hem door het geloof krachtig zouden weerstaan. En wanneer Paulus vermaand heeft (Ef. 6:12), dat wij de strijd niet tegen vlees en bloed hebben, maar tegen de overheden van de lucht, de machten van de duisternis, en de geestelijke boosheden, beveelt hij terstond daarop de wapenen aan te trekken, die geschikt zijn tot een zo grote en zo gevaarlijke strijd. Daarom laat ook ons alles hierop richten, nu we gewaarschuwd zijn, dat een vijand, en wel een vijand vastberaden in vermetelheid, zeer sterk in krachten, zeer listig in bedrog, onvermoeibaar in ijver en snelheid, rijk voorzien van alle mogelijke krijgstuig, en door krijgskennis slagvaardig, ons voortdurend belaagt, laat ons, zeg ik, alles hierop richten, dat wij ons niet door zorgeloosheid of lafheid laten overmeesteren, maar met opgeheven en opgewekt gemoed de voet tegen hem schrap zetten om hem te weerstaan; en daar deze krijgsdienst slechts met de dood eindigt, laat ons onszelf aansporen tot volharding. Maar laat ons vooral, ons onze zwakheid en onervarenheid bewust, Gods hulp inroepen en niets ondernemen dan vertrouwend op Hem: want Hij alleen is het, die raad en kracht en moed en wapenen schenkt.

1 } Vgl Plat. Epinom. en Gatyf.

Boek I hoofdstuk XIV : 14

Dat ook bij de schepping van de wereld en van alle dingen de Schrift de ware God door gewisse tekenen onderscheidt van de verzonnen goden.

14. Opdat wij nu te meer opgewekt en gedrongen zouden worden dit te doen, betuigt de Schrift, dat er niet één, of twee, of weinige vijanden zijn, maar grote troepen, die met ons oorlog voeren. Want van Maria Magdalena wordt gezegd, dat zij bevrijd is van zeven boze

geesten, door wie ze bezeten was (Marc. 16:9); en Christus betuigt (Matth. 12:43), dat het gewoon is, dat wanneer men voor een eenmaal uitgeworpen boze geest weer plaats maakt, hij zeven geesten, bozer dan hij zelf, met zich neemt en in het ledige huis weerkeert. Ja zelfs wordt gezegd (Luc. 8:30), dat een heel legioen één man bezeten heeft. Hieruit dus leren wij, dat wij te strijden hebben met een oneindig aantal vijanden, opdat wij niet, door hun geringe aantal te minachten, te slap zouden zijn tot de krijg, of door te menen, dat ons somtijds enige onderbreking van de strijd gegeven wordt, zouden toegeven aan lust tot nietsdoen. Dat echter dikwijls sprake is van één satan of duivel in het enkelvoud, daarmee wordt aangeduid dat oppergezag van de boosheid, dat zich verzet tegen het rijk van de gerechtigheid. Want evenals de Kerk en de vergadering van de heiligen Christus tot een Hoofd heeft, zo wordt ons ook de partij van de goddelozen en de goddeloosheid zelf afgeschilderd met haar vorst, die daar het hoogste gezag bekleedt. Daarom is gezegd (Matth. 25:41): "Gaat weg van mij, gij vervloekten, in het eeuwige vuur, hetwelk de duivel en zijn engelen bereid is."

Boek I hoofdstuk XIV : 15

Dat ook bij de schepping van de wereld en van alle dingen de Schrift de ware God door gewisse tekenen onderscheidt van de verzonnen goden.

15. Ook dit moet ons aanvuren tot een voortdurende strijd met de duivel, dat hij overal de tegenstander van God en van ons genoemd wordt. Want indien de eer Gods ons ter harte gaat, zoals passend is, moeten wij met alle kracht ingaan tegen hem, die het toelegt op de uitdoving daarvan. Indien wij tot de verdediging van het rijk van Christus bezielde zijn, zoals het behoort, moeten we noodzakelijk in een onverzoenlijke oorlog zijn met hem, die samenzweert tot de vernieling van dat rijk. Weerom, indien enige zorg voor ons eigen heil in ons is, mogen wij geen vrede noch wapenstilstand hebben met hem, die voortdurend lagen legt tot ons verderf. Als zo iemand nu wordt hij beschreven in het derde hoofdstuk van Genesis, waar hij de mens afvoert van de gehoorzaamheid, die hij Gode verschuldigd was, zodat hij tegelijkertijd God berooft van de Hem toekomende eer, en de mens zelf in het verderf stort. Zo wordt hij ook beschreven bij de evangelisten, waar hij een vijand genoemd wordt (Matth. 13:28) en waar gezegd wordt, dat hij onkruid zaait om het zaad des eeuwigen levens te bederven. Kortom, wat Christus van hem getuigt (Joh. 8:44), dat hij van den beginne een mensenmoordenaar en leugenaar geweest is, dat ervaren wij in al zijn daden. Want met leugenen strijdt hij tegen de waarheid Gods, het licht verdonkert hij met duisternis, de geest van de mensen verwart hij in dwalingen, hij wekt haat op, vuurt twist en strijd aan; alles met de bedoeling om het rijk Gods omver te werpen en de mensen met zich te doen verzinken in het eeuwig verderf. Daaruit blijkt, dat hij van nature slecht, boos en sluw is. Want in een geest, die er op uit is om de eer Gods en het heil van de mensen aan te vallen, moet wel de hoogste slechtheid aanwezig zijn. Dit geeft ook Johannes te kennen in zijn brief (1 Joh. 3:8), wanneer hij schrijft, dat de duivel zondigt van den beginne aan. Immers hij bedoelt daarmee, dat hij van alle boosheid en ongerechtigheid de bewerker, de leidsman en opperste ontwerper is.

Boek I hoofdstuk XIV : 16

Dat ook bij de schepping van de wereld en van alle dingen de Schrift de ware God door gewisse tekenen onderscheidt van de verzonnen goden.

16. Maar hoewel de duivel door God geschapen is moeten wij toch bedenken, dat deze boosheid, die wij aan zijn natuur toekennen, niet haar oorsprong heeft uit de schepping, maar uit de bederving. Want al het verdoemelijke, dat hij heeft, heeft hij zich door zijn afval en zijn val op de hals gehaald. Hierop wijst ons de Schrift daarom, opdat wij niet, door te geloven dat hij zo van God voortgekomen is, aan God zelf zouden toeschrijven, wat Hem geheel en al vreemd is. Daarom zegt Christus (Joh. 8:44), dat de Satan, wanneer hij leugen spreekt, uit zijn eigen spreekt, en Hij zet er de reden bij, namelijk omdat hij in de waarheid niet staande is gebleven. Wanneer Hij zegt, dat hij in de waarheid niet gebleven is, dan wijst Hij daarmee ongetwijfeld aan, dat hij eens in haar geweest is, en wanneer Hij hem tot de vader van de leugen maakt, ontnemt Hij hem de mogelijkheid om Gode toe te rekenen datgene, waarvan hij zelf voor zich de oorzaak geweest is. Ofschoon nu dit in 't kort en minder helder gezegd is, is het toch ruimschoots voldoende om Gods Majesteit van alle laster te bevrijden. En welk belang heeft het voor ons om of meer over de duivelen te weten, of met een andere bedoeling? Sommigen mopperen, omdat de Schrift niet op meerdere plaatsen een uiteenzetting geeft in de juiste volgorde en op duidelijke wijze van die val, zijn oorzaak, wijze, tijd en aard. Maar omdat dat ons niet aangaat, was het beter, dat het, zo al niet geheel verzwegen, dan toch slechts even aangeroerd werd; want het zou ook de Heilige Geest niet waardig zijn geweest, met ijdele geschiedenissen zonder nut de nieuwsgierigheid te voeden: en wij zien, dat dit des Heeren voornemen geweest is, niets in zijn heilige Godsspraken mede te delen, wat wij niet zouden leren tot opbouw. Dus, om zelf niet bij overbodige dingen te verwijlen, laat ons tevreden zijn met dit in 't kort te weten omtrent de natuur van de duivelen: dat zij in het begin hunner schepping engelen Gods geweest zijn, maar dat zij door ontaarding zichzelf verdorven hebben en anderen tot werktuigen des verderfs geworden zijn. Omdat dit nuttig was om te weten, wordt het duidelijk bij Petrus en Judas geleerd (2 Petrus 2:4) (Judas 1:6). God heeft de engelen, zo zeggen zij, die gezondigd hadden en hun beginsel niet bewaard hadden, maar hun eigen woonstede verlaten hadden, niet gespaard. En wanneer Paulus uitverkoren engelen noemt (1 Tim. 5:21), stelt hij zonder twijfel stilzwijgend verworpen engelen daartegenover.

Boek I hoofdstuk XIV : 17

Dat ook bij de schepping van de wereld en van alle dingen de Schrift de ware God door gewisse tekenen onderscheidt van de verzonnen goden.

17. Wat echter betreft de twist en de strijd, die wij zeggen, dat Satan met God heeft, dat moeten wij zo opvatten, dat dit ondertussen vast blijft staan, dat hij niets kan doen zonder de wil en de toestemming Gods. Want wij lezen in de geschiedenis van Job, dat hij zich stelt voor God om bevelen te ontvangen, en dat hij niet durft overgaan tot het verrichten van een daad, tenzij hij daartoe verlof ontvangen heeft (Job 1:6) (Job 2:1). Zo ook wanneer Achab bedrogen moet worden, neemt hij op zich een leugengeest te zijn in de mond van alle profeten en, door de Heere uitgezonden, volbrengt hij dat (1 Kon. 22:20). Zo wordt ook de geest, die Saul kwelde, een boze geest des Heeren genoemd, omdat door hem als door een gesel de zonden van de goddeloze koning gestraft werden (1 Sam. 16:14) (1 Sam. 18:10). En elders staat, dat de plagen de Egyptenaren door God toegebracht zijn door middel van kwade engelen (Ps. 78:49). In overeenstemming met deze bijzondere voorbeelden betuigt Paulus in het algemeen (2 Thess. 2:9, 11), dat de verblinding van de ongelovigen het werk Gods is, hoewel hij die te voren een werkzaamheid van Satan genoemd had. Dus staat vast, dat Satan onder de macht Gods is en zo door diens wil bestuurd wordt, dat hij gedwongen is Hem gehoorzaamheid te bewijzen. Wanneer wij verder zeggen, dat Satan God weerstaat, en dat zijn werken met Gods werken in strijd zijn, dan beweren wij tegelijkertijd, dat deze

tegenstand en deze strijd afhangen van de toelating Gods. Over de wil des duivels spreek ik nu niet, en ook niet over zijn pogen, maar alleen over het volbrengen. Want daar de duivel van nature boos is, is hij allerminst geneigd tot gehoorzaamheid aan de goddelijke wil, maar wordt geheel gedreven tot weerspanning en rebellie. Dit heeft hij dus uit zichzelf en uit zijn boosheid, dat hij door begeerte en met vooropgezette bedoeling zich verzet tegen God. Door deze boosheid wordt hij geprikkeld om datgene te pogen, wat hij meent, dat het meest tegen God ingaat. Maar omdat God hem door de teugel zijner macht gebonden en vastgesnoerd houdt, volbrengt hij alleen datgene, dat hem van Godswege toegestaan is en zo gehoorzaamt hij zijn Schepper, of hij wil of niet; want hij wordt genoopt zijn dienst te bewijzen, waar Hij er hem toe aandrijft.

Boek I hoofdstuk XIV : 19

Dat ook bij de schepping van de wereld en van alle dingen de Schrift de ware God door gewisse tekenen onderscheidt van de verzonnen goden.

19. Evenals we nu boven weerlegd hebben dat wijsgerig gebazel over de heilige engelen, hetwelk leert, dat zij niets anders zijn dan goede inblazingen of bewegingen, welke God in de geest van de mensen opwekt, zo moeten ook op deze plaats weerlegd worden zij, die bazelen, dat de duivelen niets anders zijn dan kwade aandoeningen of beroeringen, die door ons vlees in ons gewekt worden. Dit nu zullen wij in 't kort kunnen doen, want er bestaan hiertegen vele en genoegzaam duidelijke getuigenissen van de Schrift. In de eerste plaats, wanneer ze onreine geesten genoemd worden en afgevallen engelen, die van hun oorsprong ontaard zijn, dan drukken deze namen voldoende uit, dat de duivelen niet zijn bewegingen of aandoeningen des geestes, maar inderdaad veelmeer wat ze genoemd worden, namelijk geesten met zinnen en verstand begaafd. Evenzo, wanneer de kinderen Gods met de kinderen des duivels zowel door Christus als door Johannes vergeleken worden (Joh. 8:44) (1 Joh. 3:10), zou dat dan geen dwaze vergelijking zijn, wanneer de naam duivel niets anders aanduidde dan boze inblazingen? En Johannes voegt er nog iets bij, dat duidelijker is (1 Joh. 3:8), namelijk, dat de duivel zondigt van de beginne. Evenzo, wanneer Judas (Judas 1:9) verhaalt, dat de aartsengel Michaël streed met de duivel, dan stelt hij ongetwijfeld tegenover een goede engel een kwade en afvallige. Daarmee stemt overeen, wat men leest in de geschiedenis van Job (Job 1:6) (Job 2:1), dat Satan met de heilige engelen voor God verschenen is. Maar het duidelijkst van alle zijn die plaatsen, die melding maken van de straf, die zij beginnen te gevoelen door het oordeel Gods en voornamelijk voelen zullen bij de opstanding. "Zou Davids, waar om zijt gij gekomen om ons te pijnigen voor de tijd (Matth. 8:29)?" Evenzo: "Gaat weg van mij, gij vervloekten, in het eeuwige vuur, hetwelk de duivel en zijn engelen bereid is" (Matth. 25:41). Evenzo: "Indien Hij zijn eigen engelen niet gespaard heeft, maar met ketenen gebonden geworpen heeft in de duisternis om tot het eeuwige oordeel bewaard te worden enz." (2 Petrus 2:4). Welk een dwaze gezegden zouden dat zijn, dat de duivelen bestemd zijn tot het eeuwige oordeel, dat het vuur hun bereid is, dat ze reeds gepijnigd en gekweld worden door Christus' heerlijkheid, wanneer er in 't geheel geen duivelen waren! Maar aangezien deze zaak geen uiteenzetting van node heeft bij hen, die Gods Woord geloof schenken, maar men bij die ijdele bespiegelaars, die in niets behagen scheppen als het niet nieuw is, met getuigenissen van de Schrift weinig bereikt, meen ik gedaan te hebben, wat mijn bedoeling was, namelijk dat vrome harten toegerust zijn tegen dergelijke krankzinnigheden, waarmee onrustige mensen zichzelf en anderen, die eenvoudiger zijn, in de war brengen. Het was echter de moeite waard ook dit aan te roeren, opdat niet sommigen, in die dwaling verstrikt, door te

menen, dat zij geen vijand hebben, zouden verslappen in het weerstand bieden en onvoorzichtiger zouden worden.

Boek I hoofdstuk XIV : 20

Dat ook bij de schepping van de wereld en van alle dingen de Schrift de ware God door gewisse tekenen onderscheidt van de verzonnen goden.

20. Intussen moge het ons niet verdrieten op dit zeer schone schouwtoneel vermaak te scheppen in de duidelijke en voor de hand liggende werken Gods. Want dit is (zoals wij elders gezegd hebben) zij het al niet het voorNaamste, dan toch in orde het eerste bewijs des geloofs, te bedenken, dat, waarheen wij de ogen ook wenden, alles wat ze ontmoeten Gods werk is, en tevens in vrome overdenking na te gaan met welk doel het door God geschapen is. Om dus met waar geloof aan te grijpen wat men aangaande God behoort te weten, is het de moeite waard vooral de scheppingsgeschiedenis voor ogen te houden, zoals die door Mozes in 't kort uiteengezet en daarna door heilige mannen, in het bijzonder Basilius en Ambrosius, breedvoeriger verklaard is. Daaruit zullen wij leren, dat God door de kracht zijns Woords en zijns Geestes de hemel en de aarde uit niets geschapen heeft; dat Hij daaruit alle soort van bezielde en onbezielde wezens heeft voortgebracht, in wonderbare volgorde een talloze verscheidenheid van dingen onderscheiden, aan iedere soort zijn eigen natuur geschonken, zijn eigen plicht aangewezen, en zijn plaats en post toegekend heeft; en hoewel alles aan de verderfelijke onderworpen is, toch gezorgd heeft, dat iedere soort tot de jongste dag ongeschonden bewaard wordt. Dat Hij daarom sommige soorten op verborgen wijze koestert, en hun nu en dan nieuwe kracht als het ware indruppelt; aan andere het vermogen geschonken heeft om voort te telen, opdat ze niet door hun ondergang geheel en al zouden omkomen. En dat Hij zo de hemel en de aarde met een allervolkomenste overvloed en met verscheidenheid en schoonheid van alle dingen, evenals een ruim en schitterend huis, dat met het meest uitgezochte en overvloedige huisraad ingericht en gevuld is, op wonderlijke wijze getooid heeft. En dat Hij eindelijk door de mens te formeren en hem met zo schitterend sieraad en zoveel zo grote gaven uit te dossen, in hem de voortreffelijkste proeve van zijn werken gegeven heeft. Maar aangezien het mijn bedoeling niet is de schepping van de wereld te verhalen, moge het voldoende zijn, dat ik deze weinige dingen weerom in het voorbijgaan aangeroerd heb. Want het is beter, zoals ik reeds opmerkte, dat de lezers uit Mozes en anderen, die de geschiedenis van de wereld getrouw en naarstig geboekstaafd hebben, een voller inzicht in deze zaak zoeken te verkrijgen.

Boek I hoofdstuk XIV : 21

Dat ook bij de schepping van de wereld en van alle dingen de Schrift de ware God door gewisse tekenen onderscheidt van de verzonnen goden.

21. Het is echter niet nodig met meer woorden uiteen te zetten, waartoe de beschouwing, van Gods werken moet dienen en op welk doel zij zich moet richten, daar deze kwestie ook elders grotendeels behandeld is en zij, voorzover zij van belang is voor ons tegenwoordige plan, met weinig woorden kan afgedaan worden. Zeker indien men naar waardigheid zou willen verklaren, welk een onschatbare wijsheid, macht, rechtvaardigheid en goedheid Gods in de saamstelling van de wereld uitblinkt, dan zou geen schittering of opsiering van woorden in staat zijn een zo grote zaak uit te beelden. En ongetwijfeld wil de Heere, dat wij ons met deze

heilige overdenking voortdurend bezighouden, opdat wij, terwijl we die onmetelijke rijkdommen van wijsheid, rechtvaardigheid, goedheid en macht in alle schepselen als in een spiegel aanschouwen, ze niet slechts met een vluchtig oog doorlopen en met een ras verdwijnende blik om zo maar eens te zeggen ; maar bij die overdenking lang verwijlen, haar ernstig en trouw in de geest overwegen en telkens in de herinnering herhalen. Maar daar wij nu vertoeven op het terrein van onderwijzing, past het ons af te zien van wat lange redevoeringen zou vereisen. Dus om mijn best te doen het in 't kort te zeggen: de lezers mogen weten, dat zij dan met waar geloof begrepen hebben, wat het betekent, dat God de Schepper is van hemel en aarde, wanneer zij eerst die algemene regel volgen, dat ze de deugden, die God in zijn schepselen duidelijk aan de dag legt, niet met ondankbare onachtzaamheid of vergetelheid voorbijgaan; en vervolgens ze zo in zich leren op nemen, dat ze in hun harten geheel en al er door geroerd worden. Van het eerste is dit een voorbeeld: wanneer we nagaan, hoe groot de kunstenaar geweest moet zijn, die zulk een groot getal sterren, dat aan de hemel staat, in een zo welingerichte orde gesteld en geschikt heeft, dat niets uitgedacht kan worden, dat heerlijker is om te aanschouwen; die sommige zo ingevoegd en op hun plaats gehecht heeft, dat ze zich niet kunnen bewegen, maar aan andere een vrijere loop heeft toegestaan, maar zo, dat ze niet buiten hun gestelde ruimte dwalen; die aller beweging zo geregeld heeft, dat ze dagen en nachten, maanden, jaren en jaargetijden afmeten; en ook deze ongelijkheid van dagen, die wij dagelijks zien, onder zulk een regeling gebracht heeft, dat er geen verwarring ontstaat. Zo ook, wanneer we zijn macht waarnemen, in het onderhouden van zulk een geweldig werk, in het besturen van de zo snelle wenteling van dat hemelse raderwerk, en dergelijke dingen meer. Want dit weinigje voorbeelden toont voldoende aan, wat het is Gods deugden in de schepping van de wereld te herkennen. Anders zou, wanneer we, zoals ik zeide, de gehele zaak in woorden zouden willen behandelen, er geen einde zijn. Immers zóvele zijn de wonderen van Gods macht, zóvele de tekenen zijner goedheid, zóvele de bewijzen zijner wijsheid, als er in de wereld soorten van dingen zijn, ja als er dingen zijn, groot of klein.

Boek I hoofdstuk XIV : 22

Dat ook bij de schepping van de wereld en van alle dingen de Schrift de ware God door gewisse tekenen onderscheidt van de verzonnen goden.

22. Nu blijft nog over het andere deel, dat dichter komt bij het geloof, namelijk, wanneer wij bemerken, dat God alles bestemd heeft ten onzen goede en tot ons heil, en wanneer wij tegelijk in ons zelf en in de zo grote goederen, die Hij voor ons bestemd heeft, zijn macht en genade gevoelen, dat wij dan daarom onszelf opwekken om op Hem te vertrouwen, Hem aan te roepen, te loven en te beminnen. Verder, dat de Heere alles scheidt ter wille van de mens, heeft Hij door de orde van de schepping zelve aangetoond, zoals ik een weinig te voren opgemerkt heb. Want het is niet zonder betekenis, dat Hij de bouw van de wereld over zes dagen verdeeld heeft; hoewel het niets moeilijker zou geweest zijn, in een ogenblik het gehele werk tegelijkertijd in alle opzichten te voltooien dan door een dergelijke voortgang langzamerhand tot voltooiing te komen. Maar daarin heeft Hij zijn voorzienigheid en vaderlijke zorg jegens ons willen doen uitkomen, dat Hij, voordat Hij de mens vormde, al wat Hij voorzag, dat voor de mens nuttig en heilzaam zou zijn, geheel van te voren toebereidde. Hoe ondankbaar zou het nu zijn te twifelen of wij een voorwerp van zorg zijn van deze algoede Vader, die, naar we zien, zich om ons bekommerde, voordat wij geboren werden? Hoe goddeloos zou het zijn, vol vertrouwen ons ongerust te maken, dat zijn goedertierenheid ons te eniger tijd, wanneer we in nood verkeren, in de steek zou laten, terwijl wij zien, dat ze

ons, toen we nog niet geboren waren, met de grootste overvloed van alle goede dingen betoond is geweest? Bovendien vernemen wij uit Mozes (Gen. 1:28) (Gen. 9:2), dat door zijn mildheid alles, wat er maar is in de ganse wereld, aan ons onderworpen is. Het is vast, dat Hij dit niet gedaan heeft, om ons door een schijngift te bespotten. Dus zal ons nooit iets ontbreken, voorzover het van belang zal zijn voor ons heil. Ten slotte, om eenmaal te eindigen, zo dikwijls als wij God de Schepper van hemel en aarde noemen, moet ons tegelijkertijd voor de geest komen, dat de uitdeling van alles, wat Hij geschapen heeft, in zijn hand en macht is, en dat wij zijn kinderen zijn, die Hij ter voeding en ter opvoeding onder zijn trouw en hoede genomen heeft; opdat wij alle goederen in hun geheel van Hem alleen verwachten, en vast hopen, dat Hij nooit zal dulden, dat wij ontberen, wat tot ons heil nodig is, en onze hoop niet op iets anders vestigen; opdat, wat wij ook verlangen, onze wensen zich tot Hem richten en wij van al wat wij genieten, erkennen en met dankzegging belijden, dat het zijn weldaad is; opdat wij, door zo grote liefelijkheid zijner goedheid en weldadigheid aangelokt, ons beijveren Hem van ganser harte lief te hebben en te dienen.

Boek I hoofdstuk XV : 1

Hoedanig de mens geschapen is; waarin gesproken wordt over de vermogens van de ziel, het beeld Gods, de vrije wil en de oorspronkelijke staat van de rechtheid onzer natuur.

1. Nu moeten wij spreken over de schepping van de mens, niet alleen omdat hij onder alle werken Gods de edelste en meest beschouwenswaardige proeve is van zijn rechtvaardigheid, wijsheid en goedheid, maar ook omdat, zoals wij in het begin gezegd hebben, God door ons niet helder en grondig gekend kan worden, tenzij daar bijkomt een kennis van onszelf. Ofschoon nu die kennis tweevoudig is, namelijk, dat wij weten hoe wij oorspronkelijk geschapen zijn, en hoe onze toestand na de val van Adam begonnen is te zijn (want het zou niet veel baten onze schepping te weten, indien wij in deze droevige val niet inzagen, hoe de verdorvenheid en misvormdheid onzer natuur is), zullen wij nu toch ons tevreden stellen met een beschrijving van de onverdorven natuur. En voorzeker, alvorens we afdalen tot die ongelukkige staat des mensen, waartoe hij nu vervallen is, zal het de moeite waard zijn te weten, hoedanig hij van den beginne geschapen geweest is. Want wij moeten oppassen, dat wij niet, door rondweg slechts de natuurlijke ellenden van de mens aan te tonen, die toeschrijven aan de Schepper van de natuur: want de goddeloosheid meent, dat zij zich door dit voorwendsel voldoende verdedigen kan, wanneer zij kan voorgeven, dat alle gebreken, die ze heeft, op enigerlei wijze van God hun oorsprong nemen; en wanneer zij weerlegd wordt, aarzelt zij niet met God in het geding te gaan en de schuld, waarvan zij terecht wordt aangeklaagd, op Hem te schuiven. En zij, die wat eerbiediger over God schijnen te willen spreken, ontlenen toch gaarne de verontschuldiging voor hun slechtheid aan de natuur, niet bedenkend, dat zij ook God (zij het wat meer bedekt) beschimpen, tot wiens smaad het zou strekken, indien bewezen kon worden, dat in de natuur enige fout is. Daar wij dus zien, dat het vlees allerlei uitvluchten zoekt, door welke het meent, dat de schuld van zijn eigen feilen op een of andere wijze op een ander kan geschoven worden, moeten wij naarstig tegen deze boosheid ingaan. Derhalve moet de rampzaligheid van het mensdom zo behandeld worden, dat alle uitvlucht afgesneden wordt en de rechtvaardigheid Gods van alle beschuldiging bevrijd wordt. Daarna zullen wij te zijner plaatse zien, hoever de mensen verwijderd zijn van die zuiverheid, waarmede Adam begiftigd was geweest. En in de eerste plaats moeten we weten, dat, daar hij uit aarde en slijk genomen was, hem een breidel voor zijn trots was aangelegd; want niets zou ongerijmder zijn dan dat zij zich beroemden op hun voortreffelijkheid, die niet slechts een lemen stulp bewonen, maar die zelf voor een deel aarde en as zijn. Omdat echter God zich verwaardigd heeft dat aarden vat niet alleen te bezielen, maar ook gewild heeft, dat het de woonplaats zou zijn van een onsterfelijke geest, kon Adam terecht zich beroemen op de zo grote mildheid van zijn Formeerder.

Boek I hoofdstuk XV : 2

Hoedanig de mens geschapen is; waarin gesproken wordt over de vermogens van de ziel, het beeld Gods, de vrije wil en de oorspronkelijke staat van de rechtheid onzer natuur.

2. Verder moet het buiten verschil van mening vaststaan dat de mens bestaat uit ziel en lichaam. En onder het woord ziel versta ik een onsterfelijk, maar nochtans geschapen wezen, dat het edelste deel van de mens is. Soms wordt het geest genoemd. Want ofschoon, wanneer deze namen tezamen gevoegd worden, zij in betekenis van elkaar verschillen, betekent toch het woord geest, wanneer het afzonderlijk gezet wordt, evenveel als ziel. Zo wanneer Salomo,

over de dood sprekend, zegt, dat dan de geest weerkeert tot God, die hem gegeven heeft (Pred. 12:7). En wanneer Christus zijn geest in de handen des Vaders beveelt (Luc. 23:46), en ook Stefanus de zijne in de handen van Christus (Hand. 7:59), dan verstaan zij daardoor niets anders, dan dat, wanneer de ziel uit de kerker des vleses is losgemaakt, God haar voortdurende bewaarder is. Dat echter zij, die zich verbeelden, dat de ziel daarom geest genoemd wordt, omdat zij een blazing is of een van Godswege in de lichamen ingegoten kracht, die echter het wezen mist, grof mistasten, toont zowel de zaak zelf alsook de ganze Schrift aan. Het is wel waar, dat de mensen, wanneer zij meer dan passend is aan de aarde gehecht zijn, afstompen, ja, omdat ze van de Vader van de lichten vervreemd zijn, door de duisternis verblind zijn, zodat ze niet bedenken, dat ze na de dood zullen blijven voortleven. Intussen echter is in de duisternis het licht niet zo uitgeblust, of ze worden geraakt door het besef hunner onsterfelijkheid. Gewis, het geweten, dat, onderscheidend tussen goed en kwaad, beantwoordt aan Gods oordeel, is het ontwijfelbaar teken van een onsterfelijke geest. Want hoe zou een beweging zonder wezen tot de rechterstoel Gods doordringen en zichzelf door beschuldiging schrik aanjagen? Immers het lichaam wordt niet geraakt door vrees voor een geestelijke straf, maar die valt alleen op de ziel; daaruit volgt, dat ze een wezen heeft. Reeds de kennis Gods zelf bewijst voldoende, dat de zielen, die boven de wereld uitstijgen, onsterfelijk zijn, want een verdwijnende kracht zou niet kunnen komen tot de bron des levens. Eindelijk, daar zoveel voortreffelijke gaven, door welke de menselijke ziel haar kracht heeft, het uitroepen, dat haar iets Goddelijks ingegrift is, zijn zij evenzovele bewijzen voor haar onsterfelijk wezen. Want het besef, dat de onredelijke dieren hebben, gaat niet buiten het lichaam, of strekt zich althans niet verder uit dan tot dingen, die zich aan dat besef voordoen. Maar wanneer de menselijke ziel, in haar bewegelijkheid de hemel en de aarde en de verborgenheden van de natuur doorzoekt en alle tijden met haar inzicht en herinnering omvat, ieder ding op zijn plaats stellend en de toekomst opmakend uit het verleden, dan toont zij duidelijk aan, dat er in de mens iets schuilt, dat van het lichaam onderscheiden is. De onzienlijke God en de engelen bevatten wij met ons verstand, iets wat allerminst in het vermogen des lichaams ligt. Wij zien in, wat recht, rechtvaardig en zedelijk is, welke begrippen verborgen zijn voor de lichamelijke zintuigen. Dus moet de geest de zetel van dit inzicht zijn. Ja zelfs de slaap, die de mens bewusteloos maakt en van het leven schijnt te beroven, is een niet onduidelijke getuige van de onsterfelijkheid: want hij geeft niet alleen gedachten in aan dingen, die nooit geweest zijn, maar ook voorspellingen van de toekomst. Ik roer in 't kort aan, wat ook heidense schrijvers met schitterender praal van woorden hoog verheffen; maar bij vrome lezers zal de eenvoudige vermelding voldoende zijn. Indien verder de ziel niet iets wezenlijks was gescheiden van het lichaam, zou de Schrift niet leren, dat wij lemen huizen bewonen, en door de dood verhuizen uit de tabernakel des vleses; dat wij het verderfelijke uittrekken, om eindelijk ten jongsten dage ons loon te verkrijgen, naarmate ieder zich in het lichaam gedragen heeft. Want ongetwijfeld onderscheiden deze plaatsen en dergelijke, die men overal aantreft, niet alleen duidelijk de ziel van het lichaam, maar doordat ze de naam mens op haar overdragen, wijzen ze aan, dat zij het voornaamste deel is. Verder wanneer Paulus de gelovigen vermaant (2 Kor. 7:1), dat zij zich reinigen van alle besmetting des vleses en des geestes, dan stelt hij twee delen, waarin de vuilheid van de zonde haar zetel heeft. Ook zou Petrus wanneer hij Christus de Herder en Opziener van de zielen noemt (1 Petrus 2:25) onjuist gesproken hebben, indien er geen zielen waren, over welke Hij dit ambt zou waarnemen. En ook zou geen zin hebben wat hij zegt over de eeuwige zaligheid van de zielen en dat hij beveelt de zielen te reinigen, en dat hij zegt, dat de slechte begeerlijkheden krijg voeren tegen de ziel (1 Petrus 1:9) (1 Petrus 2:11); en evenzo, dat de schrijver van de brief aan de Hebreeën (Hebr. 13:17) zegt, dat de herders waken, om rekenschap te geven aangaande onze zielen; dat alles zou geen zin hebben, indien de zielen niet een eigen wezen hadden. Hierop heeft ook betrekking, dat Paulus (2 Kor. 1:23) God tot een getuige aanroept

over zijn ziel; want zij zou niet beschuldigd worden voor God, als zij niet aan straf onderhevig was. En dat wordt nog duidelijker uitgedrukt door de woorden van Christus, wanneer Hij beveelt Hem te vrezen, die na het lichaam gedood te hebben de ziel kan zenden naar het helse vuur (Matth. 10:28) (Luc. 12:5). Verder wanneer de schrijver van de brief aan de Hebreëen (Hebr. 12:9) de vaders onzes vlees onderscheidt van God, die alleen de Vader van de geesten is, dan kon hij niet duidelijker het wezen van de zielen bevestigen. Bovendien, wanneer de zielen niet, na losgemaakt te zijn uit de kerker van de lichamen, bleven voortleven, dan zou ongerijmd zijn, wat Christus verhaalt (Luc. 16:22), dat de ziel van Lazarus blijdschap genoot in de schoot van Abraham en weerom de ziel van de rijke naar huiveringwekkende kwellingen verwezen was. Ditzelfde verzekert Paulus (2 Kor. 5:6, 8), lerend, dat wij uitwonen van God, zolang wij inwonen in het lichaam; maar dat wij zijn tegenwoordigheid genieten buiten het vlees. En om niet te lang te verwijlen bij een zaak, die niet bijzonder duister is, zal ik nog slechts dit toevoegen uit Lukas (Hand. 23:8), dat onder de dwalingen van de Sadduceeën vermeld wordt, dat ze niet in geesten en engelen geloofden.

Boek I hoofdstuk XV : 3

Hoedanig de mens geschapen is; waarin gesproken wordt over de vermogens van de ziel, het beeld Gods, de vrije wil en de oorspronkelijke staat van de rechtheid onzer natuur.

3. Een vast bewijs van de zaak kan men ook daaraan ontlenen, dat de mens genoemd wordt geschapen naar Gods beeld (Gen. 1:27). Want ofschoon in de uiterlijke mens Gods heerlijkheid schittert, is het toch niet twijfelachtig, dat de eigenlijke zetel van zijn beeld in de ziel is. Ik ontken wel niet dat de uiterlijke gestalte, voorzover die ons onderscheidt en scheidt van de onredelijke dieren, ons tegelijkertijd nader aansluit bij God. Ik zal ook niet heftig twisten, wanneer iemand wil, dat tot het beeld Gods dit gerekend wordt, dat, terwijl de overige levende wezens naar beneden, naar de aarde kijken, de mens een naar boven gericht gelaat gegeven is, en hij het bevel gekregen heeft naar de hemel te zien en zijn gelaat op te heffen naar de sterren. Wanneer slechts dit vast blijft staan dat het beeld Gods, dat in deze uiterlijke tekenen gezien wordt of aan de dag treedt, geestelijk is. Want wanneer Osiander (die, zoals zijn geschriften getuigen, in ijdele verzinsels een verkeerd vernuft heeft getoond), het beeld Gods zonder onderscheid zowel tot het lichaam als tot de ziel uitstrekt, vermengt hij de hemel met de aarde. Hij zegt, dat de Vader, de Zoon en de Heilige Geest hun beeld in de mens plaatsen, omdat ook al was Adam in de staat van de rechtheid gebleven, Christus toch mens geworden zou zijn. Zo is, volgens hem, het lichaam dat voor Christus bestemd was, het voorbeeld en het model geweest van de lichamelijke gestalte, die toen geformeerd is. Maar waar zal hij vinden, dat Christus het beeld van de Geest is? Zeker, ik erken, dat in de Persoon van de Middelaar de heerlijkheid van de ganse Godheid schittert; maar hoe zal het eeuwige Woord het beeld van de Geest genoemd worden, welke het in orde voorgaat? Eindelijk wordt de onderscheiding tussen de Zoon en de Geest omvergeworpen, indien de Geest de Zoon zijn beeld noemt. Bovendien zou ik wel eens van hem willen weten, hoe Christus in het vlees dat Hij aangenomen heeft, de Heilige Geest afspiegelt, en door welke tekenen of trekken Hij de gelijkenis met Hem uitdrukt. En daar de woorden: "Laat ons de mens maken enz." (Gen. 1:26) ook woorden zijn van de Persoon des Zoons, volgt daaruit, dat Hij zijn eigen beeld is: maar dat strijdt tegen elke rede. Daar komt bij dat, wanneer men het verzinsel van Osiander aanvaardt, de mens slechts gevormd is naar het model en voorbeeld van Christus als mens en zo was Christus, voorzover Hij met vlees bekleed zou worden de grondvorm, waarnaar Adam gemaakt is, hoewel de Schrift in een gans ander betekenis leert, dat hij naar het beeld Gods geschapen is. Veel meer kleur heeft de scherpzinnigheid van hen, die uiteenzetten, dat Adam

geschapen is naar het beeld Gods, omdat hij aan Christus, die het enige beeld Gods is, gelijk was. Maar ook in deze redenering is niets stevigs. Ook is er geen gering verschil van mening over de woorden beeld en gelijkenis, doordat de uitleggers tussen die twee woorden een verschil zoeken, dat er niet is, behalve dat gelijkenis bij wijze van Verklaring is toegevoegd. In de eerste plaats weten we, dat het hij de Hebreëen zeer gewoon is herhalingen te gebruiken, waar door ze één zaak tweemaal uitleggen; vervolgens is er, wat de zaak zelf aangaat, geen twijfel, of de mens wordt Gods beeld genoemd, omdat hij God gelijk is. En daaruit blijkt, dat zij zich belachelijk maken, die spitsvondig filosoferen over die woorden, hetzij ze zelem, dat is beeld, houden voor het wezen van de ziel, en demuth, dat is gelijkenis, voor de hoedanigheden, hetzij ze nog iets anders beweren. Want toen God besloten had de mens te scheppen naar zijn beeld, heeft Hij, wat niet duidelijk was, uitleggenderwijs herhaald met deze uitdrukking: naar gelijkenis. Alsof Hij zeide, dat Hij de mens zou maken, in wie Hij zichzelf als in een beeld zou veraanschouwelijken door ingegrifte tekenen van gelijkenis. Daarom zet Mozes, wanneer hij een weinig verder hetzelfde verhaalt, het beeld Gods tweemaal, terwijl hij de vermelding van de gelijkenis weglaat. Maar waardeloos is, wat Osiander tegenwerpt, dat niet een deel van de mens, of de ziel met haar gaven het beeld Gods genoemd wordt; maar de ganse Adam, die zijn naam kreeg naar de aarde, waaruit hij genomen is. Waardeloos, zeg ik, zullen alle verstandige lezers dit oordelen. Want wanneer de hele mens sterfelijk genoemd wordt, dan wordt daarom de ziel niet aan de dood onderworpen; en weerom, wanneer hij een levend wezen genoemd wordt, met rede begaafd, dan komt daarom de rede of het verstand nog niet aan het lichaam toe. Hoewel dus de ziel de mens niet is, is het toch niet ongerijmd, dat hij ten opzichte van de ziel Gods beeld genoemd wordt; ofschoon ik het beginsel dat ik zoëven stelde, vasthoud, dat het beeld Gods zich uitstrekt tot de gehele voortreffelijkheid, waardoor de natuur van de mens uitsteekt boven alle soorten van levende wezens. Daarom wordt door dit woord aangeduid de volmaaktheid, waarmee Adam bekleed was, toen hij krachtig was door een juist inzicht, aandoeningen had, die zich richtten naar de rede, zinnen, die alle in de juiste onderlinge verhouding stonden, en naar waarheid door zijn uitnemende gaven de voortreffelijkheid van zijn Maker deed uitkomen. En hoewel de voornaamste zetel van het Goddelijk beeld zich bevond in het verstand en hart, of in de ziel en haar vermogens, was er toch geen enkel deel, ook het lichaam medegerekend, waarin niet enige vonkjes gloeiden. Het is zeker, dat ook in de afzonderlijke delen van de wereld enige tekenen van Gods heerlijkheid schitteren; en daaruit mag men opmaken, dat, waar in de mens Gods beeld geplaatst wordt, daarin een stilzwijgende tegenstelling ligt opgesloten, die de mens boven alle andere schepselen verheft en als het ware afscheidt van de grote massa. Men kan echter ook niet ontkennen, dat de engelen, naar Gods gelijkenis geschapen zijn, daar het, volgens Christus' getuigenis (Matth. 22:30), onze hoogste volmaking zal zijn, aan hen gelijk te worden. Maar niet zonder reden verheerlijkt Mozes door deze bijzondere ertitel de genade Gods jegens ons; te meer daar hij slechts zienlijke schepselen met de mens vergelijkt.

Boek I hoofdstuk XV : 4

Hoedanig de mens geschapen is; waarin gesproken wordt over de vermogens van de ziel, het beeld Gods, de vrije wil en de oorspronkelijke staat van de rechtheid onzer natuur.

4. Het schijnt echter, dat er nog geen volkomen bepaling van het beeld Gods gegeven is, indien niet duidelijker uitkomt door welke gaven de mens uitmunt, en waarin men moet oordelen, dat hij een spiegel is van Gods heerlijkheid. Dit echter kan men nergens beter uit leren kennen dan uit de weeroprichting van de verdorven natuur. Het is allerminst twijfelachtig, of Adam is, toen hij uit zijn staat gevallen is, door die afval van God vervreemd.

Daarom, ofschoon wij toegeven, dat het beeld Gods in hem niet geheel vernietigd en vernield is, is het toch zo verdorven, dat wat overgebleven is, een gruwelijke misvorming is. En daarom is het begin van het herwinnen onzer zaligheid gelegen in de vernieuwing, die wij verkrijgen door Christus, die ook om deze reden de tweede Adam genoemd wordt, omdat Hij ons hersteld heeft in de ware en volkomen rechtheid. Want ofschoon Paulus een overvloediger mate van de genade aanprijst in de weergeboorte, wanneer hij de levendmakende geest, waarmede de gelovigen door Christus begiftigd worden, stelt tegenover de levende ziel, waarin Adam geschapen was (1 Kor. 15:45), neemt hij toch niet de andere hoofdzaak weg, dat dit het doel is van de weergeboorte, dat Christus ons hervorme naar het beeld Gods. En daarom leert hij elders, dat de mens vernieuwd wordt naar het beeld van Hem, die hem geschapen heeft (Col. 3:10). En daarmee stemmen overeen deze woorden: "Doet de nieuwe mens aan, die naar God geschapen is" (Ef. 4:24). Nu moeten wij nagaan, wat Paulus voornamelijk verstaat onder deze vernieuwing. In de eerste plaats stelt hij de kennis, in de tweede plaats echter ware rechtvaardigheid en heiligheid, waaruit wij opmaken, dat het beeld Gods in den beginne in het licht des verstands, in de rechtschapenheid des harten en in de gezondheid van alle delen zichtbaar is geweest als Gods beeld. Want ofschoon ik erken, dat het saamvattende uitdrukkingen zijn, kan toch dit beginsel niet aangetast worden, dat wat in de vernieuwing van Gods beeld het voornaamste is, ook in de schepping zelf boven aan gestaan heeft. Daarop slaat ook, wat Paulus elders zegt (2 Kor. 3:18), dat wij, met ongedekt aangezicht de heerlijkheid van Christus als in een spiegel aanschouwende naar hetzelfde beeld in gedaante veranderd worden. Wij zien nu, hoe Christus het volmaaktste beeld Gods is, naar hetwelk wij gevormd en daardoor zo vernieuwd worden, dat wij in ware Godvruchtigheid, rechtvaardigheid, zuiverheid en kennis het beeld Gods dragen. En wanneer dit vastgesteld is, verdwijnt van zelf die voorstelling van Osiander aangaande de gedaante van het lichaam gemakkelijk. Dat nu de man alleen het beeld en de heerlijkheid Gods genoemd wordt bij Paulus (1 Kor. 11:7), en de vrouw van deze trap van eer uitgesloten wordt, dat wordt, gelijk uit de samenhang blijkt, tot de burgerlijke orde beperkt. Maar dat onder het beeld, waarvan melding gemaakt wordt, begrepen wordt al wat betrekking heeft op het geestelijke en eeuwige leven, meen ik, dat nu voldoende bewezen is. Ditzelfde bevestigt ook Johannes met andere woorden, wanneer hij zegt (Joh. 1:4), dat het leven, hetwelk van den beginne in het eeuwige Woord Gods was, het licht van de mensen was. Want daar het zijn bedoeling is, de bijzondere genade Gods, waardoor de mens uitsteekt boven de overige levende wezens, te prijzen, toont hij om hem af te scheiden van de grote massa van de schepselen, omdat hij geen gewoon leven verkregen heeft, maar een leven, dat verbonden is met het licht van de kennis, tegelijkertijd aan, hoe hij naar Gods beeld geschapen is. Daar dus het beeld Gods is de ongeschonden voortreffelijkheid van de menselijke natuur, die in Adam voor de val geschitterd heeft, en daarna zo verdorven en schier vernietigd is, dat er uit die val niets over is, of het is verward, verminkt en besmet, wordt het nu ten dele aanschouwd in de uitverkorenen, in zoverre als zij naar de geest weergeboren zijn; zijn volle schittering echter zal het krijgen in de Hemel. Om echter te weten uit welke delen het bestaat, loont het de moeite te handelen over de vermogens van de ziel. Want allerminst krachtig is de beschouwing van Augustinus 1), dat de ziel de spiegel is van de Drieëenheid, omdat in haar zetelen het verstand, de wil en de herinnering. En ook is niet waarschijnlijk de mening van hen, die des mensen gelijkenis met God stellen in de heerschappij, die hem gegeven is, alsof hij slechts in dit kenmerk God gelijk was, dat hij gesteld is tot een heer en bezitter van alle dingen, terwijl juist de gelijkenis in hem, niet buiten hem gezocht moet worden, ja zelfs het binnenste goed van zijn ziel is.

1) De trinit.X, 11 e.v.; De civ.Dei XI, 10, 24 e.v.

Boek I hoofdstuk XV : 5

Hoedanig de mens geschapen is; waarin gesproken wordt over de vermogens van de ziel, het beeld Gods, de vrije wil en de oorspronkelijke staat van de rechtheid onzer natuur.

5. Maar voordat ik verder ga, is het nodig in te gaan tegen de dwaasheid van de Manicheeërs, welke in deze tijd Servet weer heeft pogen in te voeren. Omdat gezegd wordt (Gen. 2:7) dat God in het aangezicht van de mens de adem des levens geblazen heeft, meenden zij, dat de ziel een loot is van het Wezen Gods; alsof een deel van de onmetelijke Godheid in de mens gevloeid was. Maar welk een grove en verfoeilijke ongerijmdheden deze duivelse dwaling met zich sleept, kan in 't kort gemakkelijk aangetoond worden: Want indien de ziel van de mens bij wijze van een loot uit Gods wezen is, dan zal daaruit volgen, dat Gods natuur niet alleen onderworpen is aan verandering en lijden, maar ook aan onverstand, kwade begeerlijkheden, zwakheid en alle soort van gebreken. Niets is onstandvastiger dan de mens; want zijn ziel wordt door tegenstrijdige bewegingen geschokt en uiteen gescheurd; herhaaldelijk bazelt hij uit onwetendheid; door de allergeeringste beproevingen wordt hij overwonnen en bezwijkt hij; wij weten dat de ziel zelf een poel en vergaarbak van allerlei vuil is. En dat alles zullen wij aan de natuur Gods moeten toeschrijven, als wij aannemen, dat de ziel uit het Wezen Gods is, of een verborgen instroming van de Godheid. Wie zou bij die monsterachtige voorstelling niet huiveren? Paulus zegt wel naar waarheid (Hand. 17:28) uit Aratus, dat wij Gods geslacht zijn; maar naar de hoedanigheid, niet naar het wezen, namelijk voorzover Hij ons met Goddelijke gaven gesierd heeft. Ondertussen zou het een al te grote dwaasheid zijn, het Wezen des Scheppers uiteen te scheuren, opdat ieder mens een deel zou bezitten. Men moet dus voor vast houden, dat de zielen, ofschoon hun het beeld Gods ingegraveerd is, geschapen zijn evengoed als de engelen. Schepping nu is geen overgieting, maar een begin van het wezen uit niets. En ook mag men niet, als de geest door God gegeven is en, uit het vlees verhuizend, tot Hem terugkeert, terstond zeggen, dat hij uit zijn wezen is genomen. En ook in dit opzicht heeft Osiander, terwijl hij zich op zijn goochelarijen verheft, zich in een goddeloze dwaling gewikkeld, door te beweren, dat het beeld Gods in de mens niet kon zijn zonder een wezenlijke rechtvaardigheid, alsof God door de onwaardeerbare kracht van zijn Geest ons niet aan zich gelijk kon maken, zonder dat Christus zich naar zijn Wezen in ons uitstortte. Met welke verf sommigen deze goochelarijen ook pogen te blanketten, zij zullen de ogen van verstandige lezers nooit zo bedriegen, dat ze niet zien, dat dit smaakt naar de dwaling van de Manicheeërs. En wanneer Paulus handelt over de vernieuwing van het beeld, kan men uit zijn woorden geredelijk opmaken, dat de mens aan God gelijk is geweest niet door invloeiing van zijn Wezen, maar door de genade en de kracht zijns Geestes. Want hij zegt (2 Kor. 3:18), dat wij, de heerlijkheid van Christus als in een spiegel aanschouwend, naar hetzelfde beeld in gedaante veranderd worden als van des Heeren Geest: die zeker zo in ons werkt, dat Hij ons niet eens wezens met God maakt.

Boek I hoofdstuk XV : 6

Hoedanig de mens geschapen is; waarin gesproken wordt over de vermogens van de ziel, het beeld Gods, de vrije wil en de oorspronkelijke staat van de rechtheid onzer natuur.

6. Het zou dwaas zijn een bepaling van de ziel aan de wijsgeren te ontleen, van wie bijna niemand, uitgezonderd Plato, beslist verzekerd heeft, dat zij een onsterfelijk wezen is. Ook andere volgelingen van Socrates spreken wel over haar; maar zo, dat niemand openlijk iets leert, waarvan deze zelf niet overtuigd was. Daarom echter is de opvatting van Plato juister,

omdat hij het beeld Gods in de ziel in ogenschouw neemt. Anderen verbinden haar krachten en vermogens zo aan het tegenwoordige leven, dat ze buiten het lichaam niets overlaten. Verder hebben wij tevoren uit de Schrift geleerd, dat ze een onlichamelijk wezen is; nu moeten wij daaraan toevoegen, dat, hoewel ze in eigenlijke zin niet door ruimte bevat wordt, ze toch in het lichaam geplaatst is en daar als in een huis woont; niet slechts om al de delen des lichaams te bezielen en de leden geschikt en bruikbaar te maken tot wat ze te doen hebben, maar ook om de opperste leiding te hebben bij het besturen van 's mensen leven: en dat niet alleen voorzover aangaat de plichten van het aardse leven, maar ook om hem tevens op te wekken tot het dienen van God. Ofschoon dit laatste in de staat van de verdorvenheid niet duidelijk gezien wordt, blijven toch de overblijfselen daarvan zelfs temidden van de gebreken ingedrukt. Want vanwaar zouden de mensen anders zo grote zorg dragen voor hun naam, dan uit schaamte? Vanwaar echter komt de schaamte anders dan uit het letten op wat deugdzaam is? En daarvan is het beginsel en de oorzaak, dat ze begrijpen geboren te zijn tot het beoefenen van de rechtvaardigheid: en daarin ligt het zaad van de godsdienst besloten. Zoals nu de mens buiten kijf geschapen is tot de overdenking van het hemelse leven, zo is het ook zeker, dat de kennis daarvan in de ziel ingegraveerd is. En voorwaar, de mens zou het voornaamste gebruik van zijn verstand missen, indien zijn eigen geluk voor hem verborgen was: waarvan de volmaking is verbonden te zijn met God. En vandaar is ook de voornaamste werkzaamheid van de ziel, dat ze daarnaar streeft. En naarmate daarom men zich meer beijvert tot God te naderen, bewijst men daardoor des te meer, dat men met rede begaafd is. Ofschoon zij die menen, dat er meerdere zielen in de mens zijn, namelijk een gewaarwordende en een redelijke, de schijn hebben iets waarschijnlijk te beweren, moeten wij hen toch, daar in hun redeneringen niets zekers ligt, afwijzen, indien wij geen lust hebben ons in nietige en onnutte dingen te kwellen. Zij zeggen, dat er een grote strijd is tussen de bewegingen van de zintuigen als instrumenten en het redelijk deel van de ziel. Alsof ook de rede zelf niet met zichzelf in onenigheid was en haar beraadslagingen niet met elkander als vijandige legers streden. Maar daar deze verwarring voortkomt uit de verdorvenheid van de natuur, maakt men verkeerdelijk uit haar op, dat er twee zielen zijn, omdat haar vermogens niet met zulk een evenredigheid met elkaar overeenstemmen als wel paste. Maar over de vermogens zelf grondiger te handelen, laat ik aan de wijsgeren over; voor ons zal tot opbouw van de vroomheid de eenvoudige bepaling voldoende zijn. Ik erken wel, dat wat zij leren waar is en niet alleen aangenaam, maar ook nuttig om te weten en dat het handig door hen is bijeengebracht; en ik houd hen, die begerig zijn het te leren, niet van de bestudering van die dingen af. Ik sta dus in de eerste plaats toe, dat er vijf zinnen zijn, die Plato echter liever werktuigen genoemd wil zien 1), door welke alles wat zich aan de mens voordoet, druppelsgewijs komt in de algemene gewaarwording als in een vergaarbak; dan volgt de voorstelling, die wat door de algemene gewaarwording opgenomen is, beoordeelt; daarna de rede, bij wie het algehele oordeel berust eindelijk het verstand, dat in gespannen en rustige beschouwing beziet, wat de rede door het van alle zijden aan te pakken pleegt te wikken en te wegen 2), Evenzo, dat aan het verstand, de rede en de voorstelling, de drie vermogens van de ziel, door welke de kennis tot stand komt ook drie begeervermogens beantwoorden, namelijk de wil, wiens rol het is om wat het verstand en de rede voorleggen, te begeren; de kracht om te toornen, die aangrijpt wat door de rede en de voorstelling aangereikt wordt; en de kracht om te begeren, die aanvat wat door de voorstelling en de gewaarwording voorgeworpen wordt. Ook al is dit alles waar, of althans waarschijnlijk, meen ik toch, daar ik vrees, dat het ons door zijn duisterheid meer in de war brengt dan helpt, dat men het moet laten voor wat het is. Indien iemand er lust in heeft de vermogens van de ziel op een andere wijze in te delen, zodat het ene het begeervermogen genoemd wordt, hetwelk, ofschoon het rede mist, toch aan de rede gehoorzaamt, wanneer het van elders bestuurd wordt, en het andere het begripsvermogen genoemd wordt, dat door zichzelf de rede deelachtig is: dan

verzet ik mij daar niet tegen. En ook dit zou ik niet willen weerleggen, dat er drie beginselen zijn tot het handelen: de gewaarwording, het verstand en de begeerte. Maar laat ons liever een verdeling uitkiezen, die binnen aller begrip gelegen is en zeker bij de wijsgeren niet gezocht kan worden. Want terwijl zij zeer eenvoudig willen spreken, verdelen zij de ziel in neiging en verstand, maar beide verdelen zij weer in tweeën 3). Want zij zeggen, dat het verstand soms beschouwend is, omdat het, alleen met de kennis tevreden, geen beweging in zich heeft om te handelen (dit wordt, naar Cicero meent 1), door het woord ingenium, verstand, aangeduid), soms handelend, daar het door het aangrijpen van goed en kwaad de wil op verschillende wijze in beweging brengt. En daaronder hoort thuis de kennis om goed en rechtvaardig te leven. Ook de neiging verdelen zij, en wel in wil en begeerte, en zij noemen de neiging wil, wanneer zij gehoorzaamt aan de rede; maar ze zeggen, dat begeerte ontstaat, wanneer zij het juk van de rede afwerpt en afdwaalt tot onmatigheid. Zo stellen zij het altijd voor, dat in de mens een rede is, waardoor hij zich op juiste wijze kan besturen.

1) In Theaet.

2) Aristot. Eth. I cap. ult.; VI, 2.

3) Themist. de anima III, 49.

Boek I hoofdstuk XV : 7

Hoedanig de mens geschapen is; waarin gesproken wordt over de vermogens van de ziel, het beeld Gods, de vrije wil en de oorspronkelijke staat van de rechtheid onzer natuur.

7. Van deze manier van leren zijn wij gedwongen een weinig af te wijken; want de wijsgeren, aan wie de verdorvenheid van de natuur, die uit de straf voor de val voortgekomen is, onbekend was, verwarren verkeerdelijk de twee zeer verschillende staten van de mens. Laat ons het er dus voor houden, dat het is als volgt: dat er twee delen in de menselijke ziel zijn, die passen bij de tegenwoordige staat, het verstand en de wil. De taak van het verstand is te onderscheiden tussen wat zich voordoet, alnaarmate ieder ding goedof afgekeurd schijnt te moeten worden; de taak van de wil echter is uit te kiezen en te volgen wat het verstand goed geacht heeft; te versmaden en te vlieden wat het afgekeurd heeft 2). Laat hier ons niet ophouden die haarkloverijen van Aristoteles, wanneer hij zegt, dat het verstand op zichzelf geen beweging heeft, maar dat het het doen van de keuze is, dat de beweging geeft, welke verkiezing hij ook wel noemt het begerend verstand. Om ons nu niet te verwarren in overbodige kwesties, moge ons voldoende zijn, dat het verstand als het ware de leidsman en bestuurder van de ziel is dat de wil altijd let op de wenk van het verstand en in zijn verlangens het oordeel van het verstand afwacht. Daarom heeft diezelfde Aristoteles naar waarheid geleerd 3), dat vermijding en najaging in het begeren iets dergelijks is als bevestiging of ontkenning in het verstand. Hoe vast verder de leiding van het verstand is om de wil te besturen, zullen wij elders zien. Hier bedoelen we slechts dit, dat er geen kracht in de ziel gevonden kan worden, die niet behoorlijk tot een van deze beide delen kan worden teruggebracht. En op die manier rangschikken wij het gevoel onder het verstand: maar anderen onderscheiden dat zo, dat ze zeggen, dat het gevoel overhelt naar het genot, in plaats waarvan het verstand het goede volgt. En dat het daardoor komt, dat de neiging van het gevoel overgaat tot begeerte en lust, en de gezindheid van het verstand tot wil. Weerom in plaats van het woord neiging, waaraan zij de voorkeur geven, gebruik ik het woord wil, dat gebruikelijker is.

1) De fin. V, 13.

2) Zo Plato in de Phaedrus.

3) Eth. VI, 2.

Boek I hoofdstuk XV : 8

Hoedanig de mens geschapen is; waarin gesproken wordt over de vermogens van de ziel, het beeld Gods, de vrije wil en de oorspronkelijke staat van de rechtheid onzer natuur.

8. Dus heeft God de ziel van de mens toegerust met verstand, om daardoor het goede van het kwade, het rechtvaardige van het onrechtvaardige te onderscheiden en door het licht van de rede te zien, wat men najagen of vlieden moet. Daarom hebben de wijsgeren dit leidende deel hegemonikon genoemd. Daaraan heeft Hij de wil toegevoegd, bij welke het doen ener keuze berust. Door deze voortreffelijke gaven heeft de mens in zijn eerste toestand uitgeblonken, zodat zijn rede, verstand, inzicht en oordeel niet slechts voldoende waren tot besturing van het aardse leven, maar ook om hem te doen opstijgen tot God en de eeuwige zaligheid. Vervolgens kwam daar nog bij de verkiezing, om de neigingen te besturen en alle bewegingen van het lichaam te leiden; en zo was de wil geheel in overeenstemming met de leiding, die de rede gaf. In deze volmaakte toestand was de mens in het bezit van een vrije wil, waardoor hij, als hij wilde, het eeuwige leven kon verkrijgen. Want hier zou te onjuister plaats de kwestie aangaande de verborgen voorbeschikking Gods bijgehaald worden; want het gaat er niet over, wat er had kunnen gebeuren en wat niet, maar hoedanig de natuur van de mens was. Adam kon dus staande blijven, als hij wilde, daar hij slechts door zijn eigen wil gevallen is. Maar omdat zijn wil naar beide zijden gebogen kon worden, en hem geen standvastigheid gegeven was om te volharden, daarom is hij zo gemakkelijk tot de val gekomen. Maar toch stond de keuze van goed en kwaad hem vrij; en dat niet alleen, maar in zijn verstand en wil was de hoogste volkomenheid en alle delen, die de werktuigen daarvan waren, waren behoorlijk gesteld tot gehoorzaamheid, totdat hij, door zichzelf in het verderf te storten, al zijn gaven bedorven heeft. De oorzaak van de zo grote duisternis, die de wijsgeren omgeeft, is deze, dat ze in de puinhopen een gebouw en in de verbrokkeling schone verbindingen zochten. Zij hielden het beginsel vast, dat de mens geen redelijk wezen zou zijn, als hij niet de vrije keuze van goed en kwaad had. Hun kwam ook in de geest, dat het onderscheid tussen deugden en ondeugden weggenomen werd, indien de mens zijn leven niet inrichtte naar eigen overleg. Dat zou alles tot dusver uitnemend zijn, indien er in de mens geen enkele verandering had plaats gehad, maar daar die voor hen verborgen gebleven is, is het geen wonder, dat zij hemel en aarde vermengen. Maar zij, die, terwijl ze belijden discipelen van Christus te zijn, in de verloren en in geestelijke ondergang verzonken mens nog een vrije wil zoeken, en delen tussen de stellingen van de wijsgeren en de hemelse leer, zijn geheel en al onwijs, zodat ze noch hemel noch aarde raken. Maar dit kan beter te zijner plaatse besproken worden. Nu moeten we slechts dit vasthouden, dat de mens in zijn eerste schepping geheel anders geweest is dan zijn gehele nakomelingschap, die, doordat ze haar oorsprong van een verdorvene had, de erfsmet van hem gekregen heeft. Want de afzonderlijke delen van de ziel waren tot rechtheid geschapen, en er bestond een gezondheid van verstand en een wil, die vrij was om het goede te kiezen. Als men tegenwerpt, dat de wil als het ware op glibberige bodem geplaatst was, omdat haar vermogen zwak was, dan zeg ik, dat die plaats voldoende was om de verontschuldiging weg te nemen. Want het zou niet passend geweest zijn, dat God door deze bepaling gebonden werd, dat Hij een mens zou maken, die of niet kon, of in 't geheel niet wilde zondigen. Wel zou zulk een natuur voortreffelijker geweest zijn; maar rondweg van God te eisen, dat Hij dit de mens had moeten verlenen, zou meer dan onrecht zijn; want aan zijn oordeel stond het zoveel of weinig te geven, als Hij wilde. Waarom Hij echter de mens in de kracht van de volharding niet staande heeft gehouden, is in zijn raad verborgen; onze taak is het echter wijs te zijn in matigheid. De mens had wel ontvangen het kunnen indien hij

wilde, maar hij had niet het willen om te kunnen 1), want op dit willen zou de volharding gevolgd zijn. Maar toch is hij niet te verontschuldigen, daar hij zoveel ontvangen heeft, dat hij zich uit eigen beweging de ondergang op de hals haalde; God echter was niet onderworpen aan de noodzakelijkheid om hem niet een naar beide zijden overhellende, of zelfs een wankele wil te geven, om aan zijn val stof tot eigen roem te ontfemen.

Boek I hoofdstuk XVI : 1

Dat God door zijn kracht de door Hem geschapen wereld onderhoudt en beschermt, en al haar delen door zijn voorzienigheid regeert.

1. Verder, God te maken tot een Schepper van een ogenblik, die slechts eenmaal zijn werk tot stand bracht, zou wel wat al te kil en bekrompen zijn. En hierin vooral moeten wij van de goddeloze mensen verschillen, dat ons evenzeer in het voortdurend bestaan van de wereld als in haar eerste oor sprong de tegenwoordigheid van de Goddelijke kracht tegenlichte. Want al worden ook de harten van de goddelozen reeds door het aanschouwen van aarde en hemel alleen gedwongen zich tot de Schepper te verheffen, zo heeft toch het geloof zijn eigenaardige wijze om God de volle lof voor de schepping toe te brengen. Daarop ziet het woord van de apostel, dat we tevoren aangehaald hebben (Hebr. 11:3), dat wij slechts door het geloof verstaan, dat de wereld door het woord Gods is toebereid; want indien wij niet opstijgen tot zijn voorzienigheid, begrijpen wij niet naar behoren, wat het betekent, dat God de Schepper is, hoezeer wij het ook met ons verstand schijnen te vatten en met onze tong te belijden. Wanneer het gevoel des vleses zich Gods kracht in de schepping zelf eenmaal voor ogen gesteld heeft, blijft het daarbij, en als het zeer ver gaat, doet het niets anders dan dat het in het voortbrengen van zulk een kunstwerk de wijsheid en macht en goedheid van de Schepper (want die bieden zich vanzelf aan en dringen zich op ook aan hen, die ze niet willen opmerken) overweegt en overdenkt; in het onderhouden en besturen echter merkt het een zekere algemene werking, waarvan de beweegkracht afhangt. Eindelijk meent het, dat tot het onderhouden van alle dingen voldoende is de kracht, die er van Godswege in den beginne ingelegd is. Maar waarlijk het geloof moet dieper doordringen, namelijk zo, dat het terstond begrijpt, dat Hij, van wie het geleerd heeft, dat Hij de Schepper van alle dingen is, ook de voortdurende bestuurder en onderhouder is; en dat niet door niet een zekere algemene beweging zowel het samenstel van de ganse wereld als ook haar afzonderlijke delen voort te stuwen; maar door met een bijzondere voorzienigheid ieder ding afzonderlijk van al wat Hij geschapen heeft, zelfs tot het kleinste musje, te onderhouden, te voeden en te verzorgen. Zo gaat David (Ps. 33:6), na in 't kort vooraf gezegd te hebben, dat de wereld door God geschapen is, terstond verder met te spreken over de voortdurende gang van de voorzienigheid: "Door het woord des Heeren zijn de hemelen gemaakt en door de Geest zijns monds al hun heir." Even verder voegt hij daaraan toe (Ps. 33:13): "De Heere schouwt neer op de mensenkinderen"; en wat hij verder in dezelfde zin toevoegde. Want ofschoon niet allen zo verstandig redeneren, voert David ons niet zonder reden in zo goede volgorde van het en naar het andere, omdat het niet geloofwaardig zou zijn, dat God de menselijke zaken verzorgde, als Hij niet de Schepper van de wereld was, en niemand in ernst gelooft, dat de wereld door God gemaakt is, zonder overtuigd te zijn, dat Hij zorg draagt voor Zijn werken. Dat alle delen van de wereld op verborgen wijze door een inblazing Gods bekrachtigd worden, leren ook de wijsgeren en het menselijk verstand begrijpt dat. Maar intussen bereiken ze niet de hoogte, waartoe David opklimt en alle vromen met zich opheft, wanneer hij zegt (Ps. 104:27) e.v.: "Zij allen wachten op U, dat Gij hun hun spijs geeft te zijner tijd; geeft Gij ze, zij vergaderen ze; doet Gij uw hand open, zij worden met goed verzadigd; verbergt Gij uw aangezicht, zij

worden verschrikt; neemt Gij hun adem weg, zij sterven en keren weer tot de aarde; zendt Gij uw Geest weerom uit, zo worden zij geschapen, en Gij vernieuwt het gelaat des aardrijks". Ja, hoewel zij de woorden van Paulus (Hand. 17:28) onderschrijven, dat wij in God zijn en leven en ons bewegen, zijn ze toch ver verwijderd van het ernstig besef van de genade, die hij aanbeveelt: want Gods bijzondere zorg, waaruit eerst recht zijn vaderlijke gunst gekend wordt, proeven zij allerminst.

1 } Augustin, sup.Gen.XI, 7 e.v.; de corrept. et gr.XI.

Boek I hoofdstuk XVI : 2

Dat God door zijn kracht de door Hem geschapen wereld onderhoudt en beschermt, en al haar delen door zijn voorzienigheid regeert.

2. Opdat dit onderscheid des te beter blijke, moet men weten, dat de voorzienigheid Gods, zoals die in de Schrift geleerd wordt, gesteld wordt tegenover het toeval en toevallige lotgevallen. Daar het nu de algemene overtuiging geweest is in alle tijden en diezelfde mening ook tegenwoordig bijna alle mensen in beslag neemt, dat alles bij toeval geschiedt, is het zeker, dat wat men aangaande de voorzienigheid moest weten door deze slechte mening niet alleen verduisterd, maar bijna begraven wordt. Indien iemand in handen van rovers valt of te midden van wilde dieren terecht komt, indien hij door een plotseling opgestoken wind schipbreuk lijdt op zee, indien hij bedolven wordt door een instortend huis of onder een omvallende boom terecht komt; indien een ander, door de wildernis dwalend, uitkomst vindt voor zijn gebrek, of, wanneer hij rondzwalkt op de golven, de haven bereikt, of op wonderlijke wijze op een haarbreedte aan de dood ontkomt, dan zal 't verstand des vleses al deze ondervindingen, zowel de voorspoedige, als de tegenspoedige aan het toeval toeschrijven. Wie echter onderwezen is door de mond van Christus (Matth. 10:30), dat alle haren van zijn hoofd geteld zijn, zal de oorzaak verder zoeken en voor vast houden, dat alle denkbare gebeurtenissen door de verborgen raad Gods bestuurd worden. En aangaande de levenloze dingen moet men deze overtuiging hebben, dat, ofschoon ze ieder afzonderlijk van nature hun bijzondere eigenaardigheid gekregen hebben, zij toch hun kracht niet openbaren, tenzij voorzo ver ze door de aanwezige hand Gods bestuurd worden. Zij zijn dus niet anders dan werktuigen, in welke God voortdurend zoveel werkende kracht indruppelt, als Hij wil, en naar zijn oordeel tot deze of die werkzaamheid buigt en wendt. Van geen enkel schepsel is de kracht wonderlijker of luisterrijker dan van de zon. Want behalve dat zij de gehele wereld verlicht met haar glans, is het niet iets groots, dat zij alle levende wezens met haar warmte koestert en doet gedijen? Dat ze de aarde door haar stralen vruchtbaarheid schenkt? Dat ze, nadat de zaadjes in de schoot van de aarde tot ontkiemen gebracht zijn, daaruit het uitspruitende groen doet opkomen, hetwelk ze, wanneer het met nieuw voedsel gesteund is, vermeerdert en versterkt, totdat het opschiet tot halmen? Dat ze het door voortdurende warmte voedt, totdat het opgroeit tot bloem en van bloem tot vrucht? Dat ze het ook dan, door het te stoven tot rijpheid brengt? Dat evenzo de bomen en de wijnstokken, door haar verwarmd, knoppen schieten en bladeren krijgen, dan in bloesem komen en uit de bloesem vrucht voortbrengen? Maar om de algehele lof voor dit alles zichzelf toe te eigenen, heeft de Heere gewild, dat het licht bestond en dat de aarde met alle soorten van kruid en vruchten gevuld was, voordat Hij de zon schiep (Gen. 1:3, 11). Dus zal een vroom man de zon niet maken tot de hoofdzaak of een noodzakelijke oorzaak van al wat voor de schepping van de zon bestond, maar omdat Hij het zo wil, daar Hij, zonder gebruik te maken van de zon, door zichzelf even gemakkelijk te werk zou kunnen gaan. Vervolgens, wanneer wij lezen (Joz. 10:13), dat de zon op de bede van Jozua twee dagen lang op één graad is blijven staan, en ten behoeve van

koning Hizkia haar schaduw tien graden achterwaarts gekeerd is (2 Kon. 20:11), dan heeft God door die weinige wonderen betuigd, dat de zon niet zo dagelijks door een blinde aandrijving van de natuur opgaat en ondergaat, of Hij bestuurt haar loop, om de herinnering aan zijn vaderlijke gunst jegens ons te hernieuwen. Niets is natuurlijker, dan dat de lente op de winter, de zomer op de lente, en de herfst op de zomer bij beurten volgt. En toch wordt in deze reeks een zo grote en zo ongelijke verscheidenheid gezien, dat gemakkelijk blijkt, dat de afzonderlijke jaren, maanden en dagen door een nieuwe en bijzondere voorzienigheid Gods bestuurd worden.

Boek I hoofdstuk XVI : 3

Dat God door zijn kracht de door Hem geschapen wereld onderhoudt en beschermt, en al haar delen door zijn voorzienigheid regeert.

3. En voorzeker God maakt voor zich aanspraak op almacht en Hij wil, dat wij die in Hem erkennen; niet een almacht, zoals de sofisten die zich voorstellen, ledig, werkeloos en bijna ingeslapen; maar een, die waakzaam, krachtdadig arbeidzaam is en die in voortdurende werkzaamheid is; en ook niet een, die slechts het algemene beginsel is van een ingegeven beweging, even alsof zij een rivier beval te stromen door een eenmaal van te voren vastgestelde bedding, maar een, die zich ijverig bezig houdt met alle afzonderlijke en bijzondere bewegingen. Want Hij wordt niet daarom almachtig genoemd, omdat Hij wel alles kan doen, maar toch nu en dan ophoudt en werkloos is, of omdat Hij de orde, die Hij in de natuur gelegd heeft, door een algemene aandrijving onderhoudt; maar omdat Hij door zijn voorzienigheid hemel en aarde besturend, alles zo leidt, dat niets geschiedt zonder zijn raad. Want wanneer in de Psalm (Ps. 115:3) gezegd wordt, dat Hij doet al wat Hem behaagt, dan wordt een vaste en van te voren overwogen wilsuiting aangeduid. Want het zou dwaas zijn om op de manier van de wijsgeren de woorden van de profeet zo uit te leggen, dat God het eerste werkende wezen is, omdat Hij het beginsel en de oorzaak van alle beweging is; daar veeleer de gelovigen in tegenspoed zich verkwikken met deze troost, dat zij niets lijden dan door de beschikking en het bevel Gods, omdat ze in zijn hand zijn. Indien dan Gods leiding zo zich uitstrekt tot al zijn werken, is het kinderlijke spot, haar te beperken tot een invloeiing in de natuur. En diegenen beroven God van zijn eer en zichzelf van een zeer nuttig leerstuk, die Gods voorzienigheid binnen zo enge grenzen insluiten, alsof ze toestond, dat alles in vrije loop, naar een eeuwige natuurwet daarheen ging; want er zou niets ellendigers zijn dan de mens, als hij aan alle mogelijke bewegingen van hemel, lucht, aarde en wateren blootgesteld zou zijn. Bovendien wordt op die manier de bijzondere goedheid Gods jegens een ieder op al te onwaardige wijze verkleind. David roept uit (Ps. 8:3), dat die kinderen, die nog aan hun moeders borst zijn, welsprekend genoeg zijn om de heerlijkheid Gods te verkondigen, namelijk omdat ze, terstond nadat ze uit de moederschoot zijn voortgekomen, door hemelse zorg het voedsel toebereid vinden. Dit is wel in het algemeen waar, alleen moet aan onze ogen en waarneming niet ontgaan, wat de ervaring openlijk aantoonde, dat sommige moeders volle, andere nagenoeg droge borsten hebben, naarmate God de enen milder wil voeden, de anderen echter kariger. Zij echter, die aan Gods almacht de passende lof toekennen, ontvangen daaruit dubbele vrucht, namelijk in de eerste plaats, dat Hij ruimschoots de macht heeft tot weldoen, in wiens bezit hemel en aarde Zijn en op wiens wenk alle schepselen letten, om zich in zijn dienst te wijden. Vervolgens, dat men onbekommerd kan rusten in de bescherming van Hem, aan wiens wil alle rampen, die men van waar ook zou kunnen vrezen, onderworpen zijn, door wiens bevel, als door een toom, Satan gebreideld wordt met al zijn helse geesten en zijn ganse toerusting, naar wiens wenk luistert, al wat tegen zaligheid ingaat. En op geen andere wijze

kan de onmatige en bijgelovige vrees, die ons soms, wanneer zich gevaren voordoen, aangrijpt, verdreven of tot bedaren gebracht worden. Ik zeg, dat wij een bijgelovige vrees hebben, wanneer wij telkens als schepselen ons bedreigen, of enige schrik inboezemen, evenzo beangst worden, alsof zij van zichzelf enige kracht of macht hadden om schade toe te brengen, of ons zo maar en bij toeval deerden, of tegen hun beschadiging in God niet genoeg hulp aanwezig was. Zo verbiedt bijvoorbeeld de profeet (Jer. 10:2) Gods kinderen te vrezen voor de sterren en de tekenen des hemels. zoals de ongelovigen plegen te doen. Zeker, hij veroordeelt niet iedere vrees. Maar daar de ongelovigen het bestuur van de wereld van God naar de sterren overbrengen, verbeelden zij zich, dat hun geluk of ongeluk afhangt van de besluiten en voorspellingen van de sterren en niet van de wil Gods; zo geschiedt het, dat hun vrees van de Ene, die zij behoorden te vrezen, overgaat op sterren en kometen. Hij, die zich dus voor dit ongeloof wil hoeden, moet zich steeds voor de geest houden, dat er in de schepselen geen zo maar op goed geluk af rondzwervende macht of werking of beweging is; maar dat zij door de verborgen raad Gods zo bestuurd worden, dat niets geschiedt dan wat door Hem willens en wetens besloten is.

Boek I hoofdstuk XVI : 4

Dat God door zijn kracht de door Hem geschapen wereld onderhoudt en beschermt, en al haar delen door zijn voorzienigheid regeert.

4. De lezers moeten dus in de eerste plaats vasthouden, dat voorzienigheid genoemd wordt, niet dat God uit de hemel werkeloos aanschouwt, wat er op de aarde geschiedt, maar dat Hij, als het ware het roer vasthoudend, alle gebeurtenissen bestuurt. Zo heeft zij evenzeer betrekking op de handen als op de ogen. Immers toen Abraham tot Zijn Zoon zeide: "God zal het voorzien" (Gen. 22:8), wilde hij niet slechts verzekeren, dat God wist, wat er zou gebeuren, maar ook de zorg voor die onbekende zaak toevertrouwen aan de wil van Hem, die in moeilijke en verwarde zaken uitkomst pleegt te schenken. En daaruit volgt, dat de voorzienigheid gesteld wordt in werkzaamheid. Want al te onverstandig bazelen velen, dat ze gelegen is in bloot vooruitweten. Niet zo grof is de dwaling van hen, die wel het bestuur aan God toekennen, maar een algemeen en niet onderscheiden bestuur, zoals ik zei; namelijk een bestuur, dat het samenstel van de wereld met zijn afzonderlijke delen door een algemene beweging wentelt en aandrijft, maar het werken van ieder schepsel in het bijzonder niet leidt. En toch kan ook deze dwaling niet geduld worden. Want zij zeggen dat deze voorzienigheid, die zij algemeen noemen, in het geheel niet verhindert, dat alle schepselen zich bewegen, al naar het voorvalt, of dat de mens naar het vrije oordeel van zijn wil zich hier en ginds heen wendt. En zo delen zij het bestuur tussen God en de mens; zodat God de mens door zijn kracht de beweging inblaast, waardoor hij kan handelen naar de hem geschonken natuur; de mens echter zijn handelingen leidt naar de raad van zijn wil. Kortom zij willen, dat de wereld, de menselijke zaken en de mensen zelf bestuurd worden door Gods macht, maar niet door zijn beschikking. Ik zwijg nu van de Epicureërs (van welke pest de wereld altijd vol is geweest), die dromen van een nietsdoende en werkeloze God; en van andere even dwazen, die oudtijds verzonnen hebben, dat God zo heerst in de bovenste luchtstreek, dat Hij de lagere dingen aan het toeval overlaat. Immers tegen een zo klaarblijkelijke dwaasheid roepen de stomme schepselen zelf voldoende. Want nu is het mijn bedoeling die mening te weerleggen, die bijna algemeen ingang gevonden heeft, en die wel een zekere blinde en twijfelachtige beweging aan God toestaat, maar wat de hoofdzaak is Hem ontnemt, namelijk, dat Hij door zijn onbegrijpelijke wijsheid alles bestuurt en beschikt tot zijn doel: en die zo slechts met woorden, maar niet metterdaad God maakt tot regeerder van de wereld, omdat zij Hem het

bestuur ontnemt. Want wat, zo vraag ik, is besturen anders dan zo aan het hoofd staan, dat men volgens vastgestelde orde datgene regeert, waarvan men het hoofd is? En toch verwerp ik niet geheel wat gezegd wordt over de algemene voorzienigheid; mits zij wederkerig mij dit toegeven, dat de wereld door God geregeerd wordt niet slechts omdat Hij de door Hem gestelde orde van de natuur beschermt, maar ook omdat Hij voor een ieder van Zijn werken een bijzondere zorg draagt. Het is wel waar, dat iedere soort van de dingen afzonderlijk door een verborgen aandrijving van de natuur bewogen wordt, alsof zij gehoorzaamden aan een eeuwig bevel Gods en dat, wat God eenmaal vastgesteld heeft, uit eigen beweging voortgaat. En hierop kan betrokken worden wat Christus zegt (Joh. 5:17), dat Hij en de Vader van den beginne af steeds aan het werk zijn geweest en wat Paulus leert (Hand. 17:28), dat wij in Hem leven, ons bewegen en zijn; ook wat de schrijver van de brief aan de Hebreëen zegt, wanneer hij de Godheid van Christus wil bewijzen (Hebr. 1:3) namelijk dat alles door zijn machtige wil onderhouden wordt. Maar verkeerdelijk bedekken en verduisteren sommigen met deze dekmantel de bijzondere voorzienigheid, welke door zo zekere en duidelijke getuigenissen van de Schrift bewezen wordt, dat men er zich over verwonderen moet, dat iemand aan haar heeft kunnen twifelen. En voorzeker, zij die de sluier, waarvan ik sprak, voorhangen, worden ook zelf genoopt bij wijze van verbetering toe te voegen, dat veel geschiedt door een buitengewone zorg Gods: maar verkeerdelijk beperken zij dit slechts tot bijzondere handelingen. En daarom moeten wij bewijzen, dat God zo zijn aandacht wijdt aan het besturen van iedere gebeurtenis afzonderlijk en dat alle gebeurtenissen zo voortkomen uit zijn bepaalde raad, dat niets bij geval geschiedt.

Boek I hoofdstuk XVI : 5

Dat God door zijn kracht de door Hem geschapen wereld onderhoudt en beschermt, en al haar delen door zijn voorzienigheid regeert.

5. Indien wij toegeven, dat het beginsel van de beweging in Gods macht berust, maar alles verder vanzelf of bij toeval loopt, waarheen de neiging van de natuur het drijft, dan zullen de afwisselingen van dagen en nachten en ook van winter en zomer Gods werk zijn, in zoverre Hij door aan een elk zijn rol toe te delen, een vaste wet heeft voorgeschreven; indien namelijk de dagen, die op de nachten, de maanden die op de maanden, de jaren die op de jaren volgen altijd in gelijkmatige gang dezelfde maat bewaarden. Maar dat nu eens onmatige warmte, verbonden met droogte, alle vruchten verzengt, dan weer ontijdige regens het gezaaide vernielen, dat uit hagel en noodweer plotselinge rampen voorkomen, zal niet Gods werk zijn, tenzij misschien omdat aan de onderlinge ontmoeting van sterren en andere natuurlijke oorzaken de wolken, het mooie weer, de koude of de warmte hun oorsprong ontlene. Maar op die manier wordt noch aan Gods vaderlijke gunst, noch aan zijn oordelen ruimte gelaten. Indien ze zeggen, dat God het menselijk geslacht reeds genoeg beweldadigt, doordat Hij de hemel en de aarde de gewone kracht schenkt om voedsel te verschaffen, dan is dat wel een zeer zwak en onheilig verzinsel; alsof de vruchtbaarheid van het ene jaar niet een bijzondere weldaad Gods was, en de schaarste en de honger van het andere niet een vloek en een straf. Maar omdat het te lang zou duren alle bewijsredenen bij te brengen, moge het gezag van God zelf voldoende zijn. In de wet en in de profeten spreekt Hij het meermalen uit, dat zo dikwijls als Hij de aarde met dauw en regen bevochtigt, Hij zijn gunst betuigt, en dat het een teken is van zijn ontwijfelbare en bijzondere wraak, wanneer de hemel door zijn bevel hard wordt als ijzer, het gezaaide door brand en andere rampen omkomt, en de akkers getroffen worden door hagel en noodweer. Als wij dit aanvaarden is het zeker, dat geen regendroppeel valt, tenzij op Gods vast bevel. David prijst wel Gods algemene voorzienigheid (Ps. 147:9), zeggende, dat

Hij voedsel geeft aan de jonge raven, als zij roepen; maar wanneer God zelf de dieren bedreigt met honger, geeft Hij dan niet voldoende te kennen, dat Hij nu eens met schraler, dan weer met overvloediger hoeveelheid, alnaar het Hem goeddunkt alle levende wezens voedt? Het is kinderwerk, zoals ik reeds zeide, dit te beperken tot bijzondere handelingen, daar Christus geen uitzondering maakt, als Hij zegt (Matth. 10:29), dat geen van de musjes, die geringe waarde hebben, op aarde valt zonder de wil des Vaders. Indien het vliegen van de vogels door de vaste raad Gods geregeerd wordt, is het ongetwijfeld noodzakelijk met de profeet te erkennen (Ps. 113:5, 6), dat Hij zo in den hoge woont, dat Hij zich vernedert om te zien, wat geschiedt in de hemel en op aarde.

Boek I hoofdstuk XVI : 6

Dat God door zijn kracht de door Hem geschapen wereld onderhoudt en beschermt, en al haar delen door zijn voorzienigheid regeert.

6. Maar omdat wij weten, dat vooral ter wille van het menselijk geslacht de wereld geschapen is, moeten wij ook in het bestuur daarvan dit doel waarnemen. De profeet Jeremia roept uit (Jer. 10:23): "Ik weet, o Heere, dat bij de mens zijn weg niet is, en niet bij de man, dat hij zijn gang richte." En Salomo (Spr. 20:24): "De treden des mans zijn van de Heere; hoe zou dan een mens zijn weg verstaan.?" Laat men nu zeggen, dat de mens door God bewogen wordt naar de neiging zijner natuur, dat hijzelf echter zijn beweging leidt, waarheen het hem goeddunkt. Maar indien dit naar waarheid gezegd werd, zou het oordeel over zijn wegen bij de mens berusten. Men zal dit misschien ontkennen, omdat de mens niets vermag zonder Gods macht. Maar waar het vaststaat, dat de profeet en Salomo niet slechts de macht, maar ook de keuze en de beschikking aan God toekennen, kan men zich geenszins uit deze moeilijkheid losmaken. En deze lichtzinnigheid van de mensen, die zich een doel stellen zonder op God te letten, alsof ze niet door diens hand geleid werden, hekelte Salomo elders (Spr. 16:1) op keurige wijze: "De mens, " zo zegt hij, "heeft schikkingen des harten; maar het antwoord van de tong is van de Heere." Inderdaad het is een belachelijke dwaasheid, dat ellendige mensen besluiten iets te doen zonder God, terwijl ze zelfs niet eens kunnen spreken behalve wat Hij wil. Opdat de Schrift verder des te meer zou uitdrukken, dat totaal niets in de wereld geschiedt anders dan naar zijn beschikking, toont zij aan, dat wat het meest toevallig schijnt te zijn, aan Hem onderworpen is. Want wat zou men meer aan het toeval willen toeschrijven, dan wanneer een tak, die van een boom gebroken wordt, een voorbijganger doodt? Geheel anders echter de Heere, die bekent, dat Hij hem overgegeven heeft in de hand van de doodslager (Exod. 21:13). Wie zou evenzo het lot niet overlaten aan de blindheid van het toeval? Maar de Heere duldt dat niet, maar kent zichzelf het oordeel daarover toe (Spr. 16:33). Hij leert niet, dat door zijn macht de lootsteentjes in de schoot geworpen en daaruit genomen worden; maar het enige, dat aan het toeval toegeschreven kon worden, betuigt Hij, dat van Hem is. Op hetzelfde zien ook de woorden van Salomo (Spr. 22:2): "De arme en de woekeraar ontmoeten elkander; beider ogen schenkt God licht." Want ofschoon de armen en de rijken in de wereld vermengd zijn, terwijl aan ieder afzonderlijk van Godswege zijn positie wordt toegekend, leert hij, dat God, die allen verlicht, geenszins blind is, en vermaant zo de armen tot lijdzaamheid; want wie met hun lot niet tevreden zijn, trachten de last, hun door God opgelegd, van zich af te schudden. Zo ook berispt een andere profeet de onheilige mensen, die aan de ijver van de mensen of aan het geluk toeschrijven, dat sommigen in ellende terneerliggen en anderen tot eer opklimmen (Ps. 75:7): "Het verhogen komt niet uit het oosten, noch uit het westen, noch uit de woestijn; want God is rechter, Hij vernedert en Hij verhoogt." Omdat God het ambt van

rechter niet kan afleggen, maakt de profeet daaruit de gevolgtrekking, dat door Gods verborgen raad sommigen uitblinken, anderen verachtelijk blijven.

Boek I hoofdstuk XVI : 7

Dat God door zijn kracht de door Hem geschapen wereld onderhoudt en beschermt, en al haar delen door zijn voorzienigheid regeert.

7. Ja ik zeg, dat ook afzonderlijke gebeurtenissen in het algemeen getuigenissen zijn van Gods bijzondere voorzienigheid. God heeft in de woestijn een zuidenwind doen opsteken, die het volk een overvloed van vogelen toevoerde (Num. 11:31). Toen Hij wilde, dat Jona in de zee geworpen zou worden, heeft Hij de wind uitgezonden om storm te verwekken (Jona 1:4, 6). Zij, die niet geloven, dat God aan 't roer van de wereld zit, zullen zeggen, dat dit buiten het gewone gebruik geweest is. Maar ik maak er uit op, dat nooit een wind ontstaat, of opsteekt dan op bijzonder bevel van God. Anders zou ook niet waar zijn, wat de Psalm (Ps. 104:4) zegt, dat Hij de winden maakt tot zijn boden en zijn dienaars tot een vlamvend vuur, dat Hij de wolken tot zijn wagen maakt en rijdt op de vleugelen des winds, wanneer Hij niet ook de wolken en de winden omdreef naar zijn wil en de bijzondere tegenwoordigheid zijner kracht in hen toonde. Zo wordt ook elders (Ps. 107:25) e.v. onderricht, dat, zo dikwijls als de zee door het blazen van de winden opgezweept wordt, die onstuimigheid getuigt van de bijzondere tegenwoordigheid Gods. Hij gebiedt en wekt de stormwind op, en doet de golven van de zee hoog oprijzen; dan doet Hij de storm bedaren, zodat hij zwijgt en de golven, waarop de scheepslieden varen, stil worden. Evenzo verkondigt Hij elders (Jer. 4:11) (Ez. 19:12), dat Hij door verzengende winden het volk gegeseld heeft. Zo ook, hoewel de mensen van nature de kracht gegeven is om kinderen voort te brengen, wil God toch, dat het beschouwd wordt als een bewijs van zijn bijzondere genade, dat Hij sommigen kinderloos laat, anderen kroost waardig keurt; want de vrucht van de schoot is zijn geschenk. Daarom zeide Jakob tot zijn vrouw: "Ben ik dan in de plaats van God, dat ik u kinderen geven zou?" (Gen. 30:2). En om nu maar te eindigen, niets is meer gewoon in de natuur, dan dat wij ons voeden met brood. En toch verklaart de Geest (Deut. 8:3), niet alleen dat wat uit de aarde voortkomt, Gods bijzondere gave is, maar ook dat de mensen niet alleen van het brood leven; want niet de verzadiging zelf doet hen gedijen, maar Gods verborgen zegen; gelijk Hij van de andere kant dreigt, dat Hij de stok des broods zal breken (Jes. 3:1). En ook zou de bede om het dagelijks brood niet in ernst op de lippen genomen kunnen worden, indien God ons niet de spijs met vaderlijke hand verschaft. Daarom wijst de profeet (Ps. 136:25) om de gelovigen er van te overtuigen, dat God in hun onderhoud de taak van een uitnemend huisvader vervult, er op, dat Hij alle vlees spijs geeft. Eindelijk, wanneer wij aan de ene kant horen (Ps. 34:16, 17): "De ogen des Heeren zijn op de rechtvaardigen, en zijn oren tot hun geroep", en aan de andere kant: "Het oog des Heeren is op de goddelozen, om hun gedachtenis van de aarde uit te roeien", laat ons dan weten, dat alle schepselen, om hoog en omlaag, tot zijn dienst bereid zijn, opdat Hij ze zou aanwenden tot ieder gebruik, dat Hij wil. En daaruit blijkt, dat niet slechts zijn algemene voorzienigheid haar kracht heeft in de schepselen, om de orde van de natuur in stand te houden, maar dat zij ook tot hun bepaald en eigen doel gevoegd worden, naar zijn raad, die te bewonderen is.

Boek I hoofdstuk XVI : 8

Dat God door zijn kracht de door Hem geschapen wereld onderhoudt en beschermt, en al haar delen door zijn voorzienigheid regeert.

8. Zij, die deze leer in een kwaad daglicht willen stellen, zeggen lasterlijk, dat ze is het leerstuk van de Stoïcijnen aangaande het noodlot; wat ook eens aan Augustinus verweten is 1). Ofschoon wij ongaarne over woorden twisten, aanvaarden wij toch het woord noodlot niet: aan de ene kant omdat het tot dat soort van woorden behoort, wier onheilige nieuwheid wij volgens Paulus moeten vlieden (1 Tim. 6: 20); aan de andere kant, omdat ze door de hatelijke klank van het woord de waarheid Gods trachten te bezwaren. Het leerstuk zelf echter wordt ons ten onrechte en te kwader trouwe voor de voeten geworpen. Want wij denken niet, als de Stoïcijnen, een noodzakelijkheid uit tengevolge van een onafgebroken keten van oorzaak en gevolg en van een in de natuur vervatte opvolging; maar wij stellen God als rechter en bestuurder van alles, die naar zijn wijsheid van alle eeuwigheid besloten heeft, wat Hij zou doen, en nu door zijn macht uitvoert, wat Hij besloten heeft. En daarom beweren wij, dat door zijn voorzienigheid niet alleen de hemel en de aarde en de onbezielde schepselen, maar ook de raadslagen en de wil van de mensen zo bestuurd worden, dat ze regelrecht afgaan op het doel, dat door zijn voorzienigheid bestemd is. Wat nu? zo zal men zeggen, gebeurt er dan niets toevallig of zomaar? Ik antwoord, dat terecht door Basilius de Grote gezegd is, dat fortuin en toeval heidense woorden zijn en dat de harten van de vromen zich door de betekenis daarvan niet moeten laten in beslag nemen. Want als alle voorspoed een zegen Gods is, en ramp en tegenspoed zijn vloek, dan blijft er verder in de menselijke zaken voor fortuin of toeval geen plaats over. Ook moet het woord van Augustinus indruk op ons maken, als hij zegt 1): "Het spijt mij, dat ik in de boeken tegen de Academici zo dikwijls het woord fortuin gebruikt heb, hoewel ik onder dat woord niet een godin heb willen verstaan, maar een toevallige afloop van de dingen, in uiterlijke voorspoed of tegenspoed. Daarvan zijn (in 't Latijn) ook woorden afgeleid, die men uit godsdienstig oogpunt gerust mag gebruiken, namelijk toevallig, misschien. bij toeval, wellicht, bij geval; maar dat alles moet toch in verband gebracht worden met de Goddelijke voorzienigheid. En ik heb dit niet verzwegen, zeggende: Immers wellicht wordt, wat gemeenlijk fortuin genoemd wordt, ook door een verborgen ordening bestuurd en noemen wij het toeval in wat gebeurt niet anders dan datgene, waarvan de reden en oorzaak in het verborgen ligt. Ik heb dat wel gezegd: maar toch spijt het mij, dat ik de fortuin daar zo genoemd heb, daar ik zie, dat de mensen de slechte gewoonte hebben, om waar men moest zeggen: God heeft het zo gewild, te zeggen: de fortuin heeft het zo gewild." Kortom hij leert op vele plaatsen, dat de wereld op goed geluk af voortwentelt, als men enige plaats geeft aan de fortuin. En ofschoon hij ergens vaststelt, dat alles deels door de vrije wil des mensen, deels door Gods voorzienigheid geschiedt, toont hij toch een weinig verder voldoende aan, dat de mensen aan de voorzienigheid onderworpen zijn en door haar geregeerd worden, terwijl hij dit als beginsel neemt, dat niets ongerijmder zou zijn, dan dat iets zou geschieden zonder dat God het verordent, daar het dan op goed geluk af zou plaats hebben 2). Daarom sluit hij ook uit de gebeurlijkheid, die van het oordeel van de mensen afhangt; en kort daarna nog duidelijker, doordat hij zegt, dat men niet mag zoeken naar de oorzaak van Gods wil. Wanneer hij echter melding maakt van de toelating, dan zal, hoe men dat verstaan moet, het best blijken uit een plaats, waar hij bewijst, dat de wil Gods de hoogste en eerste oorzaak van alles is, omdat niets geschiedt dan op zijn bevel of onder zijn toelating. Zeker stelt hij het niet voor, dat God werkeloos op een rustige plaats zit toe te zien, wanneer Hij iets wil toelaten, daar zijn werkdadige wil (om zo te zeggen) tussenbeide komt, die anders niet als oorzaak kunnen beschouwd worden. 1) Ad Bonif. II, 6.

2) Retract I, 1

Boek I hoofdstuk XVI : 9

Dat God door zijn kracht de door Hem geschapen wereld onderhoudt en beschermt, en al haar delen door zijn voorzienigheid regeert.

9. Aangezien echter de traagheid van onze geest ver beneden de hoogheid van Gods voorzienigheid blijft, moeten wij een onderscheid aanwenden, dat haar opheft. Ik moge dus zeggen, dat, hoezeer ook alles door Gods raad naar vaste beschikking bestuurd wordt, het voor ons toch toevallig is. Niet dat wij menen, dat de fortuin heerst over de wereld en de mensen en dat alles zo maar naar boven en beneden wentelt (want deze waanzin moet verre blijven van het hart van een Christen); maar aangezien de orde, reden, doel en noodzakelijkheid van wat gebeurt, merendeels in Gods raad verborgen is en door het menselijk inzicht niet wordt gevat, is als het ware toevallig datgene, wat vast en zeker uit Gods wil voortkomt. Want het vertoont geen ander uiterlijk, noch wanneer men het naar zijn eigen aard beschouwt, noch wanneer men het schat naar onze kennis en ons oordeel. Stellen wij, bijvoorbeeld, een koopman, die een bos binnengetrokken is met een gezelschap van vertrouwde lieden en die onvoorzichtig van zijn makkers afdwaalt en zo door het dwalen in een rovershol terecht komt, in handen van moordenaars valt en gedood wordt. Zijn dood was niet slechts door Gods oog voorzien, maar ook door zijn besluit vastgesteld. Want er staat niet, dat Hij van te voren gezien heeft, hoe ver ieders leven zich zou uitstrekken, maar dat Hij grenzen bepaald en vastgesteld heeft, die men niet zal kunnen overschrijden (Job 14:5). Maar toch voorzover het begrip van ons verstand gaat, schijnt in het voorbeeld van zo even alles toevallig. Wat zal een Christen hiervan denken? Hij zal overwegen, dat al wat bij een dergelijke dood plaats gevonden heeft, in zijn aard toevallig is, zoals het ook is; maar hij zal er niet aan twijfelen, dat de voorzienigheid Gods de opperste leiding gehad heeft om de fortuin tot haar einde te voeren. Evenzo staat het met toekomstige gebeurlijkheden. Daar alle toekomstige dingen voor ons onzeker zijn, blijven we omtrent hen weifelen, alsof ze naar beide kanten konden overslaan. Maar desniettemin blijft in onze harten de vaste overtuiging dat niets geschieden zal, wat God niet reeds voorzien heeft. In deze betekenis wordt bij de Prediker dikwijls het woord uitkomst gebruikt: want op het eerste gezicht dringen de mensen niet door tot de eerste oorzaak, die diep in het verborgen ligt. En toch is nooit zozeer uit de harten van de mensen uitgewist wat over de verborgen voorzienigheid Gods in de Schrift geopenbaard is, of steeds glinsterden in de duisternis nog enige vonkjes. Zo schrijven de waarzeggers van de Filistijnen, hoewel ze wankelen en weifelen, toch het ongelukkige voorval deels aan God, deels aan de fortuin toe: "Indien de ark, " zo zeggen zij (1 Sam. 6:9), "langs die weg gaat, dan zullen wij weten, dat het God is, die ons geslagen heeft; gaat zij echter langs de andere weg, dan is het ons een toeval geweest." Wanneer hun waarzeggerij hen bedriegt, nemen zij wel dwaselijk de toevlucht tot de fortuin; maar ondertussen zien wij, dat zij zo in 't nauw zitten, dat ze het ongeluk, dat hun overkomen was, niet voor toevallig durven houden. Overigens zal uit een merkwaardig voorbeeld blijken, hoe God door de teugel zijner voorzienigheid iedere uitkomst buigt in de richting, die Hij wil. Zie, op hetzelfde tijdstip, waarop David in de woestijn van Maon gevangen was, doen de Filistijnen een inval in het land; en Saul wordt genoodzaakt weg te trekken (1 Sam. 23:26), (1 Sam. 23:27). Indien God, daar Hij wilde zorgen voor het behoud van zijn knecht, Saul deze hinderpaal voor de voeten geworpen heeft, dan zullen wij ongetwijfeld, hoewel de Filistijnen plotseling buiten verwachting van de mensen de wapenen grepen, toch niet zeggen, dat dit bij toeval geschied is; maar het geloof zal erkennen, dat, wat ons toevalligheid schijnt, het verborgen aandrijven Gods geweest is. Wel is niet altijd zulk een oorzaak zichtbaar; maar zonder twijfel moet men het er voor houden, dat alle veranderingen, die in de wereld gezien worden, voortkomen uit de

verborgen werking van Gods hand. Ondertussen is het noodzakelijk, dat wat God vastgesteld heeft, zo gebeurt, dat het echter noch in volstrekte zin, noch uit zijn eigen aard noodwendig, is. Daarvan hebben wij een bekend voorbeeld in de beenderen van Christus. Geen verstandig mens zal ontkennen, dat, daar Hij een lichaam aangenomen heeft gelijk aan het onze, zijn beenderen breekbaar waren; maar toch was het onmogelijk dat ze gebroken werden. Daaruit zien we weer, dat niet voor niets in de scholen de onderscheidingen uitgevonden zijn tussen de noodzakelijkheid ten opzichte van iets en een onvoorwaardelijke noodzakelijkheid; en evenzo die tussen wat op iets volgt en wat uit iets volgt: want God heeft de beenderen van Zijn Zoon aan de breekbaarheid onderworpen, maar Hij had ze onttrokken aan het gebroken worden, en zo heeft Hij, wat van nature had kunnen gebeuren, gebonden aan de noodzakelijkheid van zijn raad.

1 } Quaest.83, qu.28; de trinit. III, 4 (9).

Boek I hoofdstuk XVII : 1

Waarheen en op welk doel deze leer gericht moet worden, opdat er voor ons nut in gelegen zij.

1. Verder moeten wij wel (daar het verstand van de mensen geneigd is tot ijdele spitsvondigheid) allen, die niet het goede en juiste gebruik van deze leer kennen, zich in ingewikkelde knopen verwarren. Daarom zal het nuttig zijn hier in 't kort te vermelden, tot welk doel, volgens de onderwijzing van de Schrift, alles van Godswege geordineerd is. En in de eerste plaats moet dan opgemerkt worden, dat men de voorzienigheid Gods moet beschouwen zowel voor wat aangaat de toekomst als het verleden; vervolgens dat zij alle dingen zo bestuurt, dat ze nu eens werkt door middelen, dan weer zonder middelen, dan weer tegen alle middelen in. Eindelijk, dat ze werkzaam is, met deze bedoeling, dat God toont, dat het ganse menselijke geslacht een voorwerp zijner zorg is; dat Hij echter voornamelijk de wacht houdt in het regeren van de kerk, welke Hij waardig keurt, dat Hij meer in 't bijzonder zijn blikken op haar richt. Dan moeten wij ook dit hieraan toevoegen, dat, ofschoon de vaderlijke gunst en weldadigheid Gods, of de strengheid van zijn oordeel dikwijls in de ganse loop van de voorzienigheid schitteren, toch somtijds de oorzaken van de gebeurtenissen verborgen zijn, zodat de gedachte insluit, dat de menselijke zaken door een blinde drift van de fortuin wentelen en draaien, of dat het vlees ons aanzet tot tegenspreken, alsof God er een spel van maakte de mensen als ballen heen en weer te werpen. Het is echter waar, dat, wanneer wij met rustige en kalme geest bereid waren te leren, ten slotte door de uitkomst zou blijken, dat God voor zijn raad een uitnemende grond heeft, hetzij om de zijnen op te voeden tot lijdzaamheid, hetzij om hun slechte neigingen te verbeteren en hun ongebondenheid in te tomen, hetzij om hen te nopen tot zelfverzaking, of om hen uit hun slapheid op te wekken; aan de andere kant om de trotsen terneder te werpen, om de listigheid van de goddelozen uiteen te slaan en om hun aanslagen te verijdelen. Hoewel echter de oorzaken voor ons verscholen zijn en ons ontgaan, moeten we toch voor zeker houden, dat ze bij Hem verborgen zijn, en daarom met David (Ps. 40:6) uitroepen: "Gij hebt, o God, uw wonderen groot gemaakt, en uw gedachten aan ons kan men niet in orde verhalen; indien ik tracht ze uit te spreken, zijn zij menigvuldiger dan dat ik ze zou kunnen vertellen." Want ook al moeten steeds in onze ellenden de zonden ons voor ogen staan, opdat de straf zelf ons aanzette tot boetvaardigheid, zo zien wij toch, hoe Christus aan de verborgen raad des Vaders meer recht toekent, dan dat Hij een ieder zou kastijden, naar hij verdiend heeft. Want van de blindgeborene zegt Hij (Joh. 9:3): "Noch deze heeft gezondigd, noch zijn ouders, maar dit is geschied, opdat de heerlijkheid Gods in hem geopenbaard worde." Want hier verzet zich het gevoel, wanneer het ongeluk zelfs aan de geboorte voorafgaat, alsof God met weinig zachtmoedigheid degenen, die het niet verdiend hebben, zo aantastte. Maar toch getuigt Christus, dat in dit schouwspel de heerlijkheid zijns Vaders schittert, als onze ogen maar zuiver zijn om haar te zien. Maar men moet bescheidenheid in acht nemen, om God niet te dwingen rekenschap af te leggen, maar laat ons zó zijn verborgen oordelen eerbiedigen, dat zijn wil voor ons de allerrechtvaardigste oorzaak is van alles. Wanneer de hemel betrokken is met dichte wolken en een hevig noodweer opsteekt, een sombere duisternis voor de ogen komt, en de donder in de oren weerklinkt en al onze zinnen van schrik verbijsterd worden, schijnt het ons toe, dat alles ondersteboven geworpen wordt; maar intussen blijft steeds in de hemel rust en klaarte. Zo moeten wij ook vaststellen, dat, terwijl de beroeringen op aarde ons het oordeel benemen, God uit het heldere licht zijner rechtvaardigheid en wijsheid deze bewegingen naar uitnemend vastgestelde orde leidt en stuurt naar het juiste einde. En voorwaar wonderlijk is in dit opzicht de krankzinnigheid van velen, die Gods werken aan hun beoordeling durven onderwerpen en

zijn verborgen raad onderzoeken, ja ook over onbekende dingen een overijlde mening uitspreken en dat alles met grotere vrijmoedigheid dan over daden van sterfelijke mensen. Want wat is meer verkeerd, dan tegenover onze gelijken deze bescheidenheid te gebruiken, dat we liever ons oordeel willen opschorten dan dat ons de blaam zou treffen van onbedachtzaamheid; maar de duistere oordelen Gods, waartegen wij vol eerbied behoorden op te zien, brutaal te bespotten?

Boek I hoofdstuk XVII : 2

Waarheen en op welk doel deze leer gericht moet worden, opdat er voor ons nut in gelegen zij.

2. Dus zal niemand Gods voorzienigheid naar behoren en tot zijn nut overdenken, dat hij, die bedenkt, dat hij te doen heeft met zijn Maker en met de Bouwheer van de wereld, en zich daarom met passende ootmoed onderwerpt tot vrees en eerbied. Hierdoor komt het, dat tegenwoordig zovele honden deze leer met hun giftige beten zoeken te treffen of althans met hun geblaf aantijgen, omdat ze niet willen, dat Gode meer geoorloofd is dan hun eigen verstand hunzelf zegt. Ook ons jagen ze op met zo grote brutaliteit als ze kunnen, omdat wij, zo het heet, niet tevreden met de geboden van de wet, in welke de wil Gods vervat is, zeggen, dat de wereld ook door zijn verborgen raadsragen bestuurd wordt. Alsof wat wij leren een verzinzel ware van onze hersenen, en de Geest niet overal uitdrukkelijk hetzelfde uitsprak en in talloze wijzen van spreken herhaalde. Maar omdat een zekere schaamte hen ervan weerhoudt het te wagen om hun godslasteringen tegen de hemel uit te braken, doen ze alsof ze met ons redetwisten, om zo des te vrijer te kunnen razen. Maar wanneer ze niet toegeven, dat al wat er in de wereld gebeurt door de onbegrijpelijke raad Gods bestuurd wordt, laat hen dan eens antwoorden, waartoe de Schrift zegt, dat zijn oordelen een diepe afgrond zijn (Ps. 36:7). Want wanneer Mozes uitroept, (Deut. 30:12) e.v. dat Gods wil niet ver in de wolken of in de afgronden gezocht moet worden, omdat hij nabij in de wet uiteengezet is, dan volgt daaruit, dat een andere verborgen wil vergeleken wordt met een diepe afgrond; over welke ook Paulus zegt (Rom. 11:33): "O diepte des rijkdoms beide van de wijsheid en van de kennis Gods! hoe ondoorzoekelijk zijn zijn oordelen, en onnaspeurlijk zijn wegen! Want wie heeft de zin des Heeren gekend? Of wie is zijn raadsman geweest?" En het is zeker waar, dat in de wet en het evangelie verborgenheden vervat zijn, die ver uitgaan boven de maat van ons verstand, maar aangezien God tot het begrijpen van deze verborgenheden, die Hij zich verwaardigd heeft in zijn Woord te openbaren, het verstand van de zijnen met de Geest van de kennis verlicht, is daar geen afgrond meer, maar een weg, waarlangs men veilig kan wandelen en een lamp om de gang te besturen en een licht des levens en een leerschool van vaste en heldere waarheid. Maar de wonderbaarlijke wijze, waarop God de wereld bestuurt, wordt terecht een afgrond genoemd, omdat wij haar, terwijl ze voor ons verborgen is, eerbiedig moeten aanbidden. Op schone wijze heeft Mozes beide in weinige woorden uitgedrukt. "De verborgen dingen," zegt hij (Deut. 29:29) "zijn voor onze God, maar wat hier geschreven is, voor u en uw kinderen." Want wij zien, dat hij niet slechts beveelt ijver aan te wenden tot het overdenken van de wet, maar ook de verborgen voorzienigheid Gods eerbiedig te vereren. Van deze diepte wordt ook een lofrede geplaatst in het boek Job, die onze geest tot nederigheid kan stemmen. Want nadat de schrijver het samenstel van de wereld naar boven en beneden gezien heeft en kostelijk gesproken heeft over de werken Gods, voegt hij er ten slotte aan toe (Job 26:14): "Ziet, dit zijn maar uiterste einden zijner wegen; en wat een klein stukje van de zaak hebben wij van Hem gehoord?" Daarom onderscheidt hij op een andere plaats (Job 28:21, 28) tussen de wijsheid, die bij God woont en de maat van de wijsheid, die Hij de mensen heeft

voorgescreven. Want wanneer hij over de verborgenheden van de natuur gepredikt heeft, zegt hij, dat de wijsheid Gode alleen bekend is, maar ontgaat aan de ogen van alle levenden. Maar een weinig verder voegt hij er aan toe, dat ze geopenbaard is om nagespeurd te worden, omdat tot de mens gezegd is: "Zie, de vreze Gods is de wijsheid." Hierop ziet de uitspraak van Augustinus 1): "Omdat wij niet alles weten, wat God in zeer goede orde met ons doet, handelen wij alleen, wanneer we door een goede wil gedreven worden, volgens de wet, anders echter worden wij volgens de wet geleid, want zijn voorzienigheid is een onveranderlijke wet." Daar dus God zichzelf een recht toekent om de wereld te regeren, dat ons onbekend is, moet dit voor ons de wet van ingetogenheid en bescheidenheid zijn, dat wij berusten in zijn oppergezag, zodat zijn wil voor ons de enige regel van de rechtvaardigheid is en de rechtvaardigste oorzaak van alle dingen. Maar dan niet die absolute wil, waarover de sofisten bazelen, die met goddeloze en onheilige scheiding zijn rechtvaardigheid afzonderen van zijn macht, maar de voorzienigheid, die de bestuurder is van alles, uit welke niets voortkomt dan wat recht is, hoewel de beweegredenen voor ons verborgen zijn. 1) Quaest 83, qu. 27.

Boek I hoofdstuk XVII : 3

Waarheen en op welk doel deze leer gericht moet worden, opdat er voor ons nut in gelegen zij.

3. Allen, die zich tot deze bescheidenheid schikken, zullen voor wat het verleden aangaat niet over tegenspoeden tegen God morren en de schuld hunner boze daden niet op Hem werpen, zoals Agamemnon, die Homerus laat zeggen: "Niet ik ben de schuld, maar Zeus en het noodlot" 1). En zij zullen ook niet, zoals die jongeman bij Plautus, als door het noodlot weggesleurd, uit wanhoop in het verderf storten, zeggende: "Het lot van de dingen is onbestendig; het noodlot drijft de mensen naar gelang van zijn lust; ik zal mij begeven naar een rots om daar mijn goederen en mijn leven te gronde te richten." En zij zullen niet naar het voorbeeld van een ander Gods naam gebruiken als een dekmantel voor hun schanddaden. Want aldus spreekt in een ander blijspel Lyconides: "God is de aanstoker geweest; ik geloof, dat de goden het gewild hebben; want als zij het niet gewild hadden, weet ik dat het niet gebeurd zou zijn." Maar zij zullen veeleer uit de Schrift onderzoeken en leren, wat God behaagt, opdat ze onder de leiding van de Geest daarheen mogen streven. Tevens zullen ze, daar ze bereid zijn God te volgen, waarheen Hij hen roept, metterdaad aantonen, dat niets nuttiger is dan de kennis van deze leer. Dwaas tieren de onheilige mensen met hun zotheden, zodat ze bijna hemel en aarde vermengen, zoals men wel zegt. Indien de Heere, zo zeggen ze, het tijdstip van onze dood vastgesteld heeft, kan men daaraan niet ontkomen: vergeefs is dus de moeite, die men er aan besteedt om op zijn hoede te zijn. Dat dus de een zich niet op een weg durft begeven, die, naar hij hoort, gevaarlijk is, om niet door rovers vermoord te worden, een ander geneesHeeren ontbiedt en zich druk maakt met geneesmiddelen, om zijn leven te hulp te komen, weer een ander zich van zware spijzen onthoudt, om zijn zwakke gezondheid niet in gevaar te brengen, nog een ander bang is te wonen in een bouwvallig huis, tenslotte allen wegen uitdenken en met grote inspanning des geestes uitvinden om datgene te bereiken, wat ze begeren: van dat alles zeggen ze, dat het of doelloze middelen zijn om Gods wil te verbeteren, of dat anders leven en dood, gezondheid en ziekte, vrede en oorlog niet door een vast besluit Gods bepaald zijn, en evenmin de andere dingen, die de mensen, al naar gelang zij ze begeren of er een afkeer van hebben, vol ijver pogen te verkrijgen of te vermijden. Ja zij komen tot de gevolgtrekking, dat zelfs de gebeden van de gelovigen verkeerd of zelf overbodig zijn, door welke gevraagd wordt, dat de Heere zorgt voor datgene, dat Hij reeds

van eeuwigheid af besloten heeft. Kortom zij nemen alle besluiten, die voor de toekomst genomen worden, weg, alsof die ingingen tegen de voorzienigheid Gods, die, zonder hen er bij te roepen, besloten heeft wat zij wilde, dat geschieden zou. Bovendien wat reeds geschied is, rekenen zij zo aan Gods voorzienigheid toe, dat zij het door de vingers zien bij de mens, van wie het vaststaat, dat hij het plan er toe ontworpen heeft. Heeft een sluipmoordenaar een braaf burger gedood? Hij heeft de raad Gods uitgevoerd, zeggen zij. Heeft iemand gestolen of gehoereerd? Omdat hij gedaan heeft wat door God voorzien en verordend was, is hij een dienaar van de voorzienigheid. Heeft een zorgeloos zoon, met veronachtzaming van geneesmiddelen de dood van zijn vader afgewacht? Hij kon niet tegen God ingaan, die zo van eeuwigheid af bepaald had. Zo noemen zij alle schandelijke daden deugden, omdat ze gehoorzamen aan Gods regeling.

1} Ilias XIX, 86, 87.

Boek I hoofdstuk XVII : 4

Waarheen en op welk doel deze leer gericht moet worden, opdat er voor ons nut in gelegen zij.

4. En toch, wat de toekomst betreft, verzoent Salomo gemakkelijk de menselijke overwegingen met Gods voorzienigheid. Want evenals hij lacht om de dwaasheid van hen, die zonder de Heere het een of ander vermetel ondernemen, alsof ze niet door zijn hand bestuurd werden, zo spreekt hij elders (Spr. 16:9) aldus: "Het hart des mensen overdenkt zijn weg; maar de Heere stiert zijn gang"; daarmee te kennen gevend, dat wij door de eeuwige besluiten Gods allermintst er in verhinderd worden om onder zijn wil voor onszelf te zorgen en al onze zaken te regelen. En dit is niet zonder duidelijke reden. Want Hij, die ons leven binnen bepaalde grenzen heeft afgepaald, heeft tevens de zorg daarvoor aan ons toevertrouwd, ons voorzien van middelen en steun om het leven te bewaren, en ook gemaakt, dat wij gevaren zien aankomen; en opdat die ons niet onverhoeds zouden overvallen, heeft Hij ons voorzorgsmaatregelen en middelen ter beschikking gesteld. Nu is duidelijk, wat onze plicht is; namelijk, als God ons leven geschonken heeft ter bescherming, dat wij het dan ook beschermen; als Hij middelen aanbiedt, dat wij die dan ook gebruiken; als Hij ons de gevaren doet voorzien, dat wij dan ook niet roekeloos daarin storten; als Hij geneesmiddelen verschaft, dat wij die dan ook niet veronachtzamen. Maar, zal men zeggen, geen gevaar zal schadelijk zijn, behalve wat noodwendig dodelijk is: en daaraan kan men door geen enkel middel ontkomen. Maar als nu eens de gevaren daarom niet noodwendig dodelijk zijn, omdat God u de middelen heeft toegekend om ze te verdrijven en te overwinnen? Zie eens, hoe weinig uw redenering klopt met de orde van de Goddelijke beschikking. Gij komt tot het besluit, dat ge niet op uw hoede behoeft te zijn voor het gevaar, omdat, daar het niet noodwendig dodelijk is, wij ook zonder behoedzaamheid er aan zullen ontkomen: de Heere echter legt u daarom behoedzaamheid op, omdat Hij niet wil, dat het voor u dodelijk is. Die dwazen bedenken niet, wat voor hun ogen is, namelijk dat de kunst om te overleggen en op zijn hoede te zijn door God de mensen geschonken is, om daardoor in de bewaking van hun eigen leven, zijn voorzienigheid te dienen. Evenals ze aan de andere kant door veronachtzaming en achteloosheid de rampen, die Hij hun opgelegd heeft, over zich doen komen. Want hoe komt het, dat een bedachtzaam man, doordat hij voor zichzelf zorgt, zich aan de dreigende gevaren weet te onttrekken, maar een dwaas door onberaden roekeloosheid omkomt, anders dan daardoor dat zowel dwaasheid als bedachtzaamheid de werktuigen zijn van de Goddelijke beschikking, de ene in deze, de andere in die richting? Daarom heeft God al het toekomstige voor ons verborgen willen houden, opdat wij het tegemoet zouden gaan als iets, dat

twijfelachtig is en niet zouden ophouden de voor de hand liggende middelen er tegen te gebruiken, totdat ze óf zelf overwonnen zijn, óf alle zorg overwonnen hebben. Daarom heb ik tevoren er aan herinnerd, dat de voorzienigheid Gods ons niet steeds open en bloot tegemoet komt, maar ook naar gelang God haar op een of andere wijze bekleedt met de aangewende middelen.

Boek I hoofdstuk XVII : 5

Waarheen en op welk doel deze leer gericht moet worden, opdat er voor ons nut in gelegen zij.

5. Dezelfde mensen betrekken ook de gebeurtenissen van het verleden verkeerd en onberaden op de blote voorzienigheid Gods. Want omdat van haar afhangt al wat er gebeurt, daarom zo zeggen zij, worden er geen diefstallen, echtbrekerijen, en moorden gepleegd, of Gods wil is daarin werkzaam. Waarom dan, zeggen zij, zal de dief gestraft worden, die iemand beroofd heeft, wie de Heere met armoede wilde kastijden? Waarom zal een moordenaar gestraft worden, die iemand gedood heeft, wiens leven de Heere had doen eindigen? Indien al zulke mensen Gods wil dienen, waarom zullen zij dan gestraft worden? Maar ik ontken, dat zij Gods wil dienen. Want wij zullen niet zeggen, dat hij, die door zijn slecht gemoed gedreven wordt, op Gods bevel Hem een dienst bewijst, daar hij slechts aan zijn kwade begeerte gehoorzaamt. Diegene gehoorzaamt God, die, door Gods wil onderwezen, daarheen streeft, waarheen hij door die wil geroepen wordt. Hoe worden wij echter onderwezen, dan uit zijn Woord? Daarom moeten wij bij onze handelingen die wil Gods beschouwen, die Hij in zijn Woord openbaart. God vraagt slechts dit van ons, wat Hij ons leert. Als wij iets tegen zijn gebod vaststellen, is het geen gehoorzaamheid, maar hardnekkigheid en overtreding. Maar, zal men zeggen, als Hij het niet wilde, zouden wij het niet doen. Ik erken dat; maar doen wij kwaad met de bedoeling om Hem gehoorzaam te zijn? Hij gebiedt dat ons toch in 't geheel niet; maar wij storten ons er veeleer in, niet bedenkend, wat Hij wil, maar door de toomloosheid van onze lust zo razend, dat wij met voorbedachten rade tegen Hem instreven. En zo dienden wij, door kwaad te doen, zijn rechtvaardige beschikking; want naar zijn onmetelijke wijsheid weet Hij goed en uitnemend slechte werktuigen te gebruiken tot goed doen. Zie nu eens hoe dwaas hun bewijsvoering is: zij willen, dat de misdaden voor hen, die ze bedrijven, ongestraft blijven zullen, omdat ze slechts onder Gods beschikking bedreven worden. Ik geef nog meer toe, namelijk dat die ven en moordenaars en andere boosdoeners werktuigen zijn van de Goddelijke voorzienigheid, die de Heere zelf gebruikt om de oordelen uit te voeren, die Hij bij zich heeft vastgesteld. Maar ik ontken, dat daarom hun boosheden in enig opzicht verontschuldigd mogen worden. Immers hoe dan? Zullen zij God betrekken in hun eigen ongerechtigheid; of hun slechtheid bedekken met zijn rechtvaardigheid? Geen van beide kunnen zij doen. Door hun eigen geweten worden zij beschuldigd, zodat ze zich zelf niet kunnen vrijpleiten; zij treffen het ganse kwaad in zichzelf aan, zodat ze God niet kunnen beschuldigen: en bij God treffen ze niet anders aan dan een wettig gebruik van hun boosheid. Maar, zal men zeggen, Hij werkt door middel van hen. En vanwaar, vraag ik, komt de stank in een lijk, dat door de warmte van de zon tot ontbinding is overgegaan? Een ieder ziet, dat hij door de stralen van de zon opgewekt wordt; maar toch zegt niemand daarom, dat die stralen stinken. Evenzo, daar in een slecht mens de stof en schuld van het kwade aanwezig is, waarom moet men dan menen, dat God in enig opzicht bezoedeld wordt, wanneer Hij naar zijn goeddunken van de dienst van die mens gebruik maakt? Laat dus die hondse brutaliteit zich wegscheren, die wel Gods rechtvaardigheid van verre kan aanblaffen, maar haar niet kan aanraken.

Boek I hoofdstuk XVII : 6

Waarheen en op welk doel deze leer gericht moet worden, opdat er voor ons nut in gelegen zij.

6. Maar deze lasteringen of liever dwaze praat van krankzinnigen zullen gemakkelijk te niet gedaan worden door een vrome en heilige overdenking, welke de regel van de vroomheid ons voorschrijft, opdat uit haar een uitnemende en zoete vrucht voor ons voortkome. Dus zal het gemoed van de Christen, dat er rotsvast van overtuigd is, dat alles geschiedt door de beschikking Gods en niets bij geval plaats heeft, op Hem als op de voornaamste oorzaak van de dingen, steeds de ogen slaan, maar toch ook letten op de lagere oorzaken, elk op haar eigen plaats. Bovendien zal hij er niet aan twifelen, dat de bijzondere voorzienigheid Gods de wacht houdt tot zijn bescherming, die niets zal laten geschieden dan wat hem ten goede komt en hem tot heil is. En omdat hij eerst met de mensen, en verder ook met de overige schepselen te maken heeft, zal hij zichzelf voorhouden, dat Gods voorzienigheid aan beide zijden regeert. Wat de mensen betreft, hetzij ze goed zijn of slecht, zal hij erkennen, dat hun plannen, wil, pogingen en vermogens in Gods hand zijn, zodat het van zijn goeddenken afhangt ze te buigen waarheen Hij wil en ze in te binden, zo dikwijls Hij wil. Er zijn zeer veel en zeer duidelijke beloften, die ervan getuigen, dat de bijzondere voorzienigheid Gods waakt voor het heil van de gelovigen: "Werp uw zorg op de Heere, en Hij zal u onderhouden, en Hij zal nooit toelaten, dat de rechtvaardige wankele" (Ps. 55:23); "want Hij zorgt voor ons" (1 Petrus 5:7). "Die in de schuilplaats des Allerhoogsten woont, zal verkeren in de bescherming van de God des hemels." (Ps. 91:1). "Die ulieden aanraakt, raakt mijn oogappel aan" (Zach. 2:8). "Ik zal uw schild zijn, een metalen muur; ik zal weerstaan, die u weerstaan" (Jes. 26:1). "Ook indien een moeder haar kinderen zou vergeten, zo zal ik toch u niet vergeten" (Jes. 49:15). Ja zelfs is dit het voornaamste doel in de Bijbelse geschiedenissen, dat ze leren, dat de wegen van de heiligen met zo grote naarstigheid door de Heere bewaakt worden, dat ze zelfs hun voet niet aan een steen stoten. Zoals dus terecht kort tevoren door ons verworpen is de mening van hen, die een algemene voorzienigheid Gods verzinnen, welke zich niet tot de zorg van ieder schepsel in het bijzonder vernedert, zo moeten we ons toch vooral deze bijzondere zorg jegens ons voor de geest houden. Daar om, wanneer Christus verzekerd heeft (Matth. 10:29) e.v., dat zelfs niet het allergeingste musje op de aarde valt zonder de wil des Vaders, voegt Hij daaraan terstond toe, dat wij het er voor mogen houden, dat, naarmate wij meer waarde hebben dan de mussen, God ook met des te meer zorg voor ons zorgt, en die zorg strekt Hij zover uit, dat wij mogen vertrouwen, dat de haren van ons hoofd geteld zijn. Wat kunnen wij anders wensen, indien zelfs niet één haar van ons hoofd kan vallen tenzij met zijn wil? Ik spreek niet alleen van het menselijk geslacht; maar omdat God zich de kerk tot woonplaats gekozen heeft, is het niet twijfelachtig, of Hij toont door bijzondere bewijzen zijn vaderlijke zorg in het besturen van haar.

Boek I hoofdstuk XVII : 7

Waarheen en op welk doel deze leer gericht moet worden, opdat er voor ons nut in gelegen zij.

7. Door deze beloften en voorbeelden versterkt, zal een dienstknecht Gods daaraan toevoegen de getuigenissen, die leren, dat alle mensen onder zijn macht staan, hetzij dat hun gemoederen

gewonnen worden, hetzij de boosheid bedwongen moet worden, opdat ze geen schade toebrengt. Want het is de Heere, die ons genade schenkt, niet alleen bij hen, die ons goed gezind zijn, maar ook in de ogen van de Egyptenaren; de boosheid echter onzer vijanden weet Hij op verschillende wijzen te breken. Want soms ontnemt Hij hun het verstand, opdat ze niets, dat gezond en verstandig is, kunnen begrijpen: zoals Hij Satan zendt om de mond van alle profeten met leugen te vervullen, om Achab te bedriegen (1 Kon. 22:22). Rehabeam verdwaast Hij door de raad van de jongelingen, opdat hij door zijn eigen dwaasheid van het koninkrijk beroofd worde (1 Kon. 12:10, 15). Soms, wanneer Hij hun het verstand laat behouden, verschrikt en beangstigt Hij hen zo, dat ze niet willen volvoeren wat ze van plan waren. Soms ook, wanneer Hij hun toegestaan heeft te pogen datgene, waartoe hun lust en woede hen aanspoorde, breekt Hij hun aandrift op het juiste ogenblik af, en laat niet toe, dat hun onderneming ten einde toe voortgaat. Zo heeft Hij de raad van Achitofel, die tot Davids ondergang gestrekt zou hebben, voor de tijd te niet gemaakt (2 Sam. 17:7, 14). Zo zorgt Hij er voor alle schepselen te besturen tot het nut en heil van de zijnen, ja ook de duivel zelf, die, naar we zien, niets tegen Job durfde ondernemen zonder zijn toelating en bevel (Job 1:12). Op deze kennis volgt noodzakelijk zowel dankbaarheid in voorspoed, als lijdzaamheid in tegenspoed en ook voor de toekomst een ongelofelijke onbekommerdheid. al wat dus voorspoedig en naar zijn wens gaat, zal de dienaar Gods geheel beschouwen als ontvangen van God, hetzij hij door de dienst van mensen zijn weldadigheid ondervonden heeft, hetzij hij door de onbezielde schepselen geholpen is. Want aldus zal hij in zijn geest overleggen: voorzeker is het de Heere, die hun harten tot mij geneigd heeft, en ze aan mij verbonden heeft, om de werktuigen te zijn van zijn goedertierenheid jegens mij. Wanneer er een overvloed van vruchten is, zal hij bedenken, dat het de Heere is, die de hemel gehoor geeft opdat de hemel de aarde gehoor geeft, en ook die haar vruchten gehoor geeft; in andere dingen zal hij niet twifelen, dat het alleen Gods zegen is, waardoor alles voorspoedig gemaakt wordt; en door zoveel zaken vermaand, zal hij niet ondank baar kunnen zijn.

Boek I hoofdstuk XVII : 8

Waarheen en op welk doel deze leer gericht moet worden, opdat er voor ons nut in gelegen zij.

8. Indien hem enige tegenspoed overkomt, ook dan zal hij terstond zijn geest tot God opheffen, wiens hand zeer machtig is om ons lijdzaamheid en een kalme matiging van het gemoed in het hart te geven. Als Jozef niet verder was gegaan dan het inzien van de trouweloosheid zijner broeders, had hij nooit een broederlijke gezindheid jegens hen kunnen verkrijgen. Maar aangezien hij zijn hart tot de Heere richtte, vergat hij het onrecht en neigde zich tot zachtmoedigheid en toegevendheid, zodat hij zelfs zijn broeders troostte en zeide: "Niet gij zijt het, die mij naar Egypte verkocht hebt, maar door Gods wil ben ik voor u uitgezonden, om u bij het leven te behouden. Gij hebt wel kwaad tegen mij gedacht, doch de Heere heeft dat ten goede gewend" (Gen. 45:7, 8) (Gen. 50:20). Indien Job zich tot de Chaldeeën gewend had, door wie hij gekweld werd, dan zou hij terstond tot wraak ontstoken zijn; maar omdat hij tegelijkertijd Gods werk erkent, troost hij zich met die zeer schone uitspraak: "De Heere heeft gegeven, de Heere heeft genomen, de naam des Heeren zij geloofd" (Job 1:21). Zo ook indien David, toen hij door Simei met scheldwoorden en stenen werd aangerand, zijn ogen gericht had op de mens, zou hij de zijnen aangevuurd hebben tot vergelding; maar omdat hij begrijpt, dat Simei niet handelt zonder de beweging des Heeren, stemt hij hen veeleer zacht. "Laat hem, " zegt hij (2 Sam. 16:10), "want de Heere heeft hem bevolen te vloeken." Met diezelfde teugel weerhoudt hij elders de onmatigheid zijner smart:

"Ik heb gezwezen en ben verstomd, " zegt hij (Ps. 39:10) "want Gij, de Heere, hebt het gedaan." Indien er geen krachtadiger middel is tegen toorn en ongeduld, dan heeft zeker geen geringe vordering gemaakt hij, die in dezen dele Gods voorzienigheid heeft leren overdenken, zodat hij steeds zijn geest tot deze gedachte kan terugroepen: "De Heere heeft het gewild, daarom moet ik het dragen; niet alleen omdat ik mij niet mag tegenkanten, maar ook omdat Hij niets wil dan wat rechtvaardig en heilzaam is." De hoofdzaak komt hierop neer, dat wij, wanneer we onrechtvaardig door mensen gekwetst zijn, hun slechtheid laten voor wat ze is (want zij zou niet anders doen dan onze smart heviger maken en ons gemoed prikkelen tot wraak) en bedenken om op te klimmen tot God en te leren voor zeker aan te nemen, dat door zijn rechtvaardige beschikking toegelaten en toegezonden is al hetgeen de vijand misdadig jegens ons bedreven heeft. Om ons te weerhouden van het vergelden van onrecht, wijst Paulus er verstandig op (Ef. 6:12), dat wij de strijd niet hebben met vlees en bloed, maar met een geestelijke vijand, de duivel, opdat wij ons ten strijde zouden bereiden. Maar dit is een zeer nuttige vermaning tot het doen bedaren van alle driften des toorns, dat God zowel de duivel als alle bozen wapent tot de strijd en zit als een kamprechter om onze lijdzaamheid te oefenen. Indien de rampen en ellenden, die ons drukken, zonder toedoen van mensen ons overkomen, laat dan de leer van de wet ons in de herinnering komen, (Deut. 28:2) e.v. dat alle voorspoed uit de bron van Gods zegening vloeit; dat alle tegenspoeden zijn vervloekingen zijn; en laat die vreselijke aanzegging ons verschrikken (Lev. 26:23): "Indien gij roekeloos tegen mij wandelt, dan zal ook ik roekeloos tegen u wandelen." Door die woorden wordt onze slapheid bestraft, wanneer wij naar het algemeen gevoelen des vleses menen, dat vooren tegenspoed toevallig zijn en niet door Gods weldaden tot zijn dienst worden aangespoord noch door zijn tuchtiging geprikkeld worden tot het herwinnen van een juist inzicht. Dit is ook de reden, waarom Jeremia en Amos (Klaagl. 3:38) (Amos 3:6) de Joden berispten, omdat ze meenden, dat zowel het goede als het kwade geschiedde zonder Gods bevel. Daarop slaat ook de prediking van Jesaja (Jes. 45:7): "Ik formeer het licht, en schep de duisternis, Ik maak de vrede en schep het kwaad, Ik, de Heere, doe al deze dingen."

Boek I hoofdstuk XVII : 9

Waarheen en op welk doel deze leer gericht moet worden, opdat er voor ons nut in gelegen zij.

9. En toch zal intussen een vroom man de ogen niet sluiten voor de meer ondergeschikte oorzaken. Immers omdat hij hen, van wie hij een weldaad ontvangen heeft, zal houden voor dienaars van Gods goedheid, zal hij hen daarom niet voorbijgaan, alsof zij door hun vriendelijkheid geen dank verdiend hadden; maar hij zal zich van harte aan hen verplicht gevoelen en gaarne zijn verplichting erkennen, en zijn best doen om naar vermogen en omstandigheden dank te vergelden. Eindelijk: hij zal God in de ontvangen weldaden eren en Hem prijzen, als de voornaamste Schenker; maar de mensen zal hij eren als zijn dienaren en hij zal, zoals het ook is, begrijpen, dat hij door Gods wil verbonden is aan hen, door wier hand God hem heeft willen beweldadigen. Als hij door onachtzaamheid of onverstandigheid enig verlies geleden heeft, zal hij wel bij zichzelf vaststellen, dat dit geschied is onder Gods wil, maar ook zal hij het zichzelf toerekenen. Indien iemand door een ziekte weggenomen is, die hij, hoewel hij hem krachtens zijn ambt had moeten verzorgen, onachtzaam behandeld heeft, dan zal hij, ofschoon hij zeer goed weet, dat de gestorvene tot de grens gekomen was, die hij niet kon overschrijden, toch daarom zijn eigen zonde niet lichter inzien; maar omdat hij zijn ambt jegens hem niet trouw waargenomen heeft, zal hij het zo beschouwen, alsof hij door de schuld van zijn nalatigheid omgekomen was. Veel minder zal hij, wanneer bij het bedrijven

van moord of diefstal bedrog en boos opzet aanwezig geweest is, dat verontschuldigen onder het voorwendsel van Gods voorzienigheid, maar in dezelfde daad zal hij de rechtvaardigheid Gods en de slechtheid van de mens, gelijk die beide zich duidelijk openbaren, wel onderscheiden beschouwen. Maar vooral ten aanzien van de toekomst zal hij rekening houden met lagere oorzaken van deze aard. Want hij zal het rekenen tot Gods zegeningen, wanneer hij geen gebrek heeft aan de menselijke hulp, die hij nodig heeft tot zijn behoudenis; daarom zal hij niet traag zijn in het nemen van besluiten en zich niet slap aanstellen bij het inroepen van de hulp van hen, van wie hij ziet, dat ze in staat zijn hem te helpen; maar bedenkend, dat hem door de Heere ter hand gesteld wordt al wat de schepselen hem kunnen verlenen, zal hij die schepselen, als wettelijke werktuigen van de Goddelijke voorzienigheid, tot zijn gebruik aanwenden. En, ofschoon hij er onzeker van is, welke afloop de zaken zullen hebben, die hij onderneemt (behalve dat hij weet, dat de Heere in alles voor zijn welzijn zal zorgen), zal hij met ijver streven naar datgene, waarvan hij meent, dat het voor hem nuttig is, voorzover hij het met zijn verstand en geest kan bereiken. Maar toch zal hij bij het nemen van zijn besluiten zich niet laten drijven door zijn eigen zin; maar hij zal zich aanbevelen en toevertrouwen aan de wijsheid Gods, opdat hij door haar leiding tot het juiste doel gebracht worde. Verder zal zijn vertrouwen niet zo op uiterlijke hulpmiddelen steunen, dat, indien zij er zijn, hij op hen zich onbekommerd verlaat, en indien ze er niet zijn, hij angstig is, alsof hij in de steek gelaten is. Want hij zal zijn geest steeds zich doen vastklemmen aan Gods voorzienigheid alleen en niet toelaten, dat hij door de overweging van de tegenwoordige dingen er van wordt afgebracht op haar de blik gevestigd te houden. Zo geeft Joab, ofschoon hij erkende, dat de afloop van de strijd staat ter beoordeling Gods en in zijn hand berust, zich toch niet aan luiheid over, maar hij volbrengt ijverig wat zijn roeping is; aan de Heere echter laat hij het over de uitkomst te besturen. "Laat ons sterk zijn, " zegt hij (2 Sam. 10:12) "voor ons volk en voor de steden onzes Gods; de Heere nu doe wat goed is in zijn ogen." Dezelfde kennis zal ons, vrij van roekeloosheid en verkeerd vertrouwen, aandrijven tot het voortdurend aanroepen van God; en ook zal ze onze zielen door goede hoop schragen, zodat wij niet aarzelen onbekommerd en flink de gevaren te verachten, die ons omringen.

Boek I hoofdstuk XVII : 10

Waarheen en op welk doel deze leer gericht moet worden, opdat er voor ons nut in gelegen zij.

10. Hierin echter openbaart zich het onwaardeerbare geluk van een vroom gemoed. Ontelbaar zijn de rampen, die het menselijk leven belagen, en die met even zovele doden dreigen. Om bij onszelve te blijven: daar het lichaam een vergaderplaats is van duizend ziekten, ja de oorzaken van de ziekten in zich besloten houdt en koestert, kan de mens zich niet bewegen, of hij draagt vele gedaanten van zijn verderf met zich en leidt een leven, dat in zekere zin met de dood verbonden is. Want wat zou men anders kunnen zeggen, daar men het niet koud of warm kan hebben zonder gevaar? Verder, waarheen ge u ook wendt, is niet alleen alles wat om u is, weinig te vertrouwen, maar het dreigt schier openlijk en schijnt u een onmiddellijke dood te willen aandoen. Bestijg een schip: ge zijt één schrede van de dood verwijderd. Zit te paard: met het uitglijden van één poot komt uw leven in gevaar. Wandel door de straten van de stad: zoveel pannen als er op de daken zijn, aan evenveel gevaren zijt ge blootgesteld. Indien er een ijzeren voorwerp in uw hand of in die van uw vriend is, de schade is nabij. Alle wilde dieren, die ge ziet, zijn gewapend tot uw verderf. Wanneer gij uw best doet u in te sluiten in een wel ommuurde tuin, waar niets dan liefelijkheid zich aan u voordoet, dan houdt zich daar soms een slang schuil. Uw huis, dat onafgebroken onderworpen is aan brandgevaar,

bedreigt u overdag met armoede, 's nachts zelfs met verstikking. Daar de akker blootgesteld is aan hagel, rijp, droogte en andere kwade invloeden van het weer, dreigt hij u met onvruchtbaarheid en als gevolg daarvan met hongersnood. Ik spreek nu niet van vergiftigingen, belagingen, plunderingen, openlijk geweld, die ons deels thuis omringen, deels op reis achtervolgen. Moet de mens temidden van deze benauwingen niet allerellendigst zijn, daar hij in het leven als een half dode angstig en beklemd ademt, evenalsof er voortdurend een zwaard dreigend boven zijn hals hing? Ge zult zeggen, dat dat alles zelden gebeurt, of in ieder geval niet altijd, en dat het niet allen overkomt, en nooit alles tegelijk. Ik stem dat toe: maar daar we door anderer voorbeeld er aan herinnerd worden, dat het ook ons overkomen kan en dat ons leven niet in hoger mate vrij behoeft te blijven dan het hunne, moeten wij wel vrezen en er bang voor zijn, alsof het ons overkomen zal. Wat kunt gij dan bedenken, dat ellendiger is dan zulk een angst? Daar komt bij, dat het niet vrij van Godslastering is, als men zegt, dat Hij de mens, het edelste van de schepselen, blootgesteld heeft aan alle mogelijke blinde en roekeloze slagen van de fortuin. Maar het is mijn bedoeling hier slechts te spreken over de ellende van de mens, die hij zal gevoelen, wanneer hij gesteld wordt onder de heerschappij van de fortuin.

Boek I hoofdstuk XVII : 11

Waarheen en op welk doel deze leer gericht moet worden, opdat er voor ons nut in gelegen zij.

11. Maar wanneer het licht van de Goddelijke voorzienigheid eenmaal de vrome mens toegestraald heeft, dan wordt hij niet slechts van de uiterste angst en van de vrees, waardoor hij tevoren gedrukt werd, maar van elke zorg verlicht en bevrijd. Want zoals hij terecht huivert voor de fortuin, zo durft hij zich onbekommerd aan God toevertrouwen. Dit is, zeg ik, zijn troost, dat hij inziet, dat de hemelse Vader alles zo onder zijn macht heeft, zo door zijn heerschappij en wil regeert en zo door zijn wijsheid bestuurt, dat niets voorvalt dan naar zijn beschikking. Dat hij verder onder zijn trouwe hoede is genomen, aan de zorg van de engelen toevertrouwd en dat hij niet getroffen kan worden door de schade van water, noch van vuur, noch van ijzer dan voorzover het God, de Bestuurder, behaagt hun plaats te geven. Want zo zingt de Psalm (Ps. 91:3) e.v.: "Want Hij zal u redden van de strik des vogelvangers, van de verderfelijke pestilentie; Hij zal u dekken met zijn vlerken, en onder zijn vleugelen zult gij betrouwen; zijn waarheid zal een rondas zijn; gij zult niet vrezen voor de schrik des nachts, voor de pijl, die des daags vliegt, voor de pestilentie, die in de donkerheid wandelt, voor het verderf, dat op de middag verwoest enz." Daaruit rijst ook in de heiligen op het vertrouwen om te roemen: "De Heere is mijn Helper, ik zal niet vrezen, wat het vlees mij doet. De Heere is mijn Beschermmer, wat zal ik vrezen? Ofschoon mij een leger belegerde, ofschoon ik wandelde in het midden van de schaduw des doods, ik zou niet ophouden, het goede te hopen" (Ps. 118:6) (Ps. 27:3) (Ps. 56:5) e.a.. Vanwaar hebben zij dat, vraag ik u, dat hun nooit hun gerustheid ontnomen wordt, anders dan daarvandaan dat, waar de wereld voor het uiterlijk zo maar schijnt voort te wentelen, zij weten, dat de Heere overal werkzaam is en dat zij vertrouwen, dat zijn werk voor hen heilzaam zal zijn? Verder, indien hun heil of door de duivel of door boze mensen wordt aangevallen, moeten ze terstond bezwijken, tenzij ze versterkt worden door de herinnering aan en de overdenking van de voorzienigheid. Maar wanneer zij zich te binnen brengen, dat de duivel en de ganse bende van de goddelozen zo in alle opzichten door de hand Gods, als door een teugel, in toom gehouden worden, dat ze geen enkele misdaad tegen ons kunnen beramen, en wanneer ze die beramen, haar niet kunnen ondernemen, en wanneer ze haar ook al ondernemen, tot het volbrengen geen vinger kunnen

verroeren, behalve voorzover Hij het gedooft, ja behalve voorzover Hij het beveelt, en dat ze niet slechts met zijn boeien gebonden en zo vastgehouden worden, maar ook door zijn toom gedwongen worden gehoorzaamheid te betonen: dan hebben zij stof te over om zich te troosten. Want evenals het des Heeren werk is hun woede te wapenen, en te wenden en te sturen, waarheen Hij wil, zo is het ook zijn werk de maat en de grens vast te stellen, opdat ze niet naar hun lust, al te losbandig zouden opspringen. En steunend op die overtuiging zegt Paulus, nadat hij op de ene plaats gezegd had, dat zijn reis door Satan verhinderd was, op de andere, dat ze afhing van de toelating Gods (1 Thess. 2:18) (1 Kor. 16:7). Had hij alleen gezegd, dat er een verhindering geweest was van de kant van Satan, dan zou het de schijn gehad hebben, dat hij hem te grote macht schonk, alsof het aan hem stond ook de raadslagen Gods omver te werpen; nu hij echter God stelt als de rechter, van wiens toelating alle reizen afhangen, toont hij tevens aan, dat Satan niets kan bereiken dan door Gods wil, wat hij ook op touw zet. Evenzo David (Ps. 31:16); want vanwege de velerlei veranderingen, waardoor het leven van de mensen voortdurend gewenteld en als het ware omgedraaid wordt, trekt hij zich terug in deze schuilplaats, dat hij zegt, dat zijn tijden in Gods hand zijn. Hij had kunnen zeggen: de loop des levens, of: de tijd, in het enkelvoud; maar door het woord tijden wil hij uitdrukken, dat, hoe onstandvastig de toestand van de mensen ook is, toch de wisselingen, die af en toe plaats vinden, van Godswege worden bestuurd. Daarom worden Rezin en de koning van Israël, die hun krachten verenigd hadden tot de ondergang van Juda en daarom fakkels schenen, aangestoken om het land te vernielen en te verteren, door de profeet rokende vuurbranden genoemd (Jes. 7:1, 4), die niet dan een weinig rook konden uitademen. Zo wordt Farao, toen hij door zijn macht en kracht en de menigte zijner troepen voor allen vreeswekkend was, zelf met een zeemonster vergeleken en zijn troepen met vissen (Ez. 29:4). Daarom kondigt God aan, dat Hij de veldheer en zijn leger met zijn haak zal vangen en trekken, waarheen Hij wil. Tenslotte, om niet langer hierbij te blijven stilstaan, zal men, wanneer men er op let, gemakkelijk inzien, dat het toppunt van alle ellenden gelegen is in het niet kennen van de voorzienigheid; maar dat het hoogste geluk gelegen is daarin, dat men haar kent.

Boek I hoofdstuk XVII : 12

Waarheen en op welk doel deze leer gericht moet worden, opdat er voor ons nut in gelegen zij.

12. Over de voorzienigheid Gods zou, voorzover dienstig is tot een grondig onderricht en vertroosting van de gelovigen (want om de nieuwsgierigheid van ijdele mensen te voldoen kan niets genoeg zijn, en het is ook niet te wensen dat hun genoeg gedaan wordt) genoeg gezegd zijn, indien niet enige weinige plaatsen in de weg stonden, die, in tegenstelling met hetgeen boven gezegd is, er op schijnen te wijzen, dat Gods raad niet vast en bestendig is, maar veranderlijk naar de toestand van de lagere dingen. In de eerste plaats wordt enige malen melding gemaakt van Gods berouw, zo, dat het Hem berouwde, dat Hij de mens geschapen had (Gen. 6:6); dat Hij Saul tot koning gemaakt had (1 Sam. 15:11), dat Hij berouw zou hebben over het kwaad, dat Hij zijn volk dacht aan te doen, zodra als Hij van enige bekering zou merken (Jer. 18:18). Vervolgens wordt verhaald van het te niet doen van enige besluiten, die hij genomen had. Door Jona had hij de bewoners van Ninevé aangezegd, dat Ninevé na verloop van veertig dagen zou vergaan, en toch is Hij spoedig door hun berouw tot een zachter oordeel geneigd (Jona 3:4, 10). Aan Hizkia had Hij door de mond van Jesaja de dood aangekondigd; maar door zijn tranen en gebeden is hij er toe gebracht die uit te stellen (Jes. 38:1, 5) (2 Kon. 20:1, 5). Hieraan ontleen velen een bewijs voor de opvatting dat God niet

door een eeuwig besluit de zaken van de mensen heeft vastgesteld; maar dat Hij, al naarmate ieders verdiensten zijn, of al naar Hij billijk en recht oordeelt, voor ieder jaar, iedere dag en ieder uur dit of dat vaststelt. Wat betreft het berouw moeten wij dit voor zeker houden, dat het evenmin in God plaats heeft als onwetendheid, of dwaling of onmacht. Want indien niemand willens en wetens zichzelf in de noodzakelijkheid brengt om berouw te hebben, zullen wij God geen berouw toeschrijven zonder dat we zeggen, dat Hij óf de toekomst niet kent, óf haar niet kan ontkomen, óf dat Hij onbekookt en onbedachtzaam zich stort in een besluit, waarover Hij terstond berouw heeft. Maar dit is zover van de zin des Heiligen Geestes, dat Hij, wanneer Hij melding maakt van berouw, loochent, dat God zich door berouw laat leiden, omdat Hij niet een mens is, dat Hem iets zou kunnen berouwen (1 Sam. 15:29). En het is opmerkenswaard, dat in hetzelfde hoofdstuk beide zo saamgevoegd worden, dat een vergelijking de schijn van tegenstrijdigheid uitnemend opheft. De verandering wordt figuurlijk medegedeeld met de woorden, dat het God berouwde, dat Hij Saul tot koning gemaakt had. Een weinig verder wordt er aan toegevoegd: "Hij zal niet liegen, die de overwinning van Israël is, en Hij zal zich niet door berouw laten buigen; want Hij is geen mens, dat Hem iets berouwen zoude." En met die woorden wordt openlijk en zonder figuurlijke spreekwijze zijn onveranderlijkheid verzekerd. Dus is het zeker, dat de ordening Gods in het besturen van de menselijke zaken eeuwig is en boven alle berouw verheven. En opdat zijn standvastigheid niet twijfelachtig zou zijn, zijn ook zijn tegenstanders gedwongen daarvan getuigenis af te leggen. Want Bileam is, zelfs tegen zijn wil, er toe moeten komen deze woorden uit te spreken: "God is geen man, dat Hij liegen zou, noch eens mensen kind, dat Hij veranderen zou; het is niet mogelijk, dat Hij niet doet al wat Hij gezegd heeft, en niet vervult al wat Hij gesproken heeft." (Num. 23:19).

Boek I hoofdstuk XVII : 13

Waarheen en op welk doel deze keer gericht moet worden, opdat er voor ons nut in gelegen zij.

13. Wat bedoelt dan dat woord berouw? Wel, hetzelfde dat alle andere spreekwijzen bedoelen, die ons God op menselijke wijze beschrijven. Want omdat onze zwakheid niet kan reiken tot zijn hoogheid, moet de beschrijving, die ons van Hem gegeven wordt, neerdalen tot de mate van ons verstand, om door ons begrepen te worden. En nu is dit de wijze waarop ze neerdaalt, dat zij Hem ons zo uitbeeldt, niet als Hij in zichzelf is, maar als Hij door ons wordt gevoeld. Hoewel Hij generlei gemoedsaandoening heeft, getuigt Hij, dat Hij toornst tegen de zondaars. Zoals we dus, wanneer we horen, dat God vertoornd is, ons niet een of andere beroering in Hem moeten voorstellen, maar veeleer in 't oog moeten houden, dat deze zegswijze aan ons gevoel ontleend is, omdat God het gelaat van een toornige en verborgene schijnt te hebben, zo dikwijls als Hij zijn oordeel voltrekt: zo moeten wij ook geen andere opvatting hebben bij het woord berouw, dan een verandering van zijn daden; want de mensen plegen door het veranderen hunner daden te betuigen, dat ze hun mishagen. Aangezien dus alle verandering onder de mensen de verbetering is van datgene, dat mishaaft, en de verbetering voortkomt uit berouw, daarom wordt door middel van het woord berouw aangeduid, wat God in zijn werken verandert; inmiddels wordt noch zijn plan, noch zijn wil gewijzigd, noch zijn gezindheid veranderd; maar wat Hij van eeuwigheid af voorzien, goedgekeurd en besloten had, daarmee gaat Hij onafgebroken in één lijn door, al lijkt het voor de ogen van de mensen een onverwachte verandering.

Boek I hoofdstuk XVII : 14

Waarheen en op welk doel deze leer gericht moet worden, opdat er voor ons nut in gelegen zij.

14. Ook wanneer de heilige geschiedenis verhaalt, dat de bewoners van Ninevé de ondergang, die reeds afgekondigd was, werd kwijtgescholden en dat Hizkia's leven, hoewel de dood hem aangezegd was, werd verlengd, dan toont zij daarmee niet aan dat de besluiten Gods zijn te niet gedaan. Wie dat zo opvatten, hebben geen kijk op zulke aanzeggingen; want ofschoon ze slechts in stellige zin spreken, zal men juist uit de afloop begrijpen, dat ze een stilzwijgende voorwaarde in zich bevatten. Want waarom zond de Heere Jona tot de Ninevieten, om hun de ondergang van de stad aan te zeggen? Waarom kondigde Hij door Jesaja aan Hizkia de dood aan? Want Hij had zowel hen als ook deze kunnen doen ontkomen zonder dat hun de ramp gemeld was. Zijn bedoeling was dus een andere, dan dat ze, van te voren kennis dragend van hun dood, die van verre zouden zien aankomen. Ongetwijfeld wilde Hij niet, dat ze omkwamen; maar dat ze zich zouden beteren, opdat ze niet zouden omkomen. Dat dus Jona profeteert, dat Nineve na veertig dagen zal vergaan, geschiedt met de bedoeling, dat het niet zou vergaan. Dat voor Hizkia de hoop op een langer leven afgesneden wordt, geschiedt met de bedoeling, dat hij een langer leven zou verkrijgen. Wie ziet dan niet, dat de Heere door dergelijke bedreigingen hen, die Hij verschrikte, heeft willen opwekken tot bekering, opdat zij aan het oordeel zouden ontkomen, dat zij door hun zonden verdiend hadden? Indien dit juist is, dan brengt de aard van de dingen ons ertoe, dat wij in een blote bedreiging een stilzwijgende voorwaarde vernemen. En dat wordt ook door gelijke voorbeelden bevestigd. Wanneer de Heere koning Abimelech bestraft, omdat hij aan Abraham zijn vrouw ontnomen had, gebruikt Hij deze woorden (Gen. 20:3): "Zie gij zult sterven om van de vrouwe wil, die gij genomen hebt, want zij is met een man getrouwd." Nadat hij zich echter verontschuldigd heeft, spreekt Hij aldus: "Geef de vrouw weer aan de man, want hij is een profeet en hij zal voor u bidden, opdat gij leeft; maar zo gij haar niet weergeeft, weet, dat gij voorzeker sterven zult, gij en al wat gij hebt" (Gen. 20:7). Ziet ge wel, dat God door de eerste aankondiging het gemoed van Abimelech heftig schokt, om hem aan te sporen tot verbetering; maar dat Hij door de tweede zijn wil duidelijk ontvouwt? Aangezien het met de andere plaatsen evenzo staat, moet gij daaruit niet opmaken, dat aan het vorige besluit des Heeren iets te kort gedaan is, omdat Hij te niet gedaan heeft, wat Hij afgekondigd had. Want de Heere baant veeleer de weg voor zijn eeuwige verordening, wanneer Hij, door straf aan te kondigen, hen, die Hij wil sparen, tot bekering maant, dan dat Hij iets verandert in zijn wil, of zelfs in zijn woorden; behalve, dat Hij niet van lettergreep tot lettergreep uitdrukt, wat men toch gemakkelijk kan begrijpen. Want het woord van Jesaja (Jes. 14:27) moet waar blijven: "De Heere van de heerscharen heeft het besloten en wie zal het kunnen breken? Zijn hand is uit gestrekt en wie zal ze keren?"

Boek I hoofdstuk XVIII : 1

Dat God zo gebruik maakt van de dienst van de goddelozen en hun gemoed neigt tot het uitvoeren zijner oordelen, dat Hij zelf rein blijft van elke smet.

1. Naar aanleiding van andere plaatsen, waar gezegd wordt, dat God Satan zelf en alle verworpenen naar zijn goeddunken buigt en trekt, doet zich een moeilijker vraagpunt voor. Want hoe Hij, wanneer Hij door middel van hen handelt, door hun misdrijf niet besmet wordt,

ja hoe Hij bij een gemeenschappelijk werk van alle schuld vrij blijft en toch zijn dienaren rechtvaardig veroordeelt, kan het verstand van de mens ternauwernood begrijpen. Hieruit is de onderscheiding gevonden tussen doen en toelaten: want deze knoop scheen velen onontwarbaar toe, dat de Satan en alle goddelozen zo onder de macht en heerschappij van God staan, dat Hij hun boosheid leidt tot het doel, dat Hem goeddunkt en hun snoodheden gebruikt om zijn oordelen uit te voeren. En misschien zou de bescheidenheid van hen, die afgeschrikt worden door de schijn van ongerijmdheid, te verontschuldigen zijn, als ze maar niet verkeerdelijk poogden door de bescherming van leugen de rechtvaardigheid Gods van elk ongunstig merkteken te bevrijden. Het schijnt ongerijmd, dat met de wil en op het bevel van God een mens verblind wordt, die terstond voor zijn blindheid gestraft zal worden. Aarzelend zoeken ze dus deze uitvlucht, dat dit slechts gebeurt onder Gods toelating, maar niet ook met zijn wil. Maar doordat God zelf openlijk uitspreekt, dat Hij het doet, versmaadt Hij deze uitvlucht. Dat echter de mensen niets doen dan door de verborgen wil Gods, en niets bij overleg doen, dan wat Hij zelf reeds bij zich besloten heeft, en door zijn verborgen leiding vaststelt, wordt door talloze en duidelijke getuigenissen bewezen. Wat wij te voren aanhaalden uit de Psalm (Ps. 115:3), dat God doet al wat Hij wil, heeft voorzeker betrekking op alle handelingen van de mensen. Indien God de zekere beschikker is van oorlog en vrede, zoals daar gezegd wordt, en dat wel zonder enige uitzondering, wie zal dan durven zeggen, dat de mensen zonder zijn weten of bemoeienis door een blinde beweging zomaar voortgedreven worden? Maar in de bijzondere voorbeelden zal meer licht aanwezig zijn. Uit het eerste hoofdstuk van Job weten wij, dat Satan zich voor God stelt om zijn bevelen te ontvangen evengoed als de engelen, die uit eigen beweging gehoorzamen; wel op verschillende wijze en met andere bedoeling, maar toch is duidelijk, dat hij niets kan aangrijpen dan met de wil Gods. En ofschoon dan gesproken schijnt te worden van een blote toelating, om de heilige man aan te tasten, maken wij toch hieruit, dat de woorden (Job 1:21): "De Heere heeft gegeven, de Heere heeft genomen, zoals het Gode behaagde, zo is het geschied" waarachtig zijn, op, dat God de bewerker is geweest van die beproeving, waarvan Satan en de misdadige rovers de dienaren geweest zijn. De Satan legt het er op toe de heilige man door wanhoop tot razernij te brengen: de Sabeërs snellen wreed en goddeloos toe om eens anders goederen te roven. Job erkent, dat hij van Godswege beroofd is van al zijn rijkdommen en dat hij arm geworden is, omdat het God zo behaagde. Dus wat ook de mensen doen, of Satan zelf, God houdt toch het roer in handen, om hun pogingen te wenden tot het uitvoeren van zijn oordelen. God wil, dat de trouweloze koning Achab bedrogen wordt: de duivel biedt zijn dienst daartoe aan; hij wordt gezonden met een bepaalde opdracht, namelijk om een leugengeest te zijn in de mond van alle profeten (1 Kon. 22:20) e.v.. Indien de verblindings en de zinneloosheid van Achab Gods oordeel is, dan verdwijnt het verzinsel van blote toelating; want het zou belachelijk zijn, dat de rechter slechts toeliet, en niet ook besloot wat hij wilde, dat gebeurde, en zijn dienaren de volvoering opdroeg. De Joden hebben zich voorgenomen Christus te verdelgen; Pilatus en de soldaten zijn hun razende lust ter wille. En toch bekennen de discipelen in hun plechtig gebed, dat alle goddelozen niets gedaan hebben, dan wat de hand en raad Gods besloten hadden (Hand. 4:28). Zoals Petrus reeds tevoren gepredikt had, dat Christus door de bepaalde raad en voorkennis Gods overgegeven was om gedood te worden (Hand. 2:23); alsof hij zeide, dat God (voor wie niets van den beginne af verborgen geweest is) willens en wetens vastgesteld heeft, wat de Joden ten uitvoer gebracht hebben. Gelijk hij elders (Hand. 3:18) herhaalt: "God, die door al zijn profeten tevoren verkondigd heeft, dat de Christus lijden zou, heeft dat alzo vervuld." Door een bloedschendige vereniging volbrengt Absalom, zijn vaders legerstede bevlekkend, een verfoeilijke schanddaad (2 Sam. 16:22); maar toch spreekt God het uit, dat dit zijn werk is. Want de woorden luiden aldus (2 Sam. 12:12): "Gij hebt het in het verborgen gedaan, maar ik zal het openlijk doen, en voor deze zon." Jeremia verklaart (Jer. 50:25), dat al de wreedheid, die de

Chaldeeën in Juda uitoefenen, Gods werk is. Daarom wordt Nebucadnezar Gods dienaar genoemd. Op verscheiden plaatsen roept God uit, dat door zijn sissen, door de klank van zijn bazuin, door zijn gebod en bevel de goddelozen ten oorlog worden aangezet; de Assyriër noemt Hij de roede zijns toorns en de bijl, die Hij hanteert (Jes. 5:26) (Jes. 10:5 enz.) De val van de heilige stad en de verwoesting van de tempel noemt Hij zijn werk. Hoewel David niet mort tegen God, maar bekent, dat Hij een rechtvaardig rechter is, erkent hij toch dat de vloeken van Simei voortkomen uit zijn bevel (2 Sam. 16:10). "De Heere", zegt hij, "heeft hem bevolen te vloeken." Meermalen komen wij het in de gewijde geschiedenis tegen, dat al wat gebeurt van de Heere uitgaat, zoals de afval van de tien stammen, de ondergang van de zonen van Eli en zeer veel van dergelijke gevallen. Zij, die een weinig geoefend zijn in de Schrift, zien, dat ik slechts weinig voorbeelden uit vele aanhaal, ter wille van de korthed; maar daaruit is toch meer dan voldoende duidelijk, dat zij bazelen en dwaas zijn, die in de plaats van Gods voorzienigheid de blote toelating stellen, alsof Hij, op een uit kijkpunt zittend, de toevallige afloop afwachtte, en zo zijn oordelen afhingen van het goeddenken van de mensen.

Boek I hoofdstuk XVIII : 2

Dat God zo gebruik maakt van de dienst van de goddelozen en hun gemoed neigt tot het uitvoeren zijner oordelen, dat Hij zelf rein blijft van elke smet.

2. Wat betreft de verborgen bewegingen, waarover Salomo spreekt, wanneer hij zegt, dat het hart des konings hier- en daarheen geneigd wordt, naardat het God goeddunkt (Spr. 21:1), dat strekt zich ongetwijfeld uit tot het gehele menselijke geslacht, en dat heeft evenveel kracht, alsof hij gezegd had, dat al wat wij in ons hart voornemen, door Gods verborgen ingeving tot zijn doel geleid wordt. En ongetwijfeld, indien God niet inwendig in het hart van de mensen werkzaam was, zou niet juist gezegd zijn, dat Hij de lippen wegneemt van de waarachtigen en de wijsheid van de ouden, dat Hij het hart van de vorsten van de aarde wegneemt, opdat zij dwalen, waar geen weg is. En hierop slaat ook, wat men dikwijls leest, dat de mensen bevreesd zijn, al naarmate hun harten door zijn schrik bevangen worden (Jes. 29:14) (Ps. 107:40) (Ez. 7:26) (Lev. 26:36). Zo is David, zonder dat iemand het wist, uit Sauls legerplaats weggegaan, omdat een slaap Gods op allen gevallen was (1 Sam. 26:12). Maar men kan niets duidelijker verlangen, dan wanneer God zovele malen zegt, dat Hij de harten van de mensen verblindt, dat Hij hen treft met duizeling, hen dronken maakt door een geest des slaaps, zinneloosheid in hen verwekt en hun harten verhardt (Rom. 1:26) (Rom. 11:8). Velen schrijven dit ook toe aan toelating, alsof God door de verworpenen te verlaten toe zou staan, dat ze door Satan verblind worden. Maar daar de Heilige Geest uitdrukkelijk zegt, dat door Gods rechtvaardig oordeel verblindheid en zinneloosheid worden teweeggebracht, is die oplossing wel wat al te onbeduidend. Van God wordt gezegd, dat Hij het hart van Farao verhard en ook verzaard en verstokt heeft. Sommigen steken met zouteloze spot de draak met deze wijze van spreken; want, zo zeggen ze, daar elders gezegd wordt, dat Farao zelf zijn hart verzaard heeft (Exod. 8:15), wordt zijn wil gesteld als oorzaak van de verharding. Alsof deze twee dingen niet uitnemend met elkander overeenkwamen, zij het dan op verschillende wijzen, dat de mens, wanneer hij door God in beweging gebracht wordt, toch ook tegelijkertijd zichzelf in beweging brengt. Ik echter keer, wat zij tegenwerpen, tegen hen: want indien verharden een blote toelating betekent, zal de beweging tot hardnekkigheid eigenlijk niet in Farao zelf zijn. Verder welk een slappe en dwaze uitlegging zou het zijn, alsof Farao slechts toegelaten had, dat hij verhard werd. Bovendien biedt de Schrift geen houvast aan dergelijke spotternijen. "Ik zal zijn hart houden" zegt God (Exod. 4:21). Zo zegt ook Mozes van de inwoners van het land Kanaän, dat zij ten strijde getrokken waren, omdat

God hun harten verstokt had (Joz. 11:20). En hetzelfde wordt door een andere profeet herhaald (Ps. 105:25): "Hij keerde hun hart om, dat zij zijn volk haatten." Evenzo zegt God bij Jesaja (Jes. 10:6), dat Hij tegen het huichelachtig volk de Assyriërs zal zenden, en hun het bevel zal geven om de roof weg te nemen en buit te plunderen. Niet omdat Hij goddeloze en verharde mensen wil leren vanzelf te gehoorzamen, maar omdat Hij hen buigen zal tot het uitvoeren van zijn oordelen, even alsof zij zijn geboden in hun zielen ingegrift droegen. En daaruit blijkt, dat ze door een gewisse bestemming Gods gedreven zijn. Ik erken wel, dat God dikwijls door het tussenbeide komen van de dienst van Satan in de verworpenen werkt, maar zo, dat door het aandrijven Gods Satan zelf zijn werk verricht en vordert, voorzover het hem gegeven is. Een boze geest brengt Saul in verwarring, maar er wordt gezegd, dat hij van God is (1 Sam. 16:14): opdat wij zouden weten, dat de razernij van Saul voortkomt uit een rechtvaardige straf Gods. Van dezelfde Satan wordt ook gezegd, dat hij de zinnen van de ongelovigen verblindt (2 Kor. 4:4); maar vanwaar is dit anders dan daaruit, dat van God zelf de krachtbaarheid van de dwaling voortkomt, opdat zij, die weigeren de waarheid te gehoorzamen, de leugen geloven? Volgens de eerste redenering wordt gezegd (Ez. 14:9): "Als een profeet leugenachtig zal gesproken hebben, Ik, God heb hem bedrogen." Volgens de andere echter wordt gezegd, dat God zelf de mensen overgeeft in een verkeerde zin en in schandelijke begeerten werpt (Rom. 1:28), omdat Hij de hoofdbewerker is van zijn rechtvaardige wraak, Satan echter slechts dienaar. Maar omdat in het tweede boek, waar wij zullen handelen over de vrije of slaafse wil van de mens, deze zaak weerom behandeld zal moeten worden, schijnt het mij toe, dat ik nu in het kort gezegd heb, zoveel als deze plaats eiste. Moge dit de hoofdinhoud zijn: Wanneer gezegd wordt, dat de wil Gods de oorzaak van alles is, dan wordt zijn voorzienigheid gesteld tot een bestuurster in alle plannen en werken van de mensen, zodat ze niet alleen haar kracht doet gelden in de uitverkorenen, die door de Heilige Geest geleid worden, maar ook de verworpenen tot gehoorzaamheid dwingt.

Boek I hoofdstuk XVIII : 3

Dat God zo gebruik maakt van de dienst van de goddelozen en hun gemoed neigt tot het uitvoeren zijner oordelen, dat Hij zelf rein blijft van elke smet.

3. Waar ik echter tot nog toe alleen vermeld heb dingen, die openlijk en zonder twijfeling in de Schrift geleerd worden, mogen zij, die niet aarzelen op de hemelse uitspraken een brandmerk van smaad te drukken, zien, wat voor soort van beoordeling zij zich aanmatigen. Want, als ze, door onwetendheid te veinzen, streven naar de lof van bescheidenheid, dan vraag ik, welke grotere trots kan er uitgedacht worden dan tegen Gods gezag één woordje in te brengen en te zeggen: "Het schijnt mij anders toe" of: "Het bevalt mij niet, dat dit aangeroerd wordt"? Maar indien ze openlijk lasteren, welk voordeel zullen zij er van hebben de hemel te bespuwen? Nieuw is het voorbeeld van deze brutaliteit niet; want er zijn in alle tijden goddeloze en onheilige mensen geweest, die tegen dit stuk van de leer met verwoede mond keften. Maar zij zullen metterdaad bemerken, dat waar is, wat eens de Geest uitsprak door de mond van David (Ps. 51:6), dat God overwint, wanneer Hij veroordeeld wordt. Zijdelings raakt David de dwaasheid van de mensen in deze zo ongebonden onbeschaamdheid, dat ze uit hun slijk niet alleen tegen God twisten, maar ook zich de macht aanmatigen om Hem te veroordelen. Intussen wijst hij er in het kort op, dat de lasteringen, die zij tegen de hemel uitbraken, tot God niet genaken, zonder dat Hij zijn rechtvaardigheid door het uiteenscheuren van de nevels van de lastering doet schitteren, en ook ons geloof, dat de gehele wereld overwint (1 Joh. 5:4), omdat het op het heilig Woord van God gegrondvest is, die nevels uit zijn hoogheid minacht. Want hun eerste tegenwerping, dat, indien niets

geschiedt dan met de wil van God, in Hem twee tegenstrijdige willen zijn, omdat Hij in zijn verborgen raad besluit, wat Hij in zijn wet openlijk verboden heeft, wordt gemakkelijk omvergeworpen. Voordat ik echter antwoord, wil ik mijn lezers er nogmaals op wijzen, dat deze spot zich niet keert tegen mij, maar tegen de Heilige Geest, die ongetwijfeld de heilige man Job deze belijdenis in de mond gelegd heeft (Job 2:21): "Zoals het Gode behaagd heeft, is het geschied." Toen hij door rovers geplunderd was, erkende hij in hun onrechtvaardige en snode daad de rechtvaardige roede Gods. Wat zegt de Schrift elders? De zonen van Eli hebben hun vader niet gehoorzaamd, want God wilde hen doden (1 Sam. 2:25). Ook een andere profeet roept uit (Ps. 115:3), dat God die in de hemel zetelt, doet al wat Hem behaagt. En ik heb reeds duidelijk genoeg aangetoond, dat God de bewerker genoemd wordt van alles, wat die bedillers willen, dat slechts door zijn werkeloze toelating gebeurt. Hij betuigt, dat Hij licht en duisternis schept, het goede en kwade formeert (Jes. 45:7); dat er geen kwaad geschiedt, dat Hij niet gedaan heeft (Amos 3:6). Laat hen zeggen, vraag ik u, of Hij willens of niet willens zijn oordelen uitvoert. Maar zoals Mozes leert (Deut. 19:5), dat hij die toevallig door de val van een bijl gedood wordt, van Godswege overgegeven is in de hand van de doodslager, zo zegt de gehele kerk bij Lukas (Hand. 4:28), dat Herodes en Pilatus samengespannen hadden om te doen wat Gods hand en raad besloten had. En zeker, indien Christus niet door Gods wil gekruisigd was, vanwaar zou dan voor ons de verlossing komen? Maar daarom strijdt God niet met zichzelf, of wordt de wil Gods niet veranderd, of veinst God niet, dat Hij niet wil, wat Hij wel wil; maar hoewel de wil in Hem één en enkelvoudig is, schijnt hij ons veelvoudig; want naar de zwakheid van ons verstand begrijpen wij niet, hoe Hij van eenzelfde zaak op verschillende wijze wil en niet wil, dat ze geschiedt. Wanneer Paulus gezegd heeft, dat de roeping van de heidenen een diepe verborgenheid is, voegt hij een weinig verder daaraan toe, dat in haar de veelvuldige wijsheid Gods geopenbaard is (Ef. 3:2, 10). Of moeten wij, omdat wegens de bothed van ons verstand de wijsheid Gods veelvuldig schijnt te zijn (of vele gedaanten hebbend, zoals een oude vertaler het overgezet heeft) dromen, dat in God zelf enige veranderlijkheid is, alsof Hij zijn raad zou veranderen, of het met zichzelf oneens zou zijn? Ja, wanneer wij niet begrijpen, hoe God wil, dat geschiedt, datgene wat Hij verbiedt te doen, laat dan onze zwakheid ons in de herinnering komen, en laat ons tevens bedenken, dat het licht, hetwelk Hij bewoont, niet zonder reden ontoegankelijk genoemd wordt (1 Tim. 6:16), omdat het in duisternis gehuld is. Daarom zullen alle vrome en bescheiden mensen gemakkelijk berusten in deze woorden van Augustinus 1), dat de mens soms door een goede wil iets wil, dat God niet wil, bijvoorbeeld als een goed zoon wil, dat zijn vader leeft, maar God wil, dat hij sterft; aan de andere kant, dat het kan gebeuren, dat de mens door een slechte wil hetzelfde wil, wat God wil door een goede wil, bijvoorbeeld wanneer een slecht zoon wil, dat zijn vader sterft en God dit ook wil. Dan wil de eerste dus, wat God niet wil, maar de laatste wil, wat God ook wil. En toch stemt de vroomheid van de eerste eerder overeen met de goede wil Gods, dan de goddeloosheid van de laatste, die hetzelfde wil als God; van zoveel belang is het, wat te willen een mens en wat God past en tot welk doel ieders wil leidt, opdat hij goedof afgekeurd worde. Want wat God ten goede wil, volbrengt Hij door middel van de slechte willens van slechte mensen. Een weinig tevoren echter had hij gezegd, dat de afvallige engelen en alle verworpen mensen door hun afval, voorzover hen betreft, gedaan hebben, wat God niet wilde; maar dat ze, voorzover de almacht Gods aangaat, dit geenszins kunnen doen: want terwijl zij tegen Gods wil handelen, is aangaande hen zijn wil gedaan. En daarom roept hij uit: "De werken Gods zijn groot en uitgelezen tot het volbrengen van al wat Hij wil" (Ps. 111:2); zodat op wonderlijke en onuitsprekelijke wijze niet geschiedt buiten zijn wil, wat ook tegen zijn wil geschiedt; omdat het niet zou geschieden, indien Hij het niet liet geschieden; en Hij laat het niet tegen zijn wil geschieden, maar met zijn wil, en in zijn goedheid zou Hij het kwade niet laten geschieden, indien Hij niet in zijn almacht ook uit het kwade het goede kon laten voortkomen.

Boek I hoofdstuk XVIII : 4

Dat God zo gebruik maakt van de dienst van de goddelozen en hun gemoed neigt tot het uitvoeren zijner oordelen, dat Hij zelf rein blijft van elke smet.

4. Op deze wijze wordt ook de andere tegenwerping uit de weg geruimd, ja zij verdwijnt van zelf. Indien God, zo zegt men, niet alleen de dienst van de goddelozen gebruikt, maar ook hun raadslagen en aandoeningen bestuurt, dan is Hij de bewerker van alle wandaden, en dan worden dientengevolge de mensen ten onrechte veroordeeld, als ze volvoeren, wat God besloten heeft, omdat ze dan aan zijn wil gehoorzamen. Want verkeerdt wordt de wil vermengd met het gebod, terwijl toch uit talloze voorbeelden vaststaat, dat die twee zeer veel van elkaar verschillen. Want ofschoon, toen Absalom vleselijke gemeenschap had met de vrouwen van zijn vader (2 Sam. 16:22), God door die schanddaad het overspel van David wilde straffen, heeft Hij daarom nog niet aan de snode zoon bevolen bloedschande te begaan, behalve wellicht met het oog op David, zoals hij spreekt over de vloeken van Simei. Want wanneer hij erkent, dat Simei vloekt op bevel van God (2 Sam. 16:10), dan prijst hij het niet als gehoorzaamheid, alsof die brutale hond aan Gods bevel gehoorzaamde; maar terwijl hij in diens tong een gesel Gods ziet, laat hij zich lijdzaam kastijden. Dit nu moet men weten, dat, wanneer God door middel van goddelozen volbrengt, wat Hij in zijn verborgen oordeel besloten heeft, zij niet te verontschuldigen zijn, alsof ze zijn gebod gehoorzamen, hetwelk zij opzettelijk naar hun lust schenden. Hoe dan wat de mensen verkeerdelijk doen, uit God is en door zijn verborgen voorzienigheid bestuurd wordt, daarvan is de verkiezing van koning Jerobeam een uitnemend voorbeeld (1 Kon. 12:20), in welke verkiezing de lichtvaardigheid en het onverstand van het volk streng bestraft wordt, omdat het de door God ingestelde orde had omvergeworpen en trouweloos was afgevallen van het huis van David; en toch weten wij, dat God gewild heeft, dat hij werd gezalfd. Daarom ligt ook in de woorden van Hosea een schijn van tegenstrijdigheid, omdat God op de ene plaats (Hos. 8:4) klaagt, dat dat koninkrijk zonder zijn weten en wil opgericht is, maar elders zegt (Hos. 13:11), dat Hij koning Jerobeam in zijn toorn gegeven heft. Hoe zal dat overeenkomen, dat Jerobeam niet geregeerd heeft uit God, en dat hij toch door Hem tot koning is aangesteld? Wel, aldus, omdat het volk niet van het huis van David kon afvallen, zonder dat het het juk, dat hem van Godswege was opgelegd, van zich afschudde, en omdat toch aan God zelf de vrijheid niet ontnomen was om de ondankbaarheid van Salomo zo te straffen. Wij zien dus, dat God, hoewel Hij de trouweloosheid niet wil, toch op rechtvaardige wijze tot een ander doel de afval wil. En daarom wordt Jerobeam buiten verwachting door de heilige zalving tot het koninkrijk gedreven. Daarom zegt de gewijde geschiedenis (1 Kon. 12:15), dat door God een vijand verwekt was, om de zoon van Salomo van een deel des koninkrijks te beroven. De lezers moeten naarstig deze twee dingen opmerken, dat, daar het Gode behaagd had, dat het volk door de hand van één koning zou geregeerd worden, het tegen Gods wil geschiedde, dat het in twee delen uiteengescheurd werd; en dat toch die scheuring uit diezelfde wil haar begin genomen heeft. Want ongetwijfeld, dat de profeet door zijn woord en door het teken van de zalving Jerobeam, die aan iets dergelijks niet dacht, tot de hoop op het koninkrijk aanzet, dat geschiedt niet zonder het weten of de wil Gods, die geboden had, dat zo zou geschieden; en toch wordt de weerbarstigheid van het volk terecht veroordeeld, omdat het als het ware tegen Gods wil van Davids nakomelingen was afgevallen. Daarom wordt ook later gezegd, dat Rehabeams hoogmoedig verachten van de bede des volks van God geschied is, opdat Hij zijn woord zou bevestigen, dat Hij uitgesproken had door de dienst van Abiha, zijn knecht. Zie,

hoe tegen Gods wil de heilige eenheid verscheurd wordt, en toch met zijn wil de tien stammen van de zoon van Salomo vervreemd worden. Daarbij kome nog een ander dergelijk voorbeeld, namelijk dit, dat met instemming van het volk, ja zelfs door zijn medewerking de zonen van koning Achab vermoord worden en zijn gehele nakomelingschap wordt uitgeroeid (2 Kon. 10:7). Naar waarheid zegt Jehu, dat geen van de woorden Gods op de aarde gevallen is, maar dat Hij gedaan had, al wat Hij gesproken had door de dienst van zijn knecht Elia. En toch berispt hij niet zonder reden de burgers van Samaria, omdat zij zich daartoe ter beschikking gesteld hadden. "Zijt gij rechtvaardig?" zegt hij, "indien ik tegen mijn heer een verbintenis gemaakt heb, wie heeft alle deze verslagen?" (2 Kon. 19:9) Ik heb reeds tevoren, meen ik, duidelijk uiteengezet, hoe in één zelfde werk zowel de schuld des mensen zich openbaart, alsook de rechtvaardigheid Gods aan de dag treedt; en voor bescheiden geesten zal altijd dit antwoord van Augustinus voldoende zijn 1): "Daar de Vader de Zoon overgegeven heeft, en Christus zijn lichaam, en Judas de Heere, waarom is in deze overgave God rechtvaardig en de mens schuldig anders dan omdat in dezelfde zaak, die zij gedaan hebben, niet eenzelfde oorzaak is gelegen, om welke zij haar gedaan hebben?" Indien echter sommigen nog meer bezwaar hebben door wat wij nu zeggen, dat God niet eenstemmig is met de mens, wanneer deze door Gods rechtvaardig aandrijven doet, wat hij niet mag doen, dan mogen zij denken aan wat dezelfde Augustinus elders 2): "Wie zou niet sidderen bij die oordelen, wanneer God ook in de harten van de slechten werkt wat Hij wil, hoewel Hij hen toch vergeldt naar hun verdiensten?" En ongetwijfeld inzake de trouweloosheid van Judas zal het evenmin geoorloofd zijn de schuld voor de misdaad aan God toe te schrijven, omdat Hij ook zelf gewild heeft, dat Zijn Zoon overgeleverd zou worden, en Hem tot de dood overgegeven heeft, als dat het geoorloofd is de lof van de verlossing op Judas over te brengen. Daarom wijst terecht elders dezelfde schrijver erop, dat God bij het onderzoek hiernaar niet vraagt, wat de mensen hebben kunnen doen, of wat zij gedaan hebben, maar wat ze gewild hebben, zodat hun plan en wil in rekening wordt gebracht. Zij, aan wie dit hard toeschijnt, mogen even bedenken, hoe weinig te verdragen hun eigenzinnigheid is, wanneer zij een zaak, die door duidelijke getuigenissen van de Schrift betuigd is, afwijzen, omdat ze hun begrip te boven gaat, en wanneer ze het als een fout beschouwen, dat dingen te berde gebracht worden, die God, wanneer Hij niet geweten had, dat ze heilzaam waren om te weten, nooit door zijn profeten en apostelen had laten onderwijzen. Want onze wijsheid moet niets anders zijn dan een met ootmoedige leerzaamheid omhelzen, en dat wel zonder uitzondering van al wat in de Schriften geleerd wordt. Zij echter, die zich brutaal daartegen verzetten, zijn, omdat het voldoende vast staat, dat ze tegen God keffen, een verdere weerlegging niet waardig.

1) Ep. 93 ad Vincentium, 7

2) De grat.et lib.arbitr.ad Valent. 21 (42).